

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XXX
1981

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

BULLETIN

DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE

XXX

(1981)

Rédacteur

Prof. dr PETAR VLAHOVIĆ
directeur de l'Institut ethnographique

Comité de rédaction

PETAR VLAHOVIĆ, VIDOSAVA STOJANCEVIĆ, DESANKA NIKOLIĆ, LASTA ĐAPOVIĆ,
MILKA JOVANOVIĆ, MILJANA RADÓVANOVIĆ, BREDA VLAHOVIĆ

Secrétaire de rédaction

Breda Vlahović

Accepté à la Séance du Conseil scientifique de l'Institut ethnographique le 15e. decembre 1980.

B E O G R A D
1981

YU ISSN 0350—0861

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXX

(1981)

Уредник

Проф. др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ
директор Етнографског института САНУ

Редакциони одбор

ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, ДЕСАНКА НИКОЛИЋ,
ЛАСТА БАПОВИЋ, МИАКА ЈОВАНОВИЋ, МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ,
БРЕДА ВЛАХОВИЋ

Секретар редакције

БРЕДА ВЛАХОВИЋ

Примљено на седници Научног већа Етнографског института Српске академије наука и уметности

15. децембра 1980.

БЕОГРАД
1981

ЛЕКТОР:

ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ

ПРЕВОД ТЕКСТОВА НА СТРАНЕ ЈЕЗИКЕ
АНДРИЈАНА ГОЈКОВИЋ

ИЗДАЈЕ: ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА

ШТАМПА: ГИРО „ПРОСВЕТА“ — ПОЖАРЕВАЦ, ДРАЖЕ МАРКОВИЋА 25

*Штампано уз учешће средстава Републичке заједнице науке Србије.
Издања Етнографског института САНУ ослобођена плаћања пореза на промет.*

С А Д Р Ж А Ј

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Милка Јовановић, <i>Шумадија у делима Боривоја Дробњаковића</i>	9
Видосава Стојанчевић, <i>Стеван Сремац о етно-психичким карактеристикама и менталитету људи наших крајева</i>	19
Андријана Гојковић, <i>Народни музички инструменти у делима Стевана Сремца</i>	41
Петар Влаховић, <i>Процеси исламизације у неким нашим крајевима — прилог проучавању</i>	51
Добрила Братић, <i>Елементи за етнолошку анализу радио-порука (на примјеру честитки, жеља и поздрава Радио — Новог Пазара)</i>	61
Надежда Пешић — Максимовић, <i>Заштита споменика народне културе и стваралаштва у Србији — проблеми и перспективе</i>	69
Сребрица Кнежевић, <i>„Стари Мексиканац“ и његов значај у интеркултурној комуникацији — прилог проучавању односа белаца и Индијанаца</i>	87
Живко Микић, <i>Бердапска серија као антрополошки модел неолитизације</i>	103
Љубомир Берберовић, <i>Погледи на историју биоантрополошких истраживања рецентног становништва Босне и Херцеговине</i>	131

ОСВРТИ

Мирослав Драшкић и Ранко Баришић, <i>Постанак Хиландара, порекло његовог имена са новим етнолошким белешкама</i>	137
Срета Пецињачки, <i>Банатски дистрикти и спахилуци у 1690. години</i>	145
Јован Трифуноски, <i>Породичне задруге у Скопској Црној Гори</i>	151

СЕБАЊА

Петар Влаховић, <i>Уз стогодишњицу рођења Веселина Чајкановића</i>	157
Александар Миљковић, <i>Радклиф — Браун и његово дело у области социјалне антропологије</i>	167

ХРОНИКА

Душан Дрљача, <i>Бреда Влаховић, Однос словеначке етнологије према архитектонском наслеђу</i>	173
Душан Дрљача, <i>Саветовање — Културно наслеђе и културне манифестације у развоју туризма</i>	177

Душан Дрљача, <i>Етнографске теме на 28. фестивалу југословенског документарног и краткометражног филма у Београду</i>	179
Мирослава Малешевић, <i>Научни скуп „Жена и друштво“</i> , Загреб 1981. год.	183

ПРИКАЗИ

Радисав Мијатовић, <i>Средњовековне жупе дуж Лима</i> , Ј. Трифуноски . .	185
Јанићије Бурић, Гаја Панлетић, Петар Јокић, Анта Протић, <i>Казивања о српском устанку 1804</i> , приредила Драгана Самаршић, СКЗ, коло LXXVIII, књига 484, Београд 1980., Недељковић Невенка	185
Драга Вуксановић — Анић, <i>Са капетаном Ddormesonот 1877. 22 дана двоколицом кроз Србију</i> , Народна књига, Београд 1980, стр. 1—252, В. Стојанчевић	188
Бранислав Букуров, <i>Општина Ада</i> , Нови Сад 1979, Ј. Трифуноски	192
Бранко Максимовић, <i>Заштита живота историјских језгара градова Југославије</i> , Летопис Матице српске, Нови Сад 1979, Ј. Трифуноски . .	192
<i>Јубилеј часописа Развитак</i> , Оливера Младеновић	193
„Бока“ — <i>Зборник радова из науке, културе и умјетности</i> , Херцеговини 1980, Радосав Меденица	194
<i>Етнографија Јужних Славена у Мађарској</i> , 3. Будимпешта 1979. Душан Дрљача	197
<i>Interetnické vzťahy vo folklóre karpatskej oblasti</i> , Etnographia carpatobalcanica, Словачка академија наука, Братислава 1980, с. 352, Оливера Младеновић	198
<i>Acta scansenologica 1</i> , Санок 1980, Душан Дрљача	201
<i>Народности у НР Мађарској</i> , Будимпешта 1978, с. 98+16, Д. Дрљача . . .	203
John Michell, <i>The Earth Spirit, its Ways, Shrines and Mysteries</i> Avon Books, New York 1975. Ласта Баповић	204

БИБЛИОГРАФИЈА

Љубомир Андрејић, <i>Прилог етнолошкој библиографији титовоужичког региона</i>	209
--	-----

TABLES DES MATIERES

ETUDES ET ARTICLES

Milka Jovanović, <i>The Region Of Šumadija In The Works Of Borivoje Drob-njaković</i>	9
Vidosava Stojančević, <i>Stevan Sremac On Ethno-Psychical Characteristics And Mentality Of The People Of Serbian Regions</i>	19
Andrijana Gojković, <i>Folk Musical Instruments In The Works Of Stevan Sremac</i>	41
Petar Vlahović, <i>Contribution To The Study Of The Process Of Islamization In Some Yugoslav Regions</i>	51
Dobriša Bratić, <i>Les éléments pour une analyse ethnologique des messages diffusés par le moyen de la Radio — Novi Pazar</i>	61
Nadežda Pešić — Maksimović, <i>Protection des monuments culturels et des biens folkloriques en Serbie — Problèmes et perspectives</i>	69
Srebrica Knežević, <i>Le rôle du «Vieux Mexicain» dans les relations intercultu-rales — Contribution à l'étude des relations entre les Blancs et les Indiens</i>	87
Živko Mikić, <i>Die Eisernen Tor Serie als anthropologisches Neolithisations-modell</i>	103
Ljubomir Berberović, <i>Aperçu sur l'histoire des recherches bioanthropologi-ques de la population de Bosnie et Herzégovine</i>	131

APERÇUS

M. Draškić et R. Barišić, <i>La formation du couvent de Hilandar et l'origine de son nom</i>	137
Sreta Pecinjački, <i>Les districts et les grandes propriétés de terre à Banat en 1690</i>	145
Jovan Trifunovski, <i>Communautés de famille dans la région de Skopska Crna Gora</i>	151

MEMOIRE

Petar Vlahović, <i>Le centenaire de la naissance de Veselin Čajkanović</i> . . .	157
Aleksandar Miljković, <i>Radcliff Brown et son oeuvre dans le domaine de l'anthropologie sociale</i>	167

CHRONIQUE

Dušan Drljača, Breda Vlahović, <i>Correlation entre l'ethnologie slovène et l'héritage architectural</i>	173
Dušan Drljača, <i>Conférence sur le thème: Le rôle de l'héritage culturel et des manifestations culturelles dans le développement du tourisme</i> . .	177
Dušan Drljača, <i>Sujets ethnographiques au 28-e Festival du film documentaire yougoslave à Belgrade</i>	179
Miroslava Malešević, <i>Réunion scientifique »Femme et Société«, Zagreb, 1981.</i>	183

COMPTE RENDU

Radisav Mijatović, <i>Srednjevekovne župe duž Lima, J. Trifunoski</i>	185
Janičije Đurić, Gaja Pantelić, Petar Jokić, Anta Protić, <i>Kazivanja o srpskom ustanku 1804, priredila Dragana Samardić, SKZ, kolo LXXIII, knjiga 484, Beograd 1980, Nedeljković Nevenka</i>	185
Draga Vuksanović — Anić, <i>Sa kapetanom Dòmersonom 1877. 22 dana dvokolicom kroz Srbiju, Narodna knjiga, Beograd 1980, str. 252, Vidosava Stojančević</i>	188
Branislav Bukurov, <i>Opština Ada, Novi Sad 1979, Jovan Trifunoski</i>	192
Branko Maksimović, <i>Zaštita života istorijskih jezgara gradova Jugoslavije, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1979, Jovan Trifunoski</i>	192
Jubilée de la revue »Razvitak«, Olivera Mladenović	193
»Boka« — zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Hercegnovi, 1980, Radosav Medenica	194
Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj, 3. Budimpešta 1979., Dušan Drljača	197
Interetnické vzťahy vo folklóre karpatskej oblasti, Etnographia carpato balcanica, Slovačka akademija nauka, Bratislava 1980, s. 352, Olivera Mladenović	198
Acta scansenologica 1, Sanok 1980, Dušan Drljača	201
Narodnosti u NR Mađarskoj, Budimpešta 1980, Dušan Drljača	203
John Michell, <i>The Earth Spirit, its Ways, Shrines and Mysteries, Avon Books, New York 1975, Lasta Djapović</i>	204

BIBLIOGRAPHIE

Ljubomir Andrejić, <i>Prilog etnološkoj bibliografiji titovoužičkog regiona</i> . .	209
---	-----

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Милка Јовановић

ШУМАДИЈА У ДЕЛИМА БОРИВОЈА ДРОБЊАКОВИЋА

Непосредан повод за овај рад јесте двадесетогодишњица смрти Боривоја Дробњаковића (7. II 1961 — 7. II 1981), професора Филозофског факултета у Београду, дописног члана Српске академије наука и уметности и директора Етнографског института САНУ. Сећајући се његовог lika као човека, професора и научног радника који је имао веома широк интерес за целокупни народни живот, желимо да се овом приликом осврнемо на његова проучавања која је у више махова вршио у Шумадији. Његово интересовање за Шумадију и Шумадинце сасвим је разумљиво ако се подсетимо да је професор Дробњаковић рођен у Крагујевцу, у Шумадији, где је стекао основно и средње образовање. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 1913. године на групи за антропогеографију, етнологију са етнографијом, археологију и народну историју. Започету каријеру гимназијског професора у Крагујевцу наставио је после првог светског рата у Београду, где се, под руководством свог професора Јована Цвијића укључио у научноистраживачки рад. Својим упорним и систематским радом Боривоје Дробњаковић је рано стекао углед и место у друштву познатих научних и културних радника оног времена.

Шумадија је, својим географским положајем, историјском улогом у прошлости, становништвом и многим другим одликама, привукла велики број научних радника, политичара, хроничара и путописаца. Отуда и доста обимна литература о њеној прошлости, положају и имену, што свакако омогућава и бољи увид у развитак ове области од њених првих помена до данас.

Према Вуку, Шумадија је „онај комад земље између Мораве и Колубаре“ (Вукова Даница за 1827, с. 57). У свом *Речнику* Вук нешто детаљније описује границе Шумадије: „Шумадија је покрајина Србије, део Србије између Колубаре и Мораве; обухвата нахије Београдску, Смедеревску, Крагујевачку, Рудничку и Јагодинску“ (Вук Караџић, *Речник*, под Шумадија). За ограничавање Шумадије узео је њене природне границе: Саву, од ушћа Колубаре до њеног ушћа у Дунав, одатле Дунав до ушћа Мораве, затим Велику Мораву, Западну Мораву, Љиг и Колубару.

Према Цвијићу, Шумадија захвата нешто шири простор: „На северу од Ниша, тачније од Копанника и Јастрепца настаје северна Србија која чини потпуну целину; та се целина може назвати Шумадија по земљи која је у њеном центру и која је од XIX века играла најважнију историјску улогу. Најзад, Шумадија је ивична област панонског неогеног језера и одликује се низом језерских тераса“ (Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I — II*, Београд 1966, с. 47). Услед повољне климе за вегетацију, Шумадија је до прве трећине XIX века највећим делом била покривена шумама. Према путописним белешкама и другим документима, овакав изглед Шумадија је имала од почетка XVI века. Села и вароши, тада ретки и с мало становништва, били су размештени далеко једни од других, по пропланцима и по искрченом земљишту. Разређено становништво живело је више од сточарства но од земљорадње (Јован Цвијић, нав. дело, с. 48). Као што се види, Вукова Шумадија је део веће области коју је заступао Цвијић, а са чијим границама се слажу Леополд Ранке (*Српска револуција*, СКЗ, Београд 1965, с. 64), Владимир Карић (*Србија — опис земље и народа*, Београд 1887, с. 491), Мита Петровић (*Финансије и установе обновљене Србије I*, Београд 1897, с. 803), Сима Милутиновић (*Историја Србије 1813—1815*, Београд 1885, с. 546) по коме се Шумадија зове „средина ондашње сопствене Кнежевине Србије од Колубаре до Мораве“. И Милан Милићевић узима положај и границе Шумадије према Вуку, али јој подробније одређује југозападну границу. „Земља међу Моравом, Дунавом, Савом, Колубаром и Љигом, зове се Шумадија. То су Београд и Београдски округ, Смедерево и његов округ, Крагујевац и крагујевачки округ, Јагодина и њезин округ и Милановац с округом Рудничким. Како се та земља звала у старо време, тешко је данас под здраво казати; ... Име Шумадија не находимо нигде у српским споменицима старијега доба, стога би могли мислити да је то име ново“ (*Кнежевина Србија I*, Београд 1876, с. 1) Поменимо још и Петра Ж. Петровића, који је у више махова вршио етнолошка проучавања Шумадије, а који, на основу литературе и личних истраживања, сматра да је од свих поменутих граница Шумадије најпоузданија западна, тврдећи то на основу проучавања ношње Рудничана. Том приликом он је дошао до закључка да је етничка граница између Рудничана и Ужичана на развођу река Каменице и Чемернице (*Шумадија*, Гласник Етнографског музеја и Београду књ. 26, Београд 1963. с. 161).

Први помен Шумадије је из 1717. године и налази се у акту Српске митрополије, где се помињу једна подунавска и две шумадијске кнежине (Радослав Грујић, *Прилози за историју Србије*, Споменик 52, Београд 1914, с. 88), Гастон Гравије (*Annales XXX* за 1921, с. 271) бележи да је име Шумадија ушло у сталну употребу тек за време првог устанка 1804. године и да је оно тада „симболисало ослобођену Србију за оне Србе који су били изван њених граница и који су са свих страна неослобођене Србије долазили у Шумадију“.

По свом географском положају и етничком саставу становништва Шумадија се дели на северну и јужну, између којих је масив Рудника, мада се у народу, па и у литератури, чује и „доња“ и „горња“ или

„ниска“ и „висока“. Тако посматрано, северној Шумадији припадају предели Космај, Колубара, обе Јасенице, Поморавље и Подунавље. Јужној, припадају предели: Лепеница, Гружа и рудничка села. Предео Качер географски припада северној, а етнички јужној Шумадији (Петар Петровић, нав. дело, с. 164). Рецимо, на крају, да су у Шумадији заступљене све метанастазичке струје, највише из динарских крајева. Од свих ових досељеника формирао се посебан етнички тип Шумадинца, са карактеристичним психичким особинама.

*

* *

Између друге и треће деценије нашег столећа Дробњаковић је, као млад научни радник, отпочео антропогеографска и етнологска проучавања Шумадије. У једном од својих првих радова ове врсте (*Шумадинци*, Шумадија у прошлости и садашњости, Суботица 1932, с. 312) он усваја Вукове границе Шумадије и пише о њеном етничком саставу: „Под Шумадинцима разумемо становништво Северне Србије, које живи између Мораве на истоку, Колубаре на западу и планина Црнога Врха, Котленика и Рудника на југо-истоку, југу и југо-западу. Становништво у овим границама народ означава и назива „Шумадинцима“. Шумадија је добила име по густим шумама којима је била покривена нарочито у XVI и XVII веку. У јасеничким селима се одржало предање „да је свуда била пуштахија и да су досељеници позивали робаке да дођу и заузму земље колико хоће“ (Б. Дробњаковић, нав. дело, с. 312).

Прва од три антропогеографске монографије области које је Дробњаковић проучио у Шумадији била је *Јасеница*, његова докторска дисертација, коју је одбранио пред Јованом Цвијићем а коју је, 1923. године, објавила Српска академија наука као XXV књигу Српског етнографског зборника. У Јасеници су проучене све важније географске, економске и морфолошке особине, затим насеља, старине и порекло становништва. У посебном делу обрадио је 57 насеља. Настављајући истраживања у суседној области Јасенице, већ следеће 1924. године објавио је расправу *О постанку насеља и пореклу становништва у Смедеревском Подунављу и Јасеници* (објављено у Зборнику радова посвећеном 30. годишњици научног рада Јована Цвијића). Као резултат наставка и проширивања рада у поменутој области настала је нова монографска студија — *Смедеревско Подунавље и Јасеница* (Српски етнографски зборник XXXIV, Београд 1925. године), у којој Дробњаковић истиче веома сложен етнички састав становништва чији се трагови материјалне културе могу пратити од римског, преко словенског, српског и турског периода све до времена проучавања области. У посебном делу испитано је 34 насеља.

После ове области, Дробњаковић је започео систематска истраживања у суседном *Космају*, чији су резултати већ 1930. године објављени као XLVI књига Српског етнографског зборника. У посебном делу обухватио је 30 насеља, у којима је проучио становништво и његове психичке особине, привреду и саобраћај.

Посматране у целини, ове три монографије драгоцен су допринос проучавању Шумадије и Србије уопште. Ослањајући се једна на другу, оне захватају знатан део Шумадије: Јасеница захвата њен средишни део; Смедеревско подунавље и Јасеница чине део Шумадије у ужем смислу, а захвата њен крајњи североисточни део. Најзад, Космај је такође део Шумадије у ужем смислу и чини прелаз између Колубаре и Смедеревског Подунавља с једне стране, и Крагујевачке Јасенице и Београдске околине, с друге стране.

У свим овим областима има трагова који указују на насеља из праисторијског доба (у Међулужју су пронађени судови од печене глине). Такође има трагова који указују и на боравак Римљана у овим областима, о чему, поред осталог, сведоче и ископине у Градишту, као и остаци рударства у селу Бабама и Стојнику на Космају, затим два децја камена кипа и плоча са латинским натписом ископана у Ђупровцу (Космај, с. 13). Камени жртвеник са римским натписом нађен је у Баћевцу, римска гробница у Брестовику крај данашње Гроцке. Римско насеље била је Винцеа у близини Смедерева, а у Коларима, на 25 миља од Београда, нађена је римска чесма (*Смедеревско Подунавље и Јасеница*, с. 211). Поред ових, помињу се бројна селишта, црквине, стара гробља, маџарска гробља, као и цицовско гробље, што све заједно сведочи о ранијим насељима у овим областима. О средњем веку готово да и нема података. Међутим, област Космаја је и тада била насељена јер је улазила у састав Деспотовине и била је у непосредној близини престонице (професор Жујовић помиње селиште Космајицу где су нађени трагови старих насеља — Космај, с. 13). На овом месту значајно је поменути Цариградски и Смедеревски друм који је повезивао Смедерево са унутрашњошћу Деспотовине и преко Придворице и Крушевца излазио на Приштину (*Смедеревско Подунавље и Јасеница*, с. 208).

За етнички састав Шумадије значајна су насељавања која су настала после српских устанака, када је Шумадија, као слободна земља са одређеним привилегијама, привлачила становнике остале Србије, па и шире. Да је становништво Шумадије претежно досељеничко говоре подаци истраживача по којима је у Шумадији било свега 4,9% старинаца, 5,7% становништва непознатог порекла, а све остало, око 90%, чине досељеници. Према проучавањима професора Дробњаковића, етничка слика Јасенице, Космаја и Смедеревског Подунавља и Јасенице изгледала је овако: у Космају је било само 6,6 старинаца док су највећи број чинили динарски досељеници; од њих је било знатно мање косовско-метохијске, затим моравско-вардарске и нешто мало шопске струје. И у Јасеници је забележен мали број старинаца, свега око 2,33%. Највећи процент отпада на динарско становништво, а затим, у много мањем проценту насељени су моравско-вардарски, шопски, косовско-метохијски и тимочко-браничевски досељеници. Најзад, у Смедеревском Подунављу и Јасеници већину становништва чине досељеници косовско-метохијске струје, затим динарске, тимочко-браничевске и шопске или торлачке (Б. Дробњаковић, *Sur la composition ethnique de la population de la Sumadija*, Зборник радова III конгреса Словенских географа и етнографа, Београд 1933, с. 201).

У својим монографским истраживањима Дробњаковић је посветио посебну пажњу и насељима, па је, на основу података, закључио да је настанак насеља у овим областима условљен, поред осталог, и морфолошким облицима земљишта. Не може се поуздано говорити о томе каква су насеља била у средњем веку па и раније, јер је доласком Турака био прекинут континуитет њиховог развоја. Поуздано се зна да је већина насеља настала у крчевинама, у долинама река и потока и на странама побрђа. У Космају, на пример, села су на благим косама и побрђима и припадају групи села разбијених шумадијских насеља. Развијала су се урастањем и нарастањем. Називи су им обично топографски, по презименима породица или по местима из којих су се насељавали нови досељеници. Села обично имају по једно или два гробља. Као и у Космају, у Крагујевачкој Јасеници распрострањен је старовлашки тип насеља, али шумадијске врсте. У горњем, изворишном делу Јасенице, села су старовлашког типа и захватају велике површине земље. Деле се на мале и имају већи број гробаља. У Смедеревском Подунављу и Јасеници првобитна села била су такође старовлашког типа са кућама удаљеним на пола сата хода. Овакву разбијеност условили су пашњаци, јер се становништво интензивно бавило сточарством, а и куће су често захватале велики простор за окућницу. И оваква села имала су већи број гробаља (Селевац је, на пример, у време испитивања имао 7, Крњево 5, а већи број насеља и по 2—3 гробља).

Кућа, економске зграде и њихов инвентар мењали су се током времена зависно од историјских и економских прилика. У почетку су то биле куће од лаког и јефтиног материјала — бурдељи, бусаре, лубаре, корке, брвнаре и чатмаре, које су људи у несигурна времена брзо подизали у збегу или на тек изабраном простору за становање. Подизањем нешто бољих, масивнијих кућа од ћерпича, печене цигле или камена, оне раније подизане служиле су као споредне зграде. У Смедеревском Подунављу и Јасеници Дробњаковић помиње и кућу од набоја коју су, истина ређе, подизали досељеници из Војводине. Занимљиво је поменути да се у прошлости, као и данас уосталом, капији посвећивала посебна пажња. Споредне зграде (млекари, качаре, вајати, амбари и хлебна пећ) налазили су се непосредно уз кућу. Сличне зграде Дробњаковић је налазио и у Јасеници, због чега он у овој области и није посебно проучавао кућу као такву: „Нисам говорио о кући и осталим зградама, јер кућа у Јасеници нема неких нарочитих одлика. Кућа је пролазила кроз све оне фазе кроз које су пролазиле и куће суседних области Подунавља и Космаја. Тако је и са осталим зградама“ (*Јасеница*, Увод).

Од покућства се у „кући“ налазило дрвено и земљано посуђе и софра, или синија, са трношцима, а у соби сто, клупа и, понегде, кревет. Имунђији су за госте имали одвојене оцаклије, конак или чардак са бољим покућством. Просторије су осветљавали ватром са огњишта, лучем, лојаницама, гасарама, а понегде је већ стигло и електрично осветљење.

У прошлости се у овим областима стока држала ван куће, на трлима. Трла су се доста давно изгубила, још пре првог светског рата. Дробњаковић истиче да су трла у Космају нестајала због честих деоба задруга, чиме се смањивао сточни фонд, па за трлима није било ни потребе.

Било је такође случајева да се неко од задругара после деобе за извесно време пресели у трло и тако трло добија нову функцију (*Космај*, с. 13).

До ослобођења од Турака, привреда је у овим областима била веома заостала. Све своје потребе сељак је углавном сам подмиривао. Сточарство је било веома развијено. Највише је било свиња јер је у шумама било много жира.

После ослобођења прилике се мењају, оснивају се нова насеља, крче се шуме и становништво почиње да се бави и земљорадњом. Трговина је живља, нарочито стоком и сточним производима, а по варошицама се почињу развијати разноврсни занати. У вези с тим, Дробњаковић нарочито истиче Смедеревско Подунавље и Јасеницу: „Економски снажна и богата сировинама, област Смедеревског Подунавља брзо је напредовала. Томе је, поред осталог, допринела густа мрежа комуникација које је везују са суседним областима и унутрашњошћу земље. Овде треба нарочито истаћи значај железничких путева везаних за правац Београд — Ниш“ (*Смедеревско Подунавље и Јасеница*, с. 208).

Као што је већ речено, Дробњаковић је у својим монографијама, после општег дела дао и посебни део, у коме је обрадио порекло породица у свим насељима, што је свакако посебна вредност за проучавање становништва. У вези с тим и свим оним раније изнетим резултатима истраживачког рада у овим областима, долазимо до закључка да је значај ових монографија вишеструк и трајан. Пре свега, проучен је део Шумадије који до тада није посебно проучаван. Затим, проучене су три суседне, по етничкој композицији сличне области у веома кратком раздобљу, што је омогућило готово упоредно праћење привредног и културног развитака једног ширег подручја. Најзад, дата је солидна основа за даља проучавања развоја и промена у областима друштвеног живота, материјалне и духовне културе, што је данас за сваког истраживача веома корисно и готово неопходно. Уосталом, поменуће монографије је и онда, у тренутку њиховог објављивања, научна јавност лепо прихватила, што се види из осврта П. Соколовића (*Нови живот*, књ. XIV за 1923.), као и из предлога Ј. Ердџановића и Б. Милојевића, на основу чега је Српска академија наука, 1924. године, наградила Дробњаковићеву књигу *Смедеревско Подунавље и Јасеница*.

Проучавајући Шумадију и Шумадице, Дробњаковић је написао још неколико радова који се односе на етнички састав Шумадије, затим на порекло и психичке особине Шумадинаца као и на становништво у Србији за време првог српског устанка, где је, поред значајних података о становништву, дао веома богату литературу, што раду даје посебну документарну вредност (*Шумадинци — неколико података о њихову пореклу и психичким особинама*, Суботица 1932; *Sur la composition ethnique de la population de la Sumadija*, Зборник радова III конгреса Словенских географа и етнографа, Београд 1933; *Насељавање Црногораца по Србији од 1847—1869*, Нови живот, књ. XVII, Београд 1924).

Упоредо са монографским проучавањем области, Дробњаковић је посветио посебну пажњу настанку и развоју варошица у Србији. Међу првима проучио је *Варошице у Јасеници* (Гласник Географског друштва књ. VI, Београд 1921), а затим и неке друге, као што су *Топола* („Брас-

тво“ књ. XX, Београд 1926), *Крагујевац* (Гласник Географског друштва књ. XII, Београд 1926). После њих, проучио је космајске варошице *Сопот*, *Младеновац* и *Раљу* (Гласник Географског друштва књ. XIII, Београд 1927) и, најзад, варошицу *Љиг* (Гласник Етнографског института САН I/1—2, Београд 1952). На типове варошких насеља, како пише професор Дробњаковић, утицали су природни услови, политички и историјски догађаји. Значајне су такође биле и добре комуникације, затим природно богатство околине, што све заједно условљава повољан развој насеља. У долини Јасенице и у долинама Кубршнице и Каменице налазе се варошице Паланка, Наталинци, Топола и Аранђеловац. Све оне припадају готово истој врсти друмских насеља везаних за путеве који воде долинама. Све су оне интересантне по положају и типу, по постанку, развоју и композицији становништва, као и привредном и друштвеном животу у њима. Оне нису само економска средишта и временом, оне су постале административни, културни и просветни центри за своју ближу околину. И космајске варошице Сопот, Младеновац и Раља су насеља скоријег порекла, занимљиве како по начину оснивања и даљег развоја тако и у погледу становништва и живота у њима. Везане за комуникације, и ове варошице су друмског типа, а њихови замеци биле су друмске механе. Од поменутих варошица Младеновац се најбрже развијао као важан економски и саобраћајни центар. Посебну пажњу у проучавању варошица у Србији Дробњаковић је посветио Крагујевцу. Крагујевац први пут помиње у XVII веку Хаци Калфа под именом Карабофче. Основали су га Турци из војно-административних потреба. Све до доласка кнеза Милоша у Крагујевац, насеље је слабо напредовало да би се отада развило у значајнији привредни и културни центар. Отварају се школе, лицеј, позориште, штампарија, штампају се прве новине. Преласком престонице у Београд, Крагујевац поново опада. Половином прошлог века отворена је у њему тополивица, која је привукла велики број радника са стране и на тај начин поново покренула привредни напредак Крагујевца. Као што је познато, Крагујевац и Младеновац развили су се временом у велике индустријске центре, док су остале умногоме измењене захваљујући општем развоју и напретку наше земље. За праћење развоја ових варошица, радови професора Дробњаковића послужиле, свакако, као полазна тачка у даљим истраживањима.

Тема која је Дробњаковића посебно интересовала као музеалца, а и касније, јесте народна ношња, коју је он веома добро познавао и са пуно интересовања проучавао. Из те области издвајамо два рада: *Ношња у Космају* (Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. III, Београд 1928) и *Народна ношња београдске околине на акварелима Карола поп де Сатмарија* (Годишњак Музеја града Београда I, Београд 1954). Први рад, *Ношња у Космају*, привукао је пажњу научних радника В. Чајкановића и М. Филиповића, који су се у свом осврту веома похвално изразили истичући Дробњаковићева запажања о старијој и новијој ношњи, као и о променама и њиховим узроцима. Својим другим радом Дробњаковић је желео да прикаже народну ношњу београдске околине, која је дотле била мало позната. Већим бројем изванредних акварела које је дао у своме раду уз текст, он је то и успео.

Међу последњим Дробњаковићевим радовима који се односе на Шумадију поменимо још и „Успомене“ на гробовима у неким космајским селима (Гласник Етнографског института САН I/1—2, Београд 1952). Успомене су, у ствари, врста тужбалица које су жене, мајке или сестре везле на пешкирима и њима китиле гробове својих умрлих, обично младих сродника. Ова појава, колико је познато, није раширена у нашем народу (познати су прилози ове врсте који се дарују црквама и манастирима), па је утолико и занимљивија. Најзад, прилог *Белешке из космајских села* (Гласник Етнографског музеја у Београду књ. XX, Београд 1957) представља необјављену грађу прикупљену 1948. и 1949. године као допуњу ономе што је већ раније писано о Космају (о становништву, занатима, ношњи, кући, обичајима).

Завршавајући овај осврт на дела Боривоја Дробњаковића о Шумадији, напомињемо да је он, поред проучавања у Шумадији, имао интереса и за друге крајеве наше земље у којима је обрадио више значајних питања из области нашег народног живота. Велики број његових научних радова и расправа из антропогеографије, етнологије и музеологије, од којих су овде поменути само они који се односе на Шумадију, најбољи су сведоци Дробњаковићеве истраживачке и научне вредности. Служећи се методом познате Цвијићеве антропогеографске школе, он је у периоду између двадесетих и тридесетих година нашег века дао своја најбоља дела — монографије Јасенице, Смедеревског Подунавља и Јасенице и Космаја, које и данас представљају незаобилазне изворе за даља проучавања овог дела Шумадије, односно Србије.

Као врстан теренски истраживач, Дробњаковић је умео да уочи проблем и да у раду прати његову генезу и трансформацију. Уосталом, то најбоље показују његова комплексна испитивања у области материјалне културе, посебно варошице у Србији, чија је проучавања он први и започео. Посматрајући га у времену и простору у коме је живео и радио, и имајући на уму историјску улогу Шумадије, сматрамо да је његов научни допринос проучавању Шумадије веома значајан, поготову за будућу синтезу о овој важној области Србије, коју он, на жалост, за живота није успео да заврши.

Milka Jovanović

THE REGION OF SUMADIJA IN THE WORKS OF BORIVOJE DROBNJAKOVIĆ

The article was written to denote the Twentieth anniversary of the death of Borivoje Drobňaković (February 7, 1961 — February 7, 1981), professor of the Faculty of Arts and Sciences, corresponding member of the Serbian Academy of Sciences and Director of the Ethnographic Institute of the Serbian Academy of Sciences. It is quite understandable that he was interested in the region and population of Šumadija because he was born at Kragujevac, in a town of Central Šumadija.

The region of Šumadija, with its geographic position and historical role in the past, its population, and many other characteristics, was very interesting to many research-workers, politicians, chroniclers and writers of travel-books.

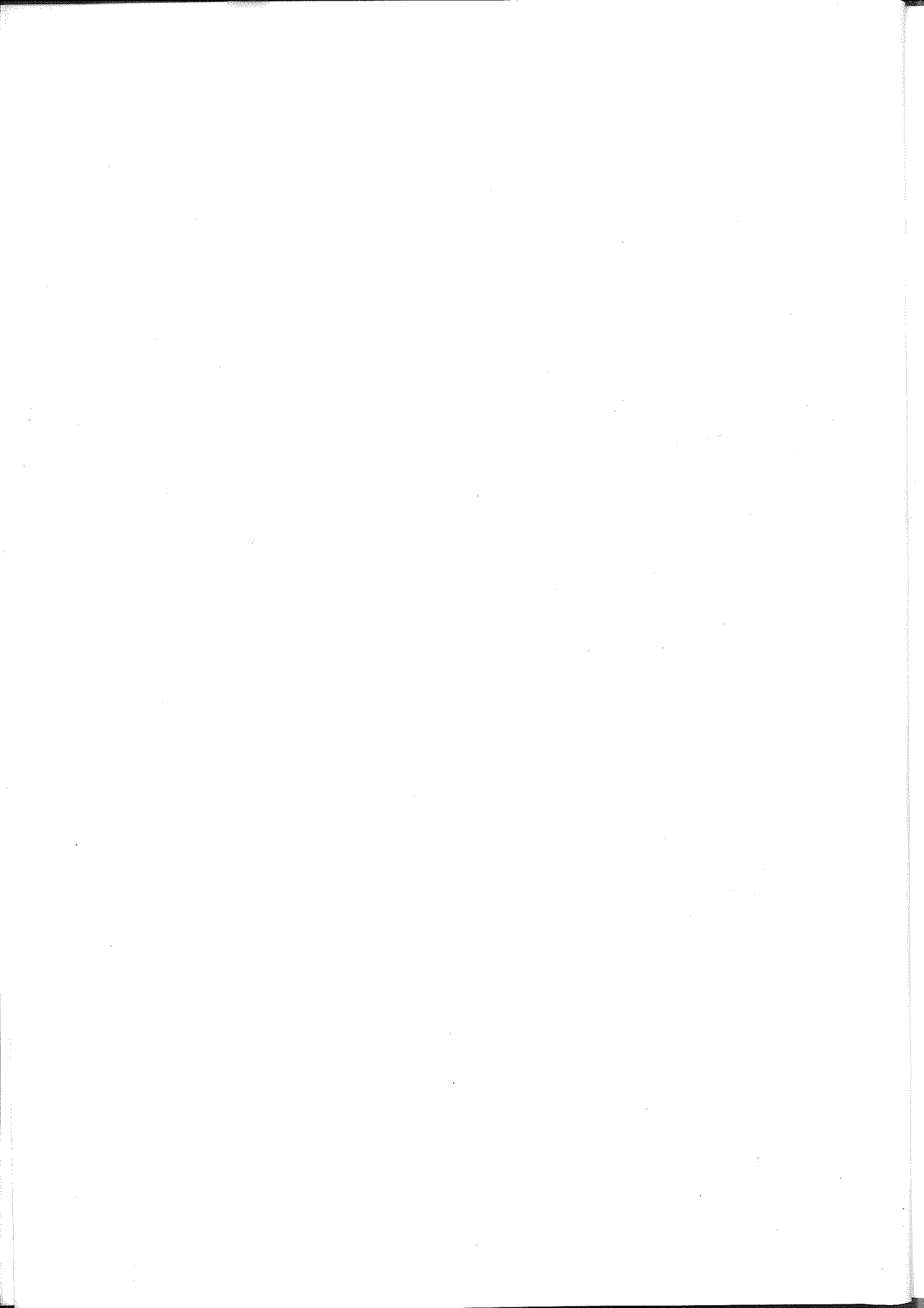
The first mention of Šumadija was dated in the XVIIIth century (1717) in a document of the Serbian diocese where one Danubian and two Šumadija countries were mentioned. All migration groups, mostly of Dinaric origin, formed a special ethnic type of Šumadija population with particular psychic properties.

Between the 20-es and the 30-es of this century Drobnjaković made anthropo-geographic studies of the following three areas of Šumadija: Jasenica (1923); Smederevsko Podunavlje and Jasenica (1925) and Kosmaj (1930). These three monographies are a precious contribution to the study of the Šumadija region, and of Serbia in general.

B. Drobnjaković wrote some more articles about the ethnic composition of the Šumadija population, as well as about the origin and psychic properties of these people.

At the same time Drobnjaković studied the formation and development of towns in Serbia. As an ethnologist and a museologist Drobnjaković was also very interested in the folk costume. He studied through the folk costume of the Kosmaj area. In this area Drobnjaković registered a rare phenomenon »uspomene« (remembrances, souvenirs) — a kind of dirges which were embroidered by mothers, wives or sisters on towels with which graves of the deads were decorated.

Finally, it should be emphasized that all Drobnjaković's works will be of great help to further studies of the region of Šumadija and especially to a possible survey of this region.

Видосава Стојанчевић

СТЕВАН СРЕМАЦ О ЕТНОПСИХИЧКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА И МЕНТАЛИТЕТУ ЛЈУДИ НАШИХ КРАЈЕВА

— Посвећено седамдесетпетогодишњици пишчеве смрти —

На дан 11. новембра 1980. године навршило се сто двадесет пет година од рођења, а 2. августа 1981. године навршава се 75 година од смрти нашег познатог књижевника Стевана Сремца, једног од најбољих српских реалиста.¹ Књижевна критика је оценила његово дело као нашу најбољу књижевну хумористичку литературу и сатиру малограђанског живота, а овог писца као нашег „најтипичнијег реалисту“.² Сремчева дела претежно обухватају теме из наше историјске прошлости и културне традиције, уметнички транспоноване кроз народна предања и здрав народни хумор, црпен из богатог епског, прозног и лирског усменог народног стваралаштва. Због тога књижевно дело Стевана Сремца до данас представља актуелну, још недовољно проучену документацију о једном периоду нашег етничког и културног развоја, чији је хроничар био сам писац.

I

Дела Стевана Сремца постала су веома популарна од самог почетка његове списатељске каријере, коју је започео у зрелијим годинама живота. Према речима његових савременика и књижевних критичара, Стеван Сремац је био један од оних наших писаца чија су дела била најчитанија, а „цела Србија и Војводина смејали су се његовим нишким типовима (Ивкова слава) и банатским поповима (Поп Ђира и поп Спира)“.³ Сремац се јавља као писац у Србији крајем прошлог и почетком нашег века. Тада је, уопште, у нашој књижевности завладала „презасићеност песимизмом“ који је, према речима тадашњих критичара, одједном прекинуо Сремчев „ведри оптимизам“, а здрав, животни хумор је вејао из његових „слика из живота“ свих друштвених слојева и етнички разноликих средина наших крајева.

¹ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1926, 217; Исто, *„Просвета“*, Београд 1967, 389, 394. (Стеван Сремац је рођен у Сенти 11. новембра 1855, а умро у Сокобањи 12. августа 1906.)

² Ј. Скерлић, *Писци и књиге*, Београд 1920, 24, 31, 33; исти: *Историја нове српске књижевности*, Београд 1926, 215; (исто: у изд. „Просвета“, Београд 1967, 390, 394).

³ П. Поповић, *Стеван Сремац* (студија), СКЗ, XXVII, бр. 255, Београд 1935, Предговор, V.

Истичући Сремца као „традиционалисту“ према његовим политичким опредељењима, Ј. Скерлић и остали књижевни критичари оценили су га у књижевном стваралаштву као „човека природна и неусиљена духа“, као писца неоспорног, „правог хумористичког талента“, сврставајући га, по уметничкој вредности, испред Јакова Игњатовића, али поричући му ону Игњатовићеву „ширину схватања и социјалну дубину романа“.⁴

Иако се о Сремцу до сада писало релативно много, претежно о значају његовог књижевног рада, према мишљењу књижевних критичара, о њему се углавном писало уопштено, „са незнањем и претеривањем“, и мада је о њему много казано, још увек није речено „оно што је требало, и како је требало казати“.⁵ Овде ћемо покушати да кажемо део онога што је остало недоречено о Сремчевом књижевном стваралаштву, са гледишта аутентичности и документованости његових ликова и средина, као извору за проучавања етнопсихичких карактеристика и менталитета урбаних малограђанских и сеоских патријархалних слојева, разноликих по социјалној структури.

Као професор историје, оријентисан ка историјској прошлости народа, руковођен идејама традиционализма, Сремац је у својим књижевним почецима пошао од поетизованог приступа историјској прошлости свог народа. У првим књижевним покушајима он је повезивао народна историјска предања и легенде са писаним историјским средњовековним изворима. Те своје прве књижевне прилоге Сремац је касније обухватио у целини под насловом *Из књига цароставних*. То управо и потврђује претпоставку да је Сремац у својим првим књижевним огледима пошао од народних предања и легенди о пореклу предака, оснивача српске средњовековне државе и властеле, везујући их за најстарије српске историјске записе, ликове и карактере, с посебном пажњом сликајући ликове мудрих људи из народа, менталитет и етничке карактеристике српско-византијског властелинског слоја. То показују и појединачни наслови ових првих његових поетизованих историјских хроника (Владимир Дукљанин, Војислав Травуњанин, Бугађ Кастриот Скендербег, Часлав, Растко, Велики жупан Властимир и др.). Ова своја прва дела Сремац је објавио као „књиге за народ“, а као мото, у првој свесци овог рукописа записао је стихове Андрије Качића Миошића о народној легенди проклињања издајника. Међу легендама везаним за српски средњовековни период државног живота, Сремац је посебно посветио пажњу онима које говоре о животу св. Саве, као легендама за које Сремац наводи, у Вуковом стилу, да су то „приповијетке, које стољећима чување народ незаписане, али запамћене у памети својој“, и које „овдје су записане и изнесене“.⁶ Према оценама књижевне критике, ово прво Сремчево књижевно дело било је „много непоетичније и несрећније од Игњатовићевог истог жан-

⁴ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 389, 390, 394; исти: *Писци и књиге*, Београд 1920, 87.

⁵ Ј. Скерлић, *Писци и књиге*, књ. III, Београд 1964, 266; *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 390.

⁶ Ст. Сремац, *Из књига цароставних*, Целокупна дела (у 7 књига, изд. „Народно дело“, Загреб, без године), књ. 7, 1, 327.

ра".⁷ Међутим, као поетизовани записи народног усменог казивања о нашој давној историјској и културној прошлости, оно је задржало своју вредност, онакву каква је исказана у првобитној намени самога писца, као књига намењена народу.⁸

Као важну чињеницу треба истаћи такође и то да је, у опредељењу и формирању Сремца као нашег врхунског књижевног хумористе и сатиричара, значајну улогу имао и његов рад на прикупљању и објављивању записа и превода народних шaljивих прича о Насрадин-хоџи као једном од специфичних типова менталитета и етно психичких одлика нашег народа. Сремац је објавио (у два дела) једну књигу ових записа према српским народним причама из разних крајева, и по турским преводима (из збирке Мехмеда Тефика) о *Буадимовим досеткама и будалаштинама*.⁹ Овим је Сремац потврдио своје опредељење за књижевно обликовање нашег народног духа и ведрине, као једне од основних етно-психичких карактеристика менталитета људи наших крајева. Ово прво и једино Сремчево сакупљачко и стручно обрађено фолклорно дело било је објављено само годину дана после *Ивкове славе* (1895).¹⁰ Писац је, како сам наводи, ову збирку народног хумора сматрао „као први покушај једне веће збирке на нашем језику“ шaljивих народних прича о јунаку Насрадин-хоџи, кога народ у неким нашим крајевима замењује Ђосом и Ером, углавном у намери да се сачувају од заборавља, „јер би штета била да се таква здрава шала и хумор не сакупи у једну књигу, и не да народу на читање и забаву“. Подмирујући углавном ту потребу, како вели Сремац, он се „трудио да изда ову збирку и тако да нашем народу здраве и веселе забаве“.¹¹

Професор Ф. Барјактаровић је ову Сремчеву збирку оценио као најпотпунију и најбољу на нашем језику издату збирку народних прича о Насрадин-хоџи, која се одликује „финим и готово научно тачним знањима“.¹²

Ово Сремчево дело несумњиво указује на то да је у почетној фази формирања Сремца као писца знатан утицај извршило наше народно усмено хумористичко стваралаштво, у коме се одражавала народна психа, душевна ведрина и животна снага народа. Ово дело такође потврђује, као и дело настало у каснијем периоду, под насловом *Бал у Елемиру*, на основу стиховане народне хумористичке приче, у народном традиционалном десетерачком и осмерачком стиху,¹³ да је ова врста народног књижевног стваралаштва пресудно утицала на даљи ток развоја Сремца као нашег најбољег хумористичког писца.

Смисао Сремчев за народно поетско и прозно стваралаштво посебно истиче његова уводна студија у поменутој збирци народних прича о

⁷ Ј. Скерлић, *Писци и књиге*, књ. III, 279.

⁸ Исто, 281.

⁹ Ст. Сремац, *Насрадин Хоџа*, Целокупна дела књ. 6, Приповетке III, 171, 173.

¹⁰ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 389.

¹¹ Ст. Сремац, *Приповетке* III, 178.

¹² П. Поповић, нав. дело, Предговор, LVI.

¹³ Ст. Сремац, *Бал у Елемиру*, Целокупна дела књ. 6, Приповетке III, 157.

Насрадин-хоџи.¹⁴ Проучавајући и обрађујући овај етнопсихички тип у нашем народу као један од најкарактеристичнијих за наше крајеве, кроз народну усмену књижевност, Сремац је констатовао да је оваквих типова у нашем народу морало бити од најдавнијих времена, и да су доласком Турака на Балканско полуострво наше народне приче о Ери и Боси, као носиоцима ових типова, поистовећене са народним причама са Оријента, о Насрадин-хоџи, са овим досетљивцем и шаливдијом. Ове су приче са Оријента, како констатује Сремац, биле по доласку Турака најраспрострањеније код Срба, затим код Бугара и Грка, чему је посебно доприносила „и вера мухамеданска“. Сремац закључује да су те оријенталне приче о Насрадин-хоџи „биле примљене у нашем народу боље него ваљда и у једном балканском народу... Јер је наш српски народ био подесно земљиште не само за пресађивање тих прича него и за чување њихово и размењивање“. Ту он, свакако, мисли на то да је „мухамеданство раширено у једном делу народа“, а да је „хумор народни раширен по свем нашем народу... а нигде згоднијег земљишта за једног досетљивца, за једно такво спадало, какав беше Насрадин — него у нашем народу. Иако није био син нашег народа, постаде брзо посинак његов... сродне се душе нашле и спријатељиле брзо. Отуда толики број прича о њему и... пуно досетки, о Ери, Боси, Циганину, Шијаку... прешле су из Насрадина, ... а приче о овима, опет, приписују се њему... Тако је данас за многе ове приче тешко рећи јесу ли српскога... или турскога порекла“. Можда се то исто дешавало и са познатим народним причама о Баја Џори. У закључку о пореклу и постанку народних шаливих прича о Насрадин Хоџи и њиховим широко распрострањеним варијантама, Сремац је у основи запазио процесе етничке симбиозе и асимилације одражене у народном духовном стваралаштву, који су се вршили посредством историјских догађаја и конфесионалних утицаја у даљој прошлости. Тиме Сремац управо и објашњава да је јунак народних шаливих прича Насрадин-хоџа „у многим нашим причама... доста различит од онога у турским причама, он је такорећи посрбљен“, па због многих „настраданија“ његових (због његових ђаволија и будалаштина) „изгледа да је народна филологија“ и име његово извела у „Насрадин“.

Од овог почетног Сремчевог књижевног стваралаштва, заснованог на нашем народном хумористичком стваралаштву, пошли смо управо због тога да укажемо, с једне стране, на онаквог Сремца о каквом је иначе мање расправљано и какав је мање познат ширим круговима читалаца. С друге стране, међутим, желели смо да јаче истакнемо онај неисцрпни извор духа и ведрине у каснијем стварању, који Сремац црпи управо из тог народног хумора и сатире, претачући га у своје књижевне творевине.

Оно што је такође потребно истаћи, а што је за нас од посебног интереса, то је она просторна ширина и разноликост етничких средина и типова људи из разних наших крајева, из разноликих социјалних, културних и предеоних средина, обухваћених у одређеним историјско-политичким перспективама. Као што је већ оценила наша књижевна крити-

¹⁴ С т. Сремац, *Насрадин Хоџа*, Приповетке III, 177, 178.

ка, у томе је Сремац знатно разноликији од свих осталих наших писаца реалиста, његових претходника и савременика (Глишић, Матавуљ, Веселиновић), и отуда код њега доста израженог гогољевског и чеховског духа, чарлсдикенсовског хумора и духовитости француских реалиста¹⁵ (Додеа, Емила Золе, а ми бисмо додали још и духовитости Ролановог Коле Брењона). У овом погледу за нас су од посебног интереса она Сремчева књижевна обликовања у којима су изражени контрасти етнопсихичких типова и менталитета људи из наших крајева, нарочито из наших јужних етничких подручја и оних „из прека“, из прекосавских и прекодунавских области, где је Сремац и рођен и где је провео највећи део свог радног века. На томе ћемо се детаљно задржати у нашим даљим излагањима.

II

Прва Сремчева дела којима је засмејавао и развеселавао свој родни војвођански завичај и читаву Србију биле су хумористичке приповетке — романи *Поп Ђира* и *поп Спира* и *Ивкова слава*. Једна „из прека“, из различите етничке и културне средине, дотле готово удаљене од ширих народних слојева србијанских вароши и села; друга, опет, из јужних српских области, у свему супротна Сремчевом завичају по етнопсихичким карактеристикама и менталитету оног дела српског народа који је у Сремчево доба био тек ослобођен од Турака и који се у свему разликовао, по навикама, менталитету, култури и социјалним срединама, и од крајева и од људи у Србији северно од Ниша.

Полазећи од свога завичаја Бачке, који је, као и сваки писац, по навици, удећу у други, суседни крај — Банат, Сремац је најпре издиференцирао типове људи и карактере из различитих социјалних слојева, формираних у условима аустроугарске управе, а затим их осветлио по њиховим етничким, традиционалним културним обележјима и менталитету, поступајући у свему томе као историчар. У њима је приказао онај аутентични „пречански“ дух, у Србији означаван као „банатски“, или „швапски“, онај весело и ведар дух, критизерски и подсмевачки, рафиниран и, уједно, искрен и отворен народни „рачки“, „немецки“, „маџарски“ или „влашки“ хумор, кроз који се оцртавао етнички сложен и културно разнолик амбијент, са сложеним етнопсихичким цртама и специфичним менталитетом „аустријских Срба“, и њихових разнородних сународника, „аустријских поданика“.

Познато је да је наша критика дала најбољу оцену Сремчевом избору типова јунака и разноликих „србијанских“ и „пречанских“ социјалних и културних средина. Скерлић каже: „Сремчев свет — то је средња и сиротна класа“, управо они његови „дружески“ људи, они „мали, неугледни и по својој спољашности“, управо онакви какви су били и његови банаћански и бачки „лаори“, „пургери“ и чиновници, занатлије и пострадали трговци, напуштени мужеви или дилбери, варошки и сеоски песници и најзад, сеоски попови и распопи, учитељи и професори, матори мом-

¹⁵ П. Поповић, нав. дело, Предговор, XXVII, XXVIII, LVI.
Ј. Скерлић, *Писци и књиге* III, 303.

ци и девојке удаваче, једном речју — цео један свет, „мали пук“, сеоски и варошки, или „бивши људи“, декласирани друштвени слојеви урбаних и сељачких средина, сви етнички такође врло хетерогени, као и у њиховој социјалној и културној структури. Као историчар по ужој струци, „Сремац мало ради напамет, и осећа потребу да се документује, да пренесе из стварности у књигу“. Морао је читати старе натписе на гробљу са старих споменика и белега, стара предања и радо је бележио старе градске песме, као што су биле и оне забележене из старих ново-садских народних лира. У својим приповеткама и романима од почетка је био аутентичан и документован. Познато је да су и у његовим „пречанским“ темама, у „Поп Ђири и поп Спири“, насликане, као на некој фотографији, доживљене ситуације, догађаји људи из његових прича и романа најчешће; у стварности постојали. Тако је Сремцу за писање хумористичког романа *Поп Ђира и поп Спира* послужила кратка народна шаљива прича из Бачке, чије су варијанте биле познате и у неким другим крајевима у Србији (у Рађевини и Мачви).¹⁶

У свом уметничком обликовању ликова људи и њиховог менталитета у завичајној, војвођанској средини, Сремац је на духовит и оригиналан начин дао галерију етнопсихичких типова, менталитета „пречана“ варошких и сеоских средина. Један од његових главних јунака приче (поп Ђира) представљен је као потомак банатске „српске паворске, али немешке куће“, који се „никад није могао одвићи својих паорендерских навика“; други јунак приче (поп Спира) пореклом је из варошке породице („капуташке“), а и један и други су били ђаци Карловачке богословије.¹⁷ У развијању догађаја и ширењем круга личности и епизодних ситуација, Сремац је мајсторски и зналачки повезивао људе са војвођанском традиционалном културом, обичајима, предањима, веровањима, приказујући банатске попове као људе „из пука“, који су само површно изучили књигу, а у суштини задржали старинска народна схватања о животу и људима, као и старе навике, начин мишљења и међусобних односа. Тако, поред осталог, Сремац истиче да су банатски „парохијани“ били толико побожни да су држали „свечаре“ редовно, а њихови попови им секли колаче, па „новаца доста“, као и да су чак и бадава млели својим поповима жито у сувачама.¹⁸ Исто тако поп Спира — иако је био један од „облигателних поштовалаца Доситејевих“, није се слагао „што је овај викао на трошкове, свирку, игру, пијанку, и весеље“, а замерао му је нарочито и то што је он (Доситеј) — „иначе тако учен и паметан човек, тако лоше писао и говорио о српским сватовима и другим веселим и лепим обичајима“,¹⁹ који су доносили користи банатским поповима. Други јунаци приче, Аркадије (црквењак) и поп Спира, опет, „мрзели су на Вука и његове реформе, по којима се човек не може разликовати од паора“.²⁰ Са

¹⁶ Ј. Скерлић, *Писци и књиге* III, 297, 298, 303—306.

¹⁷ П. Поповић, нав. дело, Предговор IX, LVI, LVII.

¹⁸ Ст. Сремац, *Поп Ђира и поп Спира*, Целокупна дела, књ. 3, 10, 42, 47.

¹⁹ Исто, 1—3.

²⁰ Исто, 317.

пуно духа и оригиналног етнографског војвођанског колорита, Сремац запажа ону познату особину војвођанских паора за заједништво и повезаност са инородним етничким и конфесионалним срединама, и у „дружеским“ контактима са инородним појединцима. Ове односе приказао је у етничким типовима и менталитету разних „Жужа“ и „Ержика“, Маба-рица, које су послуживале у поповским кућама на селу, „код попадије у плату“, као и у ликовима поповских слугу (разних Шандора, Пишта) или комшија у улици у селу.

Као запажене црте карактера „банатских паора“ Сремац истиче сујету на „поповски“ и „паорски немешаг“, инат, а пре свега оно познато распикућство Банаћана, какав је „Србенда био и поп Спира“, „који кад је требало одрешити кесу и показати се шта је — није жалио“.

Сремац је духовито, хумористички и сатирички приказао и утицај великих социјалних разлика у банатској средини, који је делио паоре од „капуташа“ и „дургера“. Због тога је у једној епизоди речено да „паори не мудрују толико много ко капуташа“.²¹ У менталитету пургера (варошана) и капуташа (чиновника) била је издиференцирана варош са „финим светом“ од простих паорских шорова, и веома изражен презир и заједљивост, исмејавање паора од стране варошана због њихових каљавих сокака, са којих су им краве „појеле пашу“ („гулију“). Због оваквих варошких задиркивања, код паора се развила она жестока нарав услед које је било и „разбијених глава“, нарочито о празницима, на вашарима, свадбама и паорским весељима.²²

Као ниже слојеве банатских паора, који су били свет за себе по навикама, начину живота и мишљења, Сремац је приказао сеоске „бок-таре“ (ноћне чуваре, нпр. весељак Нића боктар), као и чувене вашарске и салашке „бојтаре“ (чобани, свињари), какав је био и Сремчев „Раде Карабаш“ са неким „чикошима из Бачке“, без којих није био ниједан вашар,²³ као и „алдумаша“, који су са њима испијали здравице уз про-дају стоке, најчешће крадених бачких и влашких коња. Нестанак овог типа банатских људи из старог времена Сремац је духовито и осећајно представио у размишљањима једног старог бојтара „у чарди“, без кога се некада „није могло“, док је селу сад лако без њих, кад „има ајзлибан — и ко га је измислио! Ознтрегер му швапски“.²⁴

Према Сремчевом духовитом класификовању сеоских житеља, онај најнижи „лоповски“ слој свакако је настао због већег броја „газда“ паорских, имућних домаћина, са авлијама пуним зграда и живине, са амбарима пуним хране, шталама пуним „вранцима“ и говедима, ситном и крупном стоком и подрумима пуним каца и буради са домаћим вином и ракијом. Такви су били, на пример, „Газда Пера, што држи коње само че-рез газдашага и сватова“, или Геца Пакашки (које су ноћу поткрадали сеоски ловови, често и они из Бачке, арајући по њиховим подрумима, амбарима и шталама обично после каквог сеоског весеља, или о свадбама и славама, кад сви заспе, пијани и трезни). Сремац је забележио и оне

²¹ Исто, 6.

²² Исто, 6, 47.

²³ Исто, 42, 217, 220, 317.

²⁴ Исто, 47, 337.

смешне паорске и лоповске псовке у којима су се помињали „лопови маџарски — та толико се данас свет покварио, они су сад већи лопови нег' ми!“²⁵

У многим Сремчевим приповеткама, осим у роману *Поп Ђира и поп Спира*, у описима свакодневног и празничког живота села и породица, навика, схватања, обичаја и веровања, нарочито су живописно, у локалном колориту, осветљени традиционални психички типови и менталитет банатских сеоских и варошких средина. У карактеристичним породичним именима и надимцима истицани су карактери ових људи и њихових покољења, која су носила имена по особинама њихове нарави и одликама начина живота, као: Олуја, Кеса, Хала (надимци појединаца); и Џуњалови, Боцкови, као и многи други породични надимци.²⁶ Посебно се као црта банатског менталитета у Сремчевим приповеткама провлачи обичај етнички мешовитих бракова између Срба и Швабица, Мађарица и Влахиња, и њиховом „превођењу“ у православље, као и честа појава невенчавања.²⁷ Такође су приказани и односи између паора и дошљака странаца, настањених међу њима (мајстори Чеси, Словаци, Швабе, Мађари, затим, трговци придошли из јужних крајева, које су све звали заједничким именом „Грк“), а посебно са „Сервијанцима“.²⁸ Такође су у приповеткама са темама из Баната (нпр. *Аца Грозница*, *Нацкова женидба*, *Бал у Елемиру* — стихована прича и др.) приказани и типови „банатских тестераша“ и „пречана“ у Србији.²⁹

Уопште, у духовитим Сремчевим сликама банатског амбијента и менталитета људи уткане су оне fine нити по којима се препознају сложене и испреплетене слојеве народне традиционалне културе и „швапски“ и „маџарски“, европски културни утицаји, почев од говора и понашања па до начина живота, обичаја, навика, живописне банаћанске ношње и „швапске моде“, карактеристичне војвођанске исхране, а нарочито типова урбанизованих насеља, кућа и домаћих ентеријера. Тако, на пример, Сремац са осећањем и духовитошћу правога Војвођанина, у реченицама које враћају светлостима и људском топлином његовог завичајног поднебља, приближава читаоцу банатско село и његове паоре, немеше, трговце, занатлије и бојтаре, попове и црквењаке, и све оне што живе у великим селима која овде личе на варошице: „Та колик је само онај Велики сокак са краја на крај, па колико тек малих сокака има, а сви су широки! Зато ниједан није калдрмисан... Потсмевају им се Темишварци да су им варошке краве појеле тротоар... Кад падне киша и начини се блато, положи чисмени мештани по земљи поред зида, колико да човек прође, тулају (кукурузовину), која је, како је свакоме познато, кравља храна“. На исти начин Сремац слика ону динамичну, узаврелу животом, шаролику сеоску заједницу: „Место је било велико... парохџани имућ-

²⁵ Исто, 1—3, 62.

²⁶ Исто, 116, 205, 206, 215, 228, 240, 243, 252.

²⁷ Исто, 26, 228, 229, 243; исти: *Аца Грозница*, Приповетке III (Целокупна дела књ. 6), 367, 377.

²⁸ Ст. Сремац, *Поп Ђира и поп Спира*, 31, 33, 39, 42, 62, 63, 185, 129, 202, 205—6, 228, 229, 230, 243, 251, 316, 322.

²⁹ Исто, 20, 26, 29—31, 39, 59, 60, 69, 75, 87, 146, 159, 202, 268, 318.

ни... Било је у селу добрих момака на женидбу и лепих девојака на удају, а рогљева у селу доста, баш као празника у години, па сваког празника или недеље на другом рогљу игра коло... Свирац свира тако целе године, а када се обере кукуруз, онда се зна шта је његово. Он нити га сеје, нити окопава, па опет њему добро... Зато се и говорило по селу, кад неко за нешто не мари: „Е, мари он за то к'о Совра гајдаш за кишу“, или брига њега „к'о Совра гајдаш суша!“... А умео је Ђаволски лепо да свира... у колу кад засвира, па кад стане пред неку газдачку девојку па свира, а она зна ко га је послао пред њу, па само гледа улево у земљу, па све везе... А у колу све је било заљубљено... а што се заљубљивало, то се понајчешће и узимало. А кад дође до сватова, онда није добро само млади и младожењи, не добивају само они свако своје, него и други свет...“³⁰

Са мало речи, у згуснутом садржају реченица, Сремац је, као сликар пејзажиста, оживљавао у машти и пред очима читаоца ону типичну слику банатског села, удишући мирис башта и поља, штала, и ослушкивао оне познате звуке чобанских довикивања и бојтарског рога у ноћним часовима, једном речју, праву војвођанску сеоску идилу. Кроз редове Сремчеве приче испред нас промичу банатска села „са кућама и баштама, амбарима и авлијама, са високим Ђермовима по баштама и испред кућа“. Све потребе ових сеоских становника могле су се уочити најбоље у сеоским „болтама“ које су држали домаћи и странци сеоски трговци, које су због трговине, све без разлике називали Грцима, иако то нису били по свом пореклу. У болтацијским магацинима и „рафовима“, или испред радње, стајале су „крупнице соли, кењеча, оцила, кремени, труд у свежењевима, луле с камишима, бичаље и дрвене буце, ...бардак сирћета, грдно стакло киселих паприка, земичке, сланина која је висила...“, све оно што је у то време недостајало понегде некој сеоској кући. Сремац је умео да дочара онај нарочити свакодневни животни ритам банатског села, нарочито у смирају сунца, када се „...разговарало о свему и свачему испред кућа по клупама... најпре живље, па све лакше и лакше“, док не замре разговор „дуж целог шора, и замењује се лавезом паса и концертном жаба“. Посебно су карактеристичне теме ових разговора паорских на клупама испред кућа, који су одражавали менталитет сеоских становника. То су били „разговори о колери, великим ратовима и топовским куглама... о месечарима... о гладним годинама кад се шапурика млела и јела и од шапурикина брашна чесница и василица правила... о скакавцима и пацовима, и о Талијанима мајсторима,... о Русима,... како су Руси највеће царство,... са сваким ратују и свакога туку у рату“, ..о покојницима, привиђењима и духовима, вештицама, и о неким људима „чак тамо преко мора у Америци“, који су се спремали „да пуцају из топа на месец...“, итд.³¹

На исти начин Сремац, је сликао свакидашњи живот паора у кући и породичном кругу, описивао сеоске авлије, све оно чега је ту било, читави „спахилуци и богатство“, „шупе, амбари, голубињаци,... камаре

³⁰ Исто, 1—3.

³¹ Исто, 133—135.

сламе, гањева и шапурика... за гориво, „штогл“ за пеглање на жеравицу... за беле сукњице и шлингераје... орезане лозе за печење јагањаца, бунар у авлији... уз бунар валов... за живину... ред багретових дрвета и два велика дуда родна... и под њим патке, живина... читав Нојев ковчег... и дечурлија... и шаров пред кућом на ланцу...“ На исти начин је оживљавао домаћи ентеријер паорских великих и малих кућа, са собама, особито оним пространим гостинским одајама, са „јаким, темељним, ... широким за двоје... креветима... јорганима „за две персоне“..., ораховим шифоњерима и на њима поребаним порцеланом, теглама са компотом... на дуварима слике старинске, ... породичне фотографије и слике библијских призора и... „доброг цара Јосифа“; затим, посуђе у њима, са страним и домаћим називима, и тако — све до познате народне банатске кујне, паприкаша, „покеиса“, „швапског печења“, пита „гужвара“, домаћих вина и швапског „бира“ (пива). Умео је да дочара ону свечану атмосферу уочи недеље и празника, која је започињала суботом по подне, када је „звонило на вечерњу“, кад су се жене, које су седеле на Великом сокаку испред пућа на клупама и плеле чарапе, почињале да крсте; када се у кући и пред кућом све риба и чисти, и када почињу „девојке да спремају шлинговане сукње за рогаљ, момци да мажу чизме да омекшају, а бабе да траже дугмад и наливају зејтин у кандило, да пале кандило и крсте се кад зазвони на вечерње“.. Сремац је умео да уочи да код овог света недеља некако одише сваченом тишином, да је лепа и у граду, али и да „није нигде лепша... него у селу“, где почиње од јутрење, када се сврши служба у цркви, и када се сви из цркве „враћају кући са литургије... па све шарен сокак од лепоте“; или кад сви иду на литургију, и „крећу се достојанствено...“, мушкарци напред, „са штаповима у рукама, иду и разговарају, а жене и ћерке за њима, ... жене држе у рукама мараме савијене у троугао, бабе мараме са завијеном китом босиљка, млади их љубе у руке, оне њих у образ и дарују им струк босиљка, ... а девојке носе сунцобране...“³² Веома живо, у оквиру сеоског живота паора и сеоских мајстора, „нотароша“, попова и учитеља, који су водили ван њихових домова, Сремац је са много духовитости сликао ону средину што се у банатским селима звала „биртија“ и „пургерска кафана“, у коју су свраћали трговци, „господа“, писари или апотекар, „хирург“ и где се „мало говори и мало пије“, за разлику од паорске биртије где се пило „из бокала“ или „холбе“, и опијало.

Посебну атмосферу колективног сеоског духа уносила је јесен, кад се у свим кућама и авлијама „увелико спрема зимница“, и када дође „доба свињских даћа, „диснотора“, када се кољу свиње, спрема, пржи на запаљеној слами заклана свиња, месо, праве кобасице, крвавице, пече кожурица, и веша месо по ојаку, од чега одвајају за „вертепаше“, „који зими од светог Николе па до Богојављења иду сваку ноћ по кућама, и забављају својим стародревним хумором и шалом“. Топлину паорских домова банатских села Сремац је нарочито осетио зими, кад је „омлади-на у кујни“ проводила време, а старина на банку или иза запећка прича

³² Исто, 59—62.

и сећа се лепих дана и друкчијег, бољег света...“, или кад „у топлој соби... чешља перје женскадија...“³³

Посебан колорит сеоског живота налазимо код Сремца у описима чувених сеоских вашара у Банату, када је све „весело и живо изгледало...“ на месту где се обично одржавају велики вашари, где су „чикоши из Бачке“ пили под шатрама и нису се трезнили „по шест дана“, кад се ту окупљало мноштво света — са разних страна, ... „И кога све ту није било... подврискивање, цика под шатрама, поскочице у колу“, продаја и крађа коња, свађе и туче с лоповима. Људски топло, са оним народним искричавим хумором и досеткама, Сремац је описао жалост у народу за тим несталим бучним и веселим друштвеним забавама и старинским начином трговања на вашарима, који су имали посебну улогу у окупљању и друштвеним везама Банаћана и Бачвана.³⁴

Сремац је на исти начин оживео слику банатских села у другим облицима народне традиционалне културе, као што су биле чувене банатске свадбе, које су трајале и по недељу дана код „немеша“, са свим старинским свадбеним обредима, од припрема девојачког „ауфштафирунга“, окупљања „часника“, до окупљања сватова из целог света који су, окићени „селеном, јоргованом, врбовим гранчицама“, натрпани „у сијасет кола“, пристиглих чак и из суседних села, и оних у Бачкој, скелом придолазили, и уз свирку гајди и игру кола, испуњавали читаву авлију девојачку и младожењину, а одатле се ширили дуж сокака, док су их девојке китиле сватовским рузмарином и везивале „танке пешкире“ на сватовским коњима. Најбоље опише шаренила богате банатске народне ношње, као једног од обележја банатског становништва, према социјално-економској структури, полу, узрасту и према душевним одликама становника појединих села и крајева, дао је Сремац управо уз ове описе свадби и вашара, великих народних скупова. Као обележја „газдашких“, момака, на пример, Сремац описује делове одеће, као што су позната војвођанска „душанка“, прслук и чакшире, „све од бела српска платна и штофа, раскошно ишарано плавим гајтанима“, а на прслуку „сребрним пучетима“ украшеним, са „пошом“ око врата од црвене свиле, са лакованим чизмицама, а на глави шешир, „са струком ковиља“. На глави су мушкарци најчешће носили оне познате банатске шубаре јагњеће, или „астраганке“, а на плећа огртали „дороц“, или кожух, и шарену кабаницу, а на ногама носили „чизме намазане машћу или лојем“. У женском оделу Сремац је запазио много више „швапског“ утицаја, него у старој мушкој банатској ношњи. Сеоске жене су најрадије куповале „у Бечкерек“, Темишвару, и другим варошима, „поркет, фланел, рајспулфере за лице“, рукавице „ботуше“, „силне конце и вунице“, у кројевима су усвајале „дургерску моду“, особито „газдашке и немешке“ девојке, док су старинску сеоску женску банатску ношњу задржале сиромашније паорске жене и девојке.³⁵

³³ Исто, 202.

³⁴ Исто, 240.

³⁵ Исто, 268.

Фолклорни елементи, посебно народно поетско стваралаштво и умотворине, који нарочито одражавају типичан банатски менталитет, проткани су у свим Сремчевим романима и приповеткама, осликавајући целокупан обичајни живот, од свакодневног, радног, до празничног, сеоског и породичног амбијента.³⁶

На тај начин Сремац је сачувао знатан број народних забавних и обредних песама, изрека и загонетки, дајући уједно и пресек народног усменог, поетског и прозног стваралаштва у Банату, које крајем XIX века представља једно од главних обележја менталитета народа ових наших крајева.

III

Иако је у Србији живео од детињства, Сремац је своје приповетке и роман *Вукадин* с тематиком о варошицама, малограђанској средини и сеоском амбијенту у Србији, објавио релативно касно, тек пред крај живота, а неке приповетке објављене су тек после његове смрти. У њима је Сремац исмејавао поварошено сеоско друштво у србијанским паланкама и шалио се на рачун „ћифта и ћифтица варошких“, њихових навика и њиховог подцењивачког односа према сељацима. С једне стране, опет у хумористичком и сатиричком духу, анализирао је специфичан тип сељачка планинца, са његовим архаичним менталитетом патријархалне средине, који се обрео у варошком амбијенту, и пратио је његову трансформацију у процесу прилагођавања новој, варошкој средини. С друге стране, посматрао је менталитет сеоских газда и сеоске сиротиње у планинским, сточарским крајевима, као две антагонистичке социјалне средине, све до појава познате хајдучије у неким крајевима, као што је ужички и ставролашки крај, из којих су потицали и бројни Сремчеви јунаци приповедака *Вукадин*, *Лимунација на селу*, *Зли поданик* и др.)

У приповеткама из Србије и о Србији, из којих је избијао здрав народни хумор и политичка сатира, као критика постојећег друштвеног поретка његовог доба, Сремац је у основи приказивао све оне компликоване сукобе патријархалне сеоске средине с продором нових друштвених и економских односа у периоду нагле урбанизације и индустријализације у капиталистичкој фази развоја Србије крајем XIX и почетком XX века, кад цвета „политиканство“ и партијски политички живот као једна од нових црта варошког менталитета и имућнијег слоја сељачког друштва.

Као другу карактеристичну црту менталитета варошана и сељака у Србији Сремац је на духовит начин приказао познати инат, „кресање у брк“, сеир, „дим у дим“, како је и назвао једну своју причу, а по коме се препознају главни јунаци његовог романа *Вукадин* и још неких приповедака (нпр. *Капетан Марјан*). У овим приповеткама и роману Сремац је пратио трансформацију карактера јунака из разноликих етничких и социјалних средина и њихово формирање у нову личност у условима у којима се одвијао живот србијанског села или варошице у његово вре-

³⁶ Исто, 6, 7, 12, 37, 38, 46, 47, 62, 63, 74, 116, 133, 184, 192, 193, 316, 317, 319, 322, 329; Приповетке III, *Бал у Елемиру*, (Целокупна дела књ. 6).

ме. Такви су, на пример, типови ужичких кириција и хајдука, у традицији овога краја очувани до најновијег времена. Због тога су и елементи које је Сремац уочио у етнопсихичким карактеристикама и менталитету својих јунака одражавали управо социјално-економска и политичка збивања тога времена, а мање одлике локалног обичајног колорита, па су зато садржали и више компоненти урбанизованих средина. Овај се утисак посебно истиче у једном Сремчевом закључку (у причи *Ђирин јубилеј*: „такав је овај данашњи нараштај... ужива у рингишпили, дрвеном коњу... а кад га питам данас... у доба Ђифта и фићфирића... како се звао коњ Краљевића Марка или Хајдук-Вељков,...“, или како се звала „она Курсулина бедевџија, а они блену у тебе и питају ко је тај,... којој је партији припадао?“³⁷

И у причи *Secessio plebis* Сремац слика тип планинца сељака у вароши, „кршног Драгачевца... вечно жедног науке“, који после дужег лутања по вароши најзад закуца на врата „препарандије“. Са много духа су написане и Сремчеве приповетке о старом Београду, у којима слика нарави и типове „трговачко-бакалског“ престоничког сталежа, разних дуканџија, „Чивута“, Грка и Цинцара и свратишта дунавских аласа „на Зереку и Дорћолу“, с бројним странцима придошлим са разних страна, и настањеним у страћарама код „Пиринчане“ (као: Швабе, Маџари, Чеси, Јевреји и др.).³⁸

Посебно су духовите и пуне народног хумора и животне ведрине Сремчеве приповетке у којима даје у суштини веома суптилну анализу менталитета и етнопсихичких карактеристика старобалканског досељеничког слоја у Србији, Грка и Цинцара, придошних „хришћана из Турске“, настањених по варошицама и селима Србије, у малим породичним групама, или у невеликом броју појединачних досељавања, као привремени или стално настањени досељеници. Такав је роман — приповетка *Кир Герас* и још неколико мањих прича у којима се ти становници јављају углавном као епизодни ликови (нпр. у *Лимунацији на селу* лик газда — Борђа механџије и његових помоћника земљака. У тим приповеткама Сремац је веома сликовито и живо приказао миграције овог становништва, издвајајући међу њима старије и новије досељеничке генерације, и, као историчар, осветљавајући услове ових миграција у историјско-политичким приликама које су их изазвале и које су им давале правце и одређивале њихов интензитет. Истовремено је приказао њихово прилагођавање новим условима живота, али увек задржавајући традиционалне одлике своје „расе“. У својим приповеткама Сремац прати ове досељенике од тренутка преласка старој српско-турској граници код „алексиначког карантина“, па све до њиховог расипања по унутрашњости Србије, најчешће по варошицама и селима дуж друмова и важнијих раскрсница, где су се трајно или привремено настањивали као трговци, бакали и са-

³⁷ Ст. Сремац, *Ђирин јубилеј*, Целокупна дела књ. 6, Приповетке III, 151.

³⁸ Ст. Сремац, *Погрешно експедован аманет*, Целокупна дела књ. 4, Приповетке I, 161.

рафи.³⁹ У приказивању већих миграционих покрета хришћанског становништва према обновљеној кнежевини Србији, Сремац даје живу и динамичну слику грчких и цинцарских досељеника, њихових трговачких каравана у којима су пристизали до граничних прелаза. У овим приказивањима пратио је у суштини главније процесе балканских миграција и дао низ значајних опсервација о старобалканском досељеничком слоју у Србији у првој половини XIX века, која су значајна не само за проучавање етничке историје српских области, него уопште за балканску етничку и културну историју.

У приповеци — роману *Кир Герас* Сремац је дао нарочито живу и упечатљиву слику ових старобалканских миграција. Описујући животни пут главног јунака, Сремац о томе даје, са пуно духа и локалног колорита, слику једног тренутка на граничном прелазу код алексиначког Ђумрука: „... Давно, још у раној зори нашега државног живота, кад је овај стари и погурени ћир Герас прешао у Србију... управо... пренет... такорећи „прошверцован“... то је било у четвртој десетини прошлога века, тек што је установљен Ђумрук и карантин у Алексинцу... Једног дана... кад су се... осматратељ карантина, проценитељ и латов крепили ракијом под ладњаком новог карантина, и... док су се мезетисали свежим зеленим краставцима — баш у то доба... предвече, стиже подужи један караван из Турске од нишке стране. Пребоше границу ситно корачајући, и људи и ситни коњићи, и магарићи њиови. Био је то караван састављен из коњића, магарића и пуно Цинцара, већих и мањих. Млади су водили коњиће и магариће, а на сваком том коњићу и магарићу седи по један старији Цинцарин на дрвеној самарици и клати се и ногама и вратом својим. Кад пребоше границу и стадоше код катунске карауле на српско земљиште, сибоше тада и они старији са коња и магарића. У то се зачу звонце са звоника сеоске црквице. Путници се тргоше на те за њих тако миле и свете звуке. И сви се, и старији и млађи, и они у сепеткама и ови доле на земљи, скинувши фесове и погледавши у небо, побожно прекрстише и благодарише богу што живи и здрави стигоше и стадоше ногом на хришћанску земљу, где хришћанин суди и царује. ... А затим се сви опет са рукама под појасом поклонише смерно и покорно властима српским, које су пиле ракију и мезетисале зелене посолјене краставце. Кад их запита власт: ко су и одакле су? рекоше да су Грци, хришћани из Турске. „Из Турске сме!“ рече један, а други додадоше јоште: „Рисјани сме, од Иперско, из село Готиста, од мецовска земља — сви сме Мецовалије...“⁴⁰ У овако духовитом и дирљивом оживљавању успомена на историјске тренутке који су одлучивали судбину балканских народа, Сремац је дао аутентичне податке и о тадашњим знањима о овом народу: „А није их ни требало питати одакле долазе, јер се одмах на први поглед видело ко су и одакле су. Сви беху Цинцари или Грци; Цинцари или Грци, велим, зато што се ни тада а ни доцније у чаршији никако није могло дознати ни за једнога шта је: Грк или Цинцарин. Јер као што је познато ученим читаоцима, а нарочито онима који су боље

³⁹ Ст. Сремац, *Кир Герас*, Целокупна дела књ. 5, Приповетке II, 131.

⁴⁰ Исто, 131—134.

узнати са *Историјом света* у чувеној александријској библиотеци, између многих других књига чувао се ту и цинцарски буквар... до оног историског пожара... кад... је... пламен обузео библиотеку... Тада су и Цинцари... дочекали свој буквар, и у оној забуни, додавали га један другом баш по оном нашем: „Поп црквењаку, црквењак ћаку, ћак псу“... а овај последњи зажди главом без обзира, и нико га жива више никад и нигде не виде! Отада, причају Грци,... изгубио се и затурио цинцарски буквар, а с њим и цинцарска азбука... и отада се... Цинцари од грдне срамоте... не казују правим својим именом, него се издају за Грке...” Кроз народни хумор, на себи својствен начин, Сремац је овде изнео историјску истину о проблемима са којима се до данас у науци није много одмакло у погледу етничке историје балканског подручја, посебно у погледу проблема етничке мимикрије, развијене нарочито за време турске владавине. У даљим описима Сремац уочава и главније карактеристике овог досељеничког становништва у Србији, наводећи да „све то беху људи који су пошли у печалбу, а било их је старијих, млађих и деце. Сви беху у антеријама, са фесовима на главама и бестрага шиљастим јеменијама на ногама, којима на врху играше повећа китка од вунице! људи са јаче забријаним брковима, и великим, густим и чупавим обрвама, понизна држања и ситна, козја хода. Власт им прегледа тескере, осматратељ карантина прегледа их каквог су здравља... да ни су ништа пренели и записаше да их том приликом прешло двадесет и седам мужескога спола, и разнога доба старости“. У овом Сремчевом живом и упечатљивом приказу дата је у основи општа слика узрока тих досељавања из Турске, начин, интензитет и правце кретања у мањим и већим групама ових досељеника, а посебно њихове антрополошке и етнографске карактеристике које су најпре падале у очи пограничним властима. У читавој историји живота главног јунака ове приповетке, у духовитим заплетима његове судбине, кроз народна предања и народно хумористичко приповедање, на сликовит начин улазио је у детаље у историјске услове процеса посрбљавања ових досељеника у старијим и млађим генерацијама, њихове културне трансформације и, уопште, главнијих појава етничке симбиозе српско-грчко-цинцарског слоја наших старих чаршија. Готово и да нема ниједне Сремчеве приповетке о јунацима и срединама тадашње Србије, а да се у њима не помиње бар неки сеоски или варошки „Грк“ или „Цинцарин“, „Гога“, механџија, трговац, мајстор, са оним традиционалним одликама старобалканског менталитета (као што су штедљивост до тврдичлука, нагон за течењем, побожност и осећање супериорности над осталим хришћанима). Утицај грчке црквене управе у обновљеној Србији после другог устанка, као и нагла урбанизација и економски развој земље, привукли су бројне Грке и Цинцаре као сезонске занатлије, трговце и механџије са балканског југа у унутрашњост Србије. Отада прилив ових досељеника у Србији није престајао све до краја XIX века, као што је то запазио у својим приповеткама и Стеван Сремац, и описао их, од њихових првих појава на границама Србије, од њихових антрополошких, етнографских, етнопсихолошких карактеристика и менталитета, па до говорних одлика, њихових утицаја у привреди Србије и уопште културном животу србијанских варо-

пица и села, посебно српске престонице, па све до последица и одраза њиховог присуства у променама чаршијског менталитета и културним одликама србијанских урбаних и руралних средина тог времена. Посебно је уочио и упечатљиво сликао оне контрасте и преливе у менталитету Срба и њихових нових сународника грчко-цинцарског порекла, као што су то били, на пример, Сремчеви записи о разликама у погледу односа према раду између Срба, Грка, Цинцара и других инородних становника српских вароши и села (дошљака Шваба, Чеха, и др.), затим разлике у осећањима припадности једној конфесији и заједничкој српској домовини, па све до разлика у начину исхране, домаћег и друштвеног живота и обичаја.⁴¹

Сремац је на исти начин запажао и писао о српским досељеницима из Турске, њиховом уклапању у новој средини, слободној земљи, о њиховом менталитету, етнопсихичким одликама са старобалканским и оријенталним траговима у начину мишљења, антрополошким и етнографским обележјима, по којима су се разликовали од осталог становништва српских крајева. Као прави драгуљ, у галерији типова наших људи у узаврелој и разноликој друштвеној и културној средини српске престонице у условима живота обновљене српске државе у оквирима граница београдског пашалука, уметнички обликована, историјски документована, Сремчева приповетка *Чича Јордан* представља, у основи, читаву трагичну и херојску судбину српског народа под турском управом у јужним српским земљама до коначног ослобођења од турског ропства и њихове интеграције у социјално-економски и културно сложену заједницу ослобођене и независне српске домовине последњих деценија XIX века. Исто тако, Сремцу нису измакле ни оне појаве које су њему, као „пречанину“, од детињства биле блиске, а које представљају и остале инородне етничке слојеве у популационој структури младе српске престонице и вароши, као што су били дошљаци „Швабе“, Мађари, пре свега Цигани са београдске периферије, затим влашки трговци и словенски дошљаци из Аустрије, Пољаци, Чеси, а посебно „Чифути“ — јеврејско становништво београдске вароши, њених трговачких четврти и периферије.⁴²

Сремац је, као историчар, запажао значајне прекретнице, преломне фазе у културном и етничком развоју своје земље и народа, а као литерата умео је на својствен, упечатљив начин да их оживи пред очима читалаца, у свој њиховој динамици, као на филмској траци. То је била она компонента његовог књижевног стваралаштва која га је уврстила међу наше књижевнике чија су се дела, више од свих, не само читала него и гледала, односно чија су дела по начину писања била већ конципиране сценографске позоришне целине, и обрађени позоришни „комади са певањем“.

⁴¹ Исто, 29, 134, 136, 144, 148, 150, 151, 152, 153—155, 158, 161, 164, 167, 169, 182, 188, 191, 273, 280, 293; Лимунација на селу, Цел. дела књ. 2, 259, 265, 268, 269, 370.

⁴² Ст. Сремац, *Чича Јордан*, Приповетке I (Целокупна дела, књ. 4), 117; *Погрешино експедован аманет*, Приповетке I, 161; *Зли поданик*, Приповетке II, 325; *Пазар за старо*, Приповетке I, 207.

Посматрајући Београд као престоницу Србије и пишући о њој, Сремац је са посматрачком вештином и критичким оком историчара и даровитог писца, хумористе и сатиричара, али и са призивцима и тоновима носталгије за старим, прошлим, херојским временима, умео, боље од свих наших писаца, да наслика све оне значајне и преломне процесе промена у животу и култури нашег народа које су се укрштале и осликавале у животу становника престонице. Као резиме свих приповедачких тема о народном животу, менталитету и етнопсихичким карактеристикама људи у Србији његовог доба, Сремац је дао опис Београда онаквог какав је напустио полазећи на нову, професорску дужност у Ниш, тек ослобођен од Турака, у коме ће наћи све оно што је изгубљено од старог живота у Београду: „Нема више“, каже Сремац, „кривих сока ка ... шарених чесми са жалостивим врбама и дафинама унаоколо, ... диванана ни доксата, ни рода на оцаима ... гугутки по кафезима ... башта са шамдуом! Нестале либадета и тепелука, фесова и силава, широких плећа и мрких бркова ... Не певају се више сокаком песме ... Још је само остао Асан са својом сантуром и севдалијском песмом ... као неки анахронизам, међу овом ... без духа генерацијом, која нити сама уме да живи и да се весели, нити разуме живот и весеље другог ...“⁴³ У том расцепу генерација старих и младих Сремац је дао прве обресе новог друштва већ у зачецима еманципације београдског грађанског слоја и све осетнијег продора европске цивилизације у већ оронуте и учмале оријенталне садржаје и традиционалних патријархалних оквира домаћег и друштвеног живота старих чаршија и сеоских средина Србије крајем XIX века.

IV

Сремац, као рођени Бачванин, Војвођанин, постао је „превасходно србијански писац, и то не толико писац северне Србије, која има пуно додирних тачака и сличности са Војводином“, колико писац јужне, новоослобођене Србије, као дела „Стари Србије“, која се толико разликује од краја у коме се он родио. И, „може бити“, како закључује Скерлић, „ништа боље не доказује етничко јединство српског народа, постојање једне душе српске, но чињеница да је овај човек са угарских пуштара, са крајње северне тачке српске, тако јако осетио и снажно представио живот старог Ниша и југа српског“.⁴⁴

Иако Скерлић у својим разматрањима не наводи, ипак треба ова његова запажања повезати са чињеницом да је та особеност Сремчеве уметнички широке изражајности можда била подстакнута непосредним учешћем Сремца, као добровољца, у ратовима за ослобођење јужних српских земаља у годинама 1876. и 1877—78. Све то је допринело да Сремац схвати и доживи нову средину, менталитет и културну традицију нашег света у новоослобођеним крајевима на исти начин као и сво-

⁴³ Ј. Скерлић, *Писци и књиге* III, 293.

⁴⁴ Исто.

ју завичајну средину, и народ у Србији, где је провео своје детињство и младост, и где је дочекао и своје зрело доба живота. Потребно је, међутим, истаћи и оно Скерлићево значајно запажање да је Сремац тек у тој новој средини, окружен свежим сећањима и духом „старовремског живота“, старе српске историјске традиције, која је већ избледела у сећањима младих генерација слободне Србије, почео да се формира као књижевник, и да је тек овде дао најбоља књижевна дела међу делима српских писаца реалиста.

У оценама књижевне критике већ је истакнуто да је Сремац наш најбољи писац у области тема из живота и обичаја старих Нишлија на прелому два последња века. Према речима критичара, Сремчевих савременика, Сремац је Ниш „јако и искрено волео“, пре свега, као традиционалист и историчар, због његовог оријенталног амбијента, „живописног и необичног истока, као свет који је тек одахнуо од турског ропства, али где је живот остајао у строгим старим формама патријархалности и ауторитета“.⁴⁵

Ј. Скерлић и П. Поповић истичу да се радња две најбоље приповетке Сремчеве, *Ивкова слава* и *Зона Замфирова*, као и приповеткама *Ибиш ага*, *Моша Абенишаам*, и др., дешава у нишком амбијенту. У приповеткама о људима из ослобођених предела он обрађује теме из живота становника јужних српских чаршија и села, на пример у приповеткама *Чича Јордан*, *Путујуће позориште* и др. Сремац је „све оно волео у Нишу, што није нашао у Београду“, управо „онај тип старог, отменог, оријенталног, јако проређеног“... друштва“.⁴⁶

Уживао је у старом патријархалном свету, међу тим људима старог кова, који су умели тако срдачно да се веселе у чаршији, у вароши, где је у скоро сваком сокаку било „ашика“, а по механама „чочека и ченгија“, где су у колима играле лепе девојке, које су знале за „срамивање“, које су могле да воле само „кроз плот“, и којима се удварало само преко сокака.⁴⁷ Сремац је волео тај прост али срдачан свет, чији је читав живот био изражен у песми, шали и игри. Као „јабанција и бело-светски“ за старе Нишлије, осетио је то старинско „живување“ Нишлија, и на сликовит и духовит начин, у чарлсдикенсовском стилу финог и суптилног хумора, са много локалног колорита и људске тоpline, приказао га у свом првом литерарном остварењу *Ивковој слави*. Мада је романтичарски приступио сликању живота старих Нишлија, Сремац је дао више реалистичких ликова и животних истина. Све што је у овој првој приповеци, као и у осталим приповеткама, дао о животу старог Ниша и његових чаршилија, као професионални историчар, Сремац је документовао и савесно проверавао до последње појединости. У овој првој приповеци Сремац је дао најбољу анализу менталитета и етнопсихичких одлика Нишлија као етничког типа наших јужних крајева, у коме су се стекле бројне старобалканске и старосрпске одлике, као што су:

⁴⁵ П. Поповић, нав. дело, LXXXVI—VIII, LXXXIX.

⁴⁶ Ј. Скерлић, нав. дело, 293.

⁴⁷ Ст. Сремац, *Ивкова слава*, Приповетке I (Целокупна дела, књ. 1), 153.

тежња за течењем, дубљим размишљањем, осећајност и јако осећање етничке и националне припадности, затим побожност, тежња за друштвеним и економским престижом, а изнад свега — борбеност и ведрина духа, смисао за шалу, забаву, поетско изражавање, игру и песму. Све те и друге одлике нишког менталитета Сремац је уобличио у ликовима својих чувених јунака из *Ивкове славе*. Међу њима је Калча, „дугмеџија и кујунџија“ који је, истина, „шалџија и ловџија“, али „и челебија“ још „од време турчко, када је у зимњо доба Мораву студену газио до пупак, та донесиваше из Србију српски буквари за чкољу“.⁴⁸ И осталу дружину ових веселака и угледних нишких занатлија Сремац је приказао према њиховим надимцима, „презименима“, карактеристичним за нишке варошане тога времена. Сликао је у овој приповеци, као и у осталим приповеткама и романима (*Зона Замфирова*, *Јексик аџија*, *Јусуф-агини политички назори*), ликове у којима је приказао карактеристичне типове људи и чаршијски, старобалкански менталитет, социјално и етнички, конфесионално и политички разнородне и разједињене слојеве старије варошке популације, које су, свака за себе, настањивале одвојене варошке четврти, турске, чифутске, српске, грчко-цинцарске, и циганске махале, у којима су сви живели издиференцирани у социјално-економском погледу, делећи се на отмене варошке четврти и сиротињске крајеве.

Тако је Сремац у својим приповеткама дао живе слике и портрете типова имућних нишких Јевреја, Турака, српско-цинцарских и грчких становника Ниша, и јужних српских чаршија, као и типове средњих и сиромашнијих, али утицајних хришћанских и турских варошких породица, а посебно социјално декласиране слојеве, као што су били чувени нишки Цигани и представници турске „фукаре“, сиротиње у варошким предграђима и у периферијским варошким махалама. Посебно је живо сликао новопридошло инородно и србијанско становништво из унутрашњости земље у вароши ослобођених крајева, као чиновнике, занатлије, раднике у време нагле урбанизације Ниша и изградње нишког дела магистралне балканске железничке комуникације.

Сремац је духовито, са пуно динамике и врцавог хумора, који је извирало из дубине душе народа, уметнички сликао ликове старих нишких „душевних Турака“, спахија и турских чиновника, ефендија, оца и крвожедних и грабљивих ага и бегова, осиротелих чивџија нишких спахија, чувених српских хаџија и трговаца, по богатству и моћи толико силних да су од њих стрепеле и нишке паше, које су поштовали чак и турски султани у Цариграду.⁴⁹ Са много локалног јужног српског колорита сликао је средине у којима су живели и радили чувени средње имућни стари нишки слојеви, „еснаф човечи“, и све оне сиротињске слојеве, полусељаке, варошке чивџије, гурбете, керимиџије, амале, кириџије, фурунџије, екмеџије, симиџије, бозације, шећерџије, са њиховим покретним ћепенцима и дућанима, робом натовареном на лебима, „грбини“, или на главама грлатих продаваца који су из свег гласа нудили и продавали по нишким улицама, механама и прчварницама.

⁴⁸ Исто, 150, 151.

⁴⁹ Ст. Сремац, *Зона Замфирова*, Приповетке I, 227.

Сремац је у свом првом роману — приповеци „*Икова слава*“, у *Зони Замфировој* и великом броју приповедака, сачувао слику, упечатљиву и живу, о старом животу наших људи у новоослобођеним крајевима, онакву какву је затекао непосредно пред велике промене, у доба када су се у њима још укрштале разне „расе и народи“, и када је још увек владало оно велико оријентално шаренило, кроз које су се тек пробијали западноевропски културни утицаји. Оно што је Сремац у овим својим књижевним стварањима сачувао за будућа поколења чини да нас значајну документацију о формирању традиционалних обележја менталитета и културе старог Ниша и ослобођених предела у време ослобођења од Турака, крајем 19. века па све до почетка нашег века.

Ваљда најчитанија литература и највише гледани позоришни комади до другог светског рата, па готово све до наших дана, представљала су позната, у критици и литератури већ до детаља разматрана и оцењивана Сремчева дела *Икова слава* и *Зона Замфирова*, тако да овде готово и нема више места да се шта ново каже. Потребно је само истаћи да су многи од Сремчевих јунака код нас до данас остали, у свакодневном животу, појам карактера и специфичних етнопсихичких типова и менталитета, и то у толикој мери да се такви специфични типови наших људи називају именима главних Сремчевих јунака из нишке варошке средине.

V

Несумњиво да је Сремац био савременик оних силних „поплава новог доба и нових идеја“, новог живота, према оценама књижевне критике, не само у погледу новоослобођених крајева него и у односу на његову заичајну средину, као и на тадашњу Србију у целини. На посредан начин, кроз хумор и сатиру, Сремац је указао на основне елементе трансформације менталитета не само варошке него и сеоске средине на нашем етничком простору и у његово време. Са његовим сликовитим запажањима о губљењу „старе ниске варошке куће“, и о „нестајању кривих улица, ћор-сокака“ по варошима заједно са „турском калдрмом“, и његово уочавање да „швапска блех-музика“ уклања из кафана оријенталне „ченгије и чочеке, дахире, зурле и бубњеве“ — несумњиво се оцртава онај општи оквир процеса преображаја целокупне традиционалне урбане културе, менталитета и целокупног начина живота етнички, социјално-економски и културно врло сложених варошких и сеоских средина у нашим крајевима.

Иако је доживотно био везан за Ниш и људе из јужних српских крајева, Сремцу се у књижевности најчешће ускраћују место и значај који се дају књижевним делима Боре Станковића, по стилу и дубоким понирањима у судбине ових људи и ових крајева. Међутим, све оно што би се могло рећи за трагично сагледавање људских судбина и живота нашег света у јужним крајевима, које налазимо у књижевном стваралаштву Боре Станковића, може се рећи и за, њему у свему супротан, Сремчев специфичан и самосвојан књижевни израз, кроз здрав народни

хумористички, духовит однос према животу и људима. Стеван Сремац је дубоко осетио и схватио животворну снагу нашег народног хумора као основну компоненту менталитета и етнопсихичког изражавања нашег народа, што је, пре свега, оличено у народним шaljивим причама о Настрадаину, Ери и Ћоси, од којих је Сремац и пошао као од основне оријентације српског народа, који се на сличан начин, и у најтежим животним и историјским ситуацијама није предавао црним мислима, остајући тако опредељен за вечиту борбу за свој опстанак на свом етничком тлу, у оквиру балканске заједнице народа.

V. Stojančević

STEVAN SREMAC ON ETHNO-PSYCHICAL CHARACTERISTICS AND MENTALITY OF THE PEOPLE OF SERBIAN REGIONS

The author dedicates her article to the 75-anniversary of the death of Stevan Sremac, one of the greatest Serbian realistic writers, whose works have preserved their contemporaneity of an authentic description of persons and environment, literary modelled ethno-psyche types and mentality of the whole ethnic area of Serbia in the XIXth and the early XXth centuries.

The introduction refers to the formation of Stevan Sremac as a writer, who was a historian, and who was under the strong influence of folk literature (folk-tales and legends) and written historical sources. Sremac was under the influence of folk humor expressed in folk humorous tales. All this is visible in this first literary works, published as historical »tales for the folk«, in the book »Iz knjiga carostavnih«, as well as in the first systematically formed and published anthology of folk funny tales about »Nasradin Hodža« and their variations about Ero and Cosa.

In this early period of the formation of Sremac as a writer, the types and characters of people were one of Sremac's main literary preoccupations and his best literary creations. They were the basis of his further development of a humoristic and satiric writer of the Serbian petit-bourgeois classes.

In separate chapters the author analyses the subjects which Sremac used in his artistic descriptions of authentic individuals and events from various ethnic and social environments, by uniting in them the past and the present time in which lived his heroes, and which were composed of different events and customs from the folk life of different urban and rural areas.

The author observed three essential ethno-psyche types of these individuals who were artistically described in many variations in Sremac's humoristic-satiric and traditional-historic works:

The author observed three essential ethno-psyche types of these individual tradition, of history and wisdom of his ancestors (as are types from the book »Iz knjiga carostavnih« and humorous folk tales about »Nasradin Hodža« and »Ero and Cosa«.

The second type has preserved archaic features of the ancient Balkan mentality. These are his heroes of South Serbian areas, with wise, resourceful, strong spirit and deep sensitivity, with an expressed sense for old-Balkan humor, and which can be observed in »esnaf čoveci«, hadžijas, čivčijas and different artisans of the ancient Balkan markets and town-quarters (as those in his famous tales »Ivkova slava«, »Ibiš-aga«, »Čiča Jordan« etc. and in the novel »Zona Zamfirova«).

The third type is quite opposite to types of the Serbian south areas. This type refers to the population of north Serbian regions, where in the first and second half of the XIXth century a very complex historical, political and ethnic conditions in the liberated Serbian State were formed and where in the period of quick urbanization and economic development lived many kind of »ćifta and ċiftica«, the urbanized farmers, in a petit-bourgeois milieu (novel »Vukadin« and tale »Iluminacija na selu«).

There is also a variant of Serbian people living over the Danube who were formed under a foreign, Austro-Hungarian and West-European influences (novel »Pop-Ćira and Pop Spira«, poem »Bal u Elemiru«).

As historian, Sremac observed with great skill all these ethno-psychic characteristics of the Serbian population which reflected very complex assimilatory processes and symbioses of the Serbian element with authentic ancient Balkan and Oriental ethnic and cultural layers, putting them in a historical frame (novels »Kir Geras«, »Moša Abenšaam« etc.).

In the conclusion the author underlined the importance of Sremac literary works as authentic documentary sources for ethnologic studies of ethno-psychic characteristics and mentality of Serbian areas, and especially with regard to the study of relationship between mentality and traditional culture during the modern cultural evolution and development. By comparing Sremac works with works of other Serbian writers who described the similar subjects, especially with those of Bora Stanković, the author concluded that the climax of dramatic effect and expression given by Bora Stanković corresponded to the sensibility expressed through humoristic-satiric subjects by Stevan Sremac. This is the reason why Sremac is one of the best realistic Serbian writers.

Андријана Гојковић

НАРОДНИ МУЗИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ У ДЕЛИМА СТЕВАНА СРЕМЦА*

Кад се читају дела Стевана Сремца (1855—1906) у којима описује Ниш осамдесетих година прошлог века, никако се не би могло рећи да је то писао рођени Бачванин, човек са бескрајних војвођанско-угарских пуштара са крајњег севера наше земље. Та српска провинција, иако већ ослобођена од Турака кад је он у њу дошао на службовање, још увек је одисала турским дахом и веома се разликовала од краја у коме се он родио. Просто је невероватно колико је тај доброћудни Бачванин кроз своја дела снажно представио живот старог Ниша и српског југа, колико је искрено и дубоко волео тај примитивни свет, раздраган, срдачан, весео, вазда оран за песму и севдах, свет који је био тек одахнуо од вековног турског ропства и чији се живот још увек одвијао према строгим патријархалним нормама.

Душевни живот тога старог веселог Ниша, тих орних „старовременских људи“, хаџија, ефендија, чорбација, еснафлија, бучеч-кардаша сав је био у песми, у севдаху, у веселу. Животни мото тог простог света, тих малих људи које он није измишљао, који су заиста постојали, који су живели безбрижно, весело, био је: „Ако пара немаме — ока и пол севдах имаме!“ Они су били задовољни кад су могли да севдишу и уживају уз свирку ћеманета, трзање тамбура, уз ритам бубњева и пиштање зурли, уз звекет чампара и звон даира, уз игру чочека, уз песму:

.... — Како, не требају ти, — кори га Курјак. — Не требају му паре! Него тако... са славе на славу... из кафане у кафану... па ћеманета, дахире, чочеци, гочеви, песма, а? Севдалиски, а?

— Е, сам такој, севдалиски, асли севдалиски, — рече Калча па искапи чашу и накриви капу... Батали тија речови, чорбаци Митко, зборишем си ја на Калтаџију; Теб' ти иска душа паре, а мен' ми иска по овај... Кад си настане и стигне пролет, а ја си накривим фесче на десно, а фрлим гуњче на лево раме, а плоску сас ракију анасонлију за појас, а тамбуру под мишку, па си искочим на теферич сам до Агушов кованл'к, па си седнем под шевтелију, па си гледам и слушавам. Гледам бехар и како процветало све и озеленело, слушавам девојчики како поју там, одгорке из лојзе, и славеј—пиле како поје гор'на шевтелију, па ми долази мило. Узнем си плоску па сипнем у чашку, па да ту попијем, а славеј са шевтелију откине цвет, па си и он запоје, а цвет оди шевтелију падне у чашку анасонлију, а ја си тад попијем и ра-

* Одељак из рада *Народни музички инструменти у делима српских писаца од XIX века до другог светског рата*

кију и цвет оди шевтелију (како мезелик), па си и ја запојем, чуклем сас терзијан у тамбур у па си запојем: Садилa нана босиљак... Е, па што ми треба паре, несрећо сарафска и чифутска! заврши раздрагани и одушевљени Калча и лули шубаром Курџа-ка у лице.¹

Таква животна филозофија ових људи старога кова, који су живели у оријенталном амбијенту пуном необичних, живописних источњачких декорација осећа се кроз сва његова дела писана у Нишу. Зато су и најбоље његове приповетке везане за Ниш, у коме је Сремац провео 11 година службовања.

Кад се тај патријархални свет тако радо и искрено веселио, то је чинио уз свирку циганских дружина и бурну игру *чочека*, циганских играчица:

А Мане седи и весели се... Према њему седе ченгије и одмарају се од малопребашњег бурнога и бесомучнога играња. Све лепше од лепше, а међу њима најлепши чочек мала Ајша, најмлађа и најомиљенија која болује од севдаха. Зато се и одвојила и повукла у ћошак, и оданде једнако гледа нетремице у Ману и чека, кад ће поручити ону његову (или боље рећи, њихову) песму „Кад ја имам“, песму коју је дилбер-Дудија донела амо чак из Мостара, а чучук-Ајша је најрадије и најлепше певала, јер се цела песма на њу односила, и Мане, досад увек на њу мислио и гледао, кад се та песма певала. И кад год су отпевали ту песму, добијала је чучук-Ајша лепо бакшиши и још лепши речи и погледа од Мане и свег друштва Маниног.²

Тај Сремчев свет старовременских Нишлија весели се у малим, неугледним периферијским кафаницама, чувеним по мезелуцима и вину:

...или би узјахао коња, па отишао чак до Враћа, до Коптане, па би увече засео у какву малу кафаницу са добрим вином, и у друштву се бурно веселио. Пио би, а *чочеци* би му певали и играли и вили се пред њим до зоре, а он их, расположен песмом, свирком и игром њиховом, бацао на крило тако силено да би им папуче полетеле чак у штакатор...³

по хановима:

...У Калоферлиском хану цумбус и весеље... то се Мане са друштвом весели... Чују се ћеманета, пиште зурле, звецкају чампаре, а гоч потреса темеље старога хана, сасипа прашину и првоточину са плафона на веселе госте. То се Мане са друговима весели... Чује се свирка надалеко!⁴

где су ченгије уз звецкање чампара и звекет даира песмом и игром излуђивале севдалије који су од усхићења и као у трансу шакама бацали новац на даире:

¹ *Ивкова слава*, Целокупна дела, св. I, стр. 65, Београд 1940.

² *Зона Замфирова*, Целокупна дела, св. I, стр. 348, Београд 1940.

³ *Ibidem*, стр. 182.

⁴ *Ibidem*, стр. 348.

...и тек кад му приђе Ајша с дахиретом трже се из сањарија, зграби шаку стопараца и баци јој на дахире... Тој ти је последњи од мен', Ајшо, за паре што ми играше, за песне што ми појеше... за спомињување...⁵

или дукатима лепили чело младих, грациозних чочека:

...пао у севдах, па онако ћефли лепи динаре и стопарце по челу и образима најмлађег и најлепшег чочека Ајше и обећава јој стамбол-папуче!⁶

Сремац је, поред Боре Станковића, вероватно једини српски писац који је тако добро запазио и осетио значај и улогу циганских свирача и играчица у животу наших јужних, тек од Турака ослобођених крајева. Управо зато он је у својим делима тако живо, широко, пластично и сликовито и описивао разна весеља старих Нишлија када су „далеко се разлегали гласи и од песама и зурли, од ћеманета и бубњева..." док је та циганска свирка обично била тако заглашујућа да је сам домаћин понекад био приморан да их стишава: „— Доста, де! Несмо глуви у кућу!"

С обзиром на то да је свирање било уносно занимање у тој средини која је желела, хтела и умела да се на свој начин весели, и с обзиром на то да су Цигани били свирачи од заната, а да их је било у великом броју у Нишу, тако да су се и саме Нишлије понекад томе чудиле („Бреее! Зар тол'ко Цигани ги има у овај град?!") — није никакво чудо да се каткад дешавало да „шест дружина циганских беше дошло" и да је међу њима долазило и до озбиљне конкуренције, па понекад и до туче:

Па га стадоше опет млатити и изгураше га напоље без бубња и маљница... Неје од наши! Масуричанин је! Селеки Циганин!... Неје од наши!

.....

— Калакурдија, — рече један и показа га.

— Калакурдија, — потврдише остали.

А Калакурдија, чим чу име своје, смота ћемане под леву мишку, па наже да бежи...

.....

И они одлазе, па заједно с истераним бубњарем, коме вратише инструмент, бубањ и маљнице и пругић, стадоше пред другу кућу као да пре тога ништа није ни било и засвираше.⁷

Ти Цигани свирачи долазили су међу првима да честитају и славу, која се у оно време у тим крајевима славила уз урнебесно весеље и уз обавезну свирку ћеманете, зурли и бубњева, па чак и уз бесну игру чочека:

⁵ Ibidem, стр. 348.

⁶ *Ивкова слава*, Целокупна дела, св. I, стр. 120, Београд, 1940.

⁷ Ibidem, стр. 9.

...што се ближе кући примицаше, све га више неки страх обузимаше. Оставио је кућу у приличној тишини, а сад издалека проламаше му уши један ужасан урнебес! „Јакша, јара рама!“ чу се из авлије глас Циганки и зурле Амета зурлаша.

— Унутра већ само како се замислити може! Како те најгоре мрзи. Једна вика, једна свирка, једно пуцање и подврискивање једно, па се до неба чује! Затекао је шест циганских дружина. Све ударило у свирке и даворије, у ћеманета, зурле и бубњеве, а чочеци у бесну игру. Циче ситна ћеманета, пиште зурле, а глас им се разлеже чак до Виника, тресе се кућа и сокак од бубњева, звече дахирета, подзвекују чампара на рукама чочека. Игра чочек и прави кругове и шиба својим дугим курјуцима по зраку и тресе грациозно целим својим симетричним телом, а Калча се извалио на једно јастуче, зажмирио сладострано као мачак, па викнуо: „Ахаааа, чичино малецно!“ испали пушку у вис и отера радознале врапце чак у девету махалу. „Свирите мој жалос“, веру ви фираунску чабаву чочешку!“ дере се Калча и обећава лагир-папуче гаравом чочеку Кара-Биберу... тресе се кућа веселог Ивка јоргандије...⁸

Цигани су ударили у бубањ и свирали на зурлама и ћеманету, и као прилагодљиви околини у којој живе, певали су и свирали „српске и турске комаде“. Том приликом, настојали су да угоде својим слушаоцима како најбоље знају и умеју, па су чак, познајући и укус неких својих слушалаца често већ унапред „удешавали ћеманета“ за оне песме које је та околина волела:

Мало после оставише кумове и свирачи Цигани, погасише цигаре и седоше према господину Фићи и само гледе у њега и очекују осмех и поруџбину какву, јер су га знали као весељака који воли песме, а нарочито ону:

„Изли—Бузли,
Капи—Бузли,
Кондир—Бузли!
Еј, љубим лепу девојку!“

зато и почеше удешавати ћеманета и помало свиркати ту песму, густирајући је тако господину Фићи.⁹

Штимунг који је стварала циганска музика увек се уклапао у атмосферу вашара, весеља, свадбе, славе, кад се до изнемоглости веселило и кад су појединци у одушевљењу и на бубањ скакали не водећи рачуна о томе што ће за проваљени бубањ морати касније да плате и новчану накнаду:

Чим се развесели (Микица), па му Цигани засвирају, а он скаче на онај велики бубањ. Силне је бубњеве тако провалио и једнако му лежи на плати забрана ради проваљених бубњева...¹⁰

⁸ Ibidem, стр. 120.

⁹ *Нацкова женидба*, Приповетке IV, стр. 134, СКЗ 255, коло XXXVIII, Београд 1935.

¹⁰ *Букадин*, стр. 166, СКЗ 296, коло XLIII, Београд 1940.

Тај општи цумбус обострано је био заразан, јер док су Цигани свирали из петних жила:

.....Цигани свирају; зурлашу искочише дебеле као прст жиле на врату од силна дувања, а гочобија да провали бубањ од радости што је Дон-Педро скикнуо...¹¹

дотле су се та граја и општи урнебес тих веселих, једноставних људи чули на далеко, баш као што

...надалеко се разлегаху Мићине бројенице и Сретине здравице, и јека звона и рика прудељских прангија!¹²

Ови мајсторски описи у којој доминирају живи људи потпуно дочаравају живот патријархалне средине са свим њеним ситним згодама и незгодама.

Међутим, Сремац, као велики присталица старине, патријархалне средине, очувања традиције, патриотизма, не заборавља да у тој средини постоје и гусле, које су вековима за српски народ биле инструмент који је имао посебан значај:

Тече весеље, што рек'о наш песник, к'о бујна река. А по стародревном српском обичају није изостао ни гуслар; гусле су, рекао је Срета, Србину слободу очувале, па, вели он, нек'је данас и прославе. И Борко запева једну пригодну песму за инат оном пропалом режиму, песму „Старина Новак и кнез Богосав“ у којој се пева са шта је Старина Новак отишао у хајдуке.¹³

Звучи гусала су били нешто сасвим друго од разузданих песама и игара чочека уз даире и чампара, од заглушујућег пиштања зурли и лупе бубњева, цвиљења ћеманета и разних „швалерских песама“ многобројних циганских дружина. Тај инструмент је употребљаван „по старом древном обичају“, у неким је кафанама висио о зиду, и кад би ту његови звуци почели да се разлежу, престајала би „свака служба у кафани“ и нико се више није смео мицати, већ је морао гуслара са пијететом до краја саслушати:

...А и сам газда Радисав воли то више него вреву и галаму. Нарочито мрзи свираче и песме, а Цигане и швалерске песме — ни да чује! Ко хоће песму, мислио је и резонувао је честити газда Радисав, тај је може чути само уз гусле које су му висиле у кафани на зиду иза келнераја. Њих би давао добром певачу, и овај би тада загудио и запевао, а гости су слушали. Управо морали су слушати и дивити се, јер је и газда Радисав тада слушао. Тада би престала свака служба у кафани; где се ко затекао, морао је ту и остати. Газда Радисав није тада ништа слушао ни гледао; никога није послуживао тада, само је гледао и слушао певача, и мрзио свакога ко би поручивањем збуњивао певача и

¹¹ *Лимунација на селу*, стр. 127, СКЗ 303, коло XLIV, Београд 1943.

¹² *Ibidem*, стр. 134.

¹³ *Ibidem*, стр. 83.

прекидао му песму. У тој су се кафани певале све наше јуначке песме, и оне старије и ове новије.¹⁴

И, догод се у Нишу живело старинским животом, Сремац је кроз своје реалистичке хумористичко-сатиричне описе мале вароши и ситног грађанства показивао сву своју ведрину, оптимизам, смисао за шалу и хумор. Међутим, кад су се почели појављивати заједно „сви могући музички инструменти културног Запада и чаробног Истока“, кад из авлија почеше све више да се чују „армоника и певање“, кад је хармоника почела да замењује ћемане и на разним весељима

...а повели би са собом увесељавања ради и познатог Мила, ћеманџију, да им свира у хармонику и да пева свима милу песму: Гена мајку љуто куне...¹⁵

и у кафанама:

...У кафани пуно. Жагор и разговор на све стране. Долази Миле са хармоником и седа обично у један хошак. Он обично пре вечере отсвира овде, а после вечере где свира, ко би то знао! Тако, наизменце, мало посвира, па онда пије, мезетише и пуши, па опет свира. Бакишиш ретко кути, јер он управо и не долази у Касину ради бакишиша...¹⁶

и приликом прављења серенада:

...Дивно јутро. Последња четврт се указа баш кад стадоше пред Дарину кућу и, праћени армоником, запеваше тихо ону прикладну песму коју је оклеветани и злогласни Икица преко свота укуса предложио...¹⁷

када су зурле, бубњеве, чампара, дахире, замењени „блех-музиком“, чак и верглом, а чочеке и ченгије разним немачким и мађарским певачицама:

...За Циганима добоше трбушасти бандисти и отсвираше два марша и скупише сав комшилук деце. Док су бандисти свирали, комшијска деца су егзерцирала испред куће и марширала са сокака у авлију и обратно. Почашћени и обдарени, одоше захваљујући и стадоше пред шесту кућу од Ивкове, па засвираше, а деца сва одоше за њима — за бандистима.... напослетку, дође и стаде пред кућу и један риби верглаш...¹⁸

Сремац је са сетом напустио Ниш да се у њега више никада не врати.

Свој завичај Војводину, где су људи познати као весељаци и шаловивције увек спремни за гозбу и досетку, Сремац је описао са истим смислом за хумор и шалу. Насупрот југу Србије, набијеном источњач-

¹⁴ Бури и Енглези, Приповетке, стр. 81, СКЗ 227, коло XXXIV, Београд 1931.

¹⁵ Ивкова слава, Целокупна дела, св. I, стр. 46, Београд 1940.

¹⁶ Зона Замфинова, Целокупна дела, св. I, стр. 292, Београд 1940.

¹⁷ Вукадин, стр. 167, СКЗ 296, коло XLIII, Београд 1940.

¹⁸ Ивкова слава, Целокупна дела, св. I, стр. 12, Београд 1940.

ким севдахом, дертом, чежњом, жудњом, где се разлежу заглашујуће пиштање зурли и ритам бубњева, где ћеманета извијају разне цвилеће мелодије, где чочеци ломе своја тела уз бесомучан ритам даира и чам-пара, у Банату се разлежу звуци гајди у средини која претендује да буде „ноблес“, која дозвољава својим фрајлицама да „ударају у гитар“ (и Милица Стојадиновић—Српкиња је „свирала у гитар“), која своје фрајлице облачи у кринолине и купује им клавир:

... Кол'ко је само фрајли баш у овом истом селу извукло батина и бегало у шупу или у зелену метлу када се баба згране при спомену кринолина, и онда није никакво чудо, што су се људи чудили кад су нашли клавир у селу где су од музичких инструмената познати само дромбуље, фрула и гајде...¹⁹

али у којој се истовремено препричавају и разне фантастичне приче о вештицама које се јављају уз звуке гајди ноћу, до првих петлова:

А пред четвртм кућом приповедају о некој свекрви како је вештица, па се ископистила на своју снаху, завадила се с мужем па долази сваку ноћ; докле је ту, све су чују издалека шијачке гајде како танко свирају, а она је дави и виче јој једнако: „Ти си ме, вели, у ове нечисте силе отерала и ја душу моју изгубила!“ па се све затрчава од врата кревету, седа јој на груди па се чешља гребеном и дави је. И тако по сваку ноћ, и тако то траје док петли не запевају, а онда одједаред као да у земљу пропадне.²⁰

У таквој средини на свадби, уз 5—6 гајдаша

... После ручка настаде опет играње. Старији и не устадоше од стола, а омладина се ухвати у коло. Свирало је пет гајдаша; два у собама, два у пространој авлији а један на сокаку пред кућом. (Био је и шести, али је он већ до подне тако пијан био, да га одвели у шупу да се испава, а око гајди му се сад деца отимају, вуку их по авлији и дувају у њих...²¹

свира упоредо и варошка музика за „окретне игре“

... Били су лепи сватови. Сав nobles тога места био је заступљен. Била је чак и варошка музика за окретне игре, а ни Совра гајдаш није фалио; само је он више дувао у гајде онима у кујни и у авлији, него онима у сали.²²

а не недостаје ни банда

... На свадби, Арса бандиста:

„Дај флигорну, кларинет, — дај целу банду, да отсвира куму једну, ама онако старовременску! — рече па засвира мелодију оне познате песме: „А када ми драга моја на ум дође“.“²³

која заједно са гајдашима чак и серенаде прави пречанским фрајлицама:

¹⁹ *Поп-Бира и Поп-Спира*, стр. 101, Сремски Карловци 1898.

²⁰ *Ibidem*, стр. 161—2.

²¹ *Ibidem*, стр. 385.

²² *Ibidem*, стр. 373.

²³ *Нацкова женидба*, Приповетке, стр. 133, СКЗ 255, коло XXXVIII, Београд 1935.

...И једно вече, дође лепо Шаца, онај што сам га мало пре споменула, са читавом бандом блех-инструмената, гајди и других, инструмената и дигне сокак на главу...²⁴

Међутим, за серенаде је била погоднија тамбура јер је својим тишим и нежнијим звуцима допирала само до уха које је требало да је чује:

...И он узе тамбуру и поче још из далека полако, ударати у њу већ добро познату песму: „Ти већ спаваш, злато моје“, тако тихо, да је гласе њене могло чути само Јулино заљубљено ухо. ...Ни мама у соби није могла чути тамбуру. Али чула је Јуца и одмах скочила из кревета к прозору па кроз разређене шалукатре видела неку прилику и одмах у њој познала Шацу; чула ситну тамбуру и разумела речи добро познате јој песме, иако је Шаца као обазрив и мирољубив берберски асистент и није смео запевати. Он је само тихо ударао у тамбуру, тихо као зујање пчела у пролеће, а она је, у себи наравно, пратила речима: „Ти већ спаваш, злато моје...“²⁵

Док све поменуће инструменте, и оне оријенталног Ниша и оне западном културом захваћеног Баната, Сремац стапа са варошком срединам, дотле оне инструменте које познају људи на селу он тако рећи и не примећује, само их узгред помиње, па и онда на чудан начин:

— Па јесте, — вели плави, — то је оно Змајево, кад је магарац појео фрулу од трске:

„Магарац се не зна лепше провести, —
Он презише што не може појести.“²⁶

или

...Кажи ти мени, Тиосаве — ти, ти што по ваздан дуваш у дудук по селу — како се зове оно у твојој кући што је преко дан у пољу, ујутру, оде, а увече се враћа...²⁷

или

...Лепо га је било и видети тако обучена. Бела, чиста кошуља, и гаће, јелек, у цепу од јелека вазда Швајцарска и њен устав, а испод јелека варошки прслук, опасан танком тканицом, за којом задевене бежу једне двојнице мало краће од учитеља, а танке као учитељеве ноге, које се лепо провиде кроз танко српско платно...²⁸

Па чак када фрулу ставља у руке чобанину и помиње је као прави пастирски инструмент, Сремцу не годе њени звуци, јер је она солистички инструмент, њени звуци не дижу онолику буку и не усковитлавају страсти као зурле, гајде и друго.

²⁴ *Поп-Вира и Поп-Спира*, стр. 201, Сремски Карловци 1898.

²⁵ *Ibidem*, стр. 166.

²⁶ *Вукадин*, стр. 70, СКЗ, 296, коло XLIII, Београд 1940.

²⁷ *Максим*, Приповетке, стр. 56, СКЗ 227, коло XXXIV, Београд 1931.

²⁸ *Ibidem*, стр. 54.

... Давно је ноћ пала и мрак давно и у велико пао на брег и до и својим мрачним загрљајем обавио и ћерамидом покривене куће и кровњаре села Б — кад из једне куће испале с неким кремењакком мали Јањо чобанин, познатији под именом Пушо, који тек трећа година како је први пут у свом животу навучао пеленгире и ту скоро почео да свира у фрулу, па по ваздан ћурличе у лугу на грдну досаду оних у близини, тако да га је с тога тучао ко га је стигао.²⁹

То се можда може објаснити чињеницом што је Сремац био превасходно писац варошке средине, а не села, и то оне грађанске средине која је у Србији крајем XIX века почела излазити из патријархалности, напуштати оријентална схватања и начин живота и прихватати западноевропске назоре, начин живота и мишљења.

Уосталом, описујући варошку средину, Сремац и није могао помињати друге инструменте осим оних које је помињао описујући два потпуно различита региона: у Нишу — зурле, бубањ, тамбуру, чампара, даире, гусле, а у Банату — гајде и тамбуре, јер су то заиста карактеристични инструменти за те крајеве. Добро је познато да наш сељак није тако лако прихватао те разне „турске“ инструменте и да је упорно свирао на својим простим инструментима (свирала, двојнице, гајде, гусле). Оријентални инструменти (зурле, даире, чампара, тамбура и др.), у ствари, преко Цигана и преко варошке средине, инфилтрирали су се у наш музички инструментаријум и тек касније су продрли и у сеоску средину. Познато је да је требало да прође дуже време да их и село прихвати и уврсти међу своје музичке инструменте.

Гајде и тамбуре у Банату су инструменти (нарочито гајде) који су били саставни део народног живота широких, ведрих, веселих, задовољних Банаћана. Оне су биле нераздвојни пратилац свих њихових животних збивања. Гајде су биле прави народни инструмент, који се равноправно појављивао, а истовремено и одуширао најезди клавира, кларинета, флигорни, гитара, разних војних бандиста, и око кога су се још увек испредале и причале разне приче као што је, на пример, она о вештици.

Помињући све те инструменте у својим делима Сремац не обраћа пажњу на изглед инструмента, на његове органолошке карактеристике. Сремца интересује само дејство тих звучних ватромета на околину. Он детаљно бележи и описује стања тих песмом и свирком опијених људи до кога их доводе најчешће *forte-fortissimo* звуци појединих инструмента — „... али су још недељу дана брујале гајде у ушима мамурних сељака...“ Штета је што Сремац нигде није описао ниједне банатске гајде (које имају своје карактеристике), нити је, пак, разлику тамбуре нишке средине од тамбура које су биле главно музичко оруђе војвођанских брица. У органолошком погледу у питању су две различите врсте тамбура. Међутим, с обзиром на то да у психолошком погледу имају исти циљ, за Сремца је то најбитније и он не сматра потребним да пише о њиховим органолошким разликама. Најважније је да се уз тамбур у свдише, дертише, тражи утех, изражава љубавна срећа...

Сремац не обраћа пажњу ни на изглед гусала. За њега, професора историје и човека који је посебно био одан култу прошлости и историјском традиционализму, који у новоме види само негативно и рђаво, гусле су једини инструмент којим је одржавана та стара српска традиција пуна поноса, храбрости, пркоса, величања прошлости и уливања вере и наде у бољу будућност. Зато није ни чудо што је Сремац до последњег даха, чак и у Београду, где је дошао из Ниша, жалио за добрим старинским животом и што је као национални романтичар нагонски и намерно идеализовао прошлост. Није ни чудо што је жалио за том романтизованом прошлошћу и што није ни могао да има други став у односу на појаву свега новог, укључујући и „све могуће музичке инструменте културног запада“ који су се толико разликовали од музичких инструмената „чаробног истока“, осим оног помирљиво резигнираног оријентално-филозофског начина мишљења у таквим ситуацијама које је имао и његов Ибиш-ага: „К’сет“!

Andrijana Gojković

FOLK MUSICAL INSTRUMENTS IN THE WORKS OF STEVAN SREMAC

The article deals with folk musical instruments in the Stevan Sremac's works referring to two quite different regions: in the region of Niš under strong Oriental influences and patriarchal way of living (zurla, drum, tambura, čampara, tamburin, gusle) and in the region of Banat under strong western influences (bagpipes and tambura) which are characteristic instruments of these two regions. It is stated that Sremac, professor of history, was very fond of the past and the tradition of the Serbian people. He liked the Oriental way of living of the population and detested the new »harmful« western influences including »all the musical instruments of the cultural West« which were so different from musical instruments of the »charming East«. In his works Sremac did not give organological details of musical instruments. He was only interested in the effects of their sounds on the people, in the extasis and atmosphere which they provoked among a cheerful, gay population ready every moment for singing and dancing.

Петар Влаховић

ПРОЦЕС ИСЛАМИЗАЦИЈЕ У НЕКИМ НАШИМ КРАЈЕВИМА

— Прилог проучавању —

I. Уводне напомене

Процес исламизације код југословенских етничких заједница одавно је постао предмет научних проучавања. Резултат тога је релативно обимна литература, која је данас незаобилазна кад је реч о узроцима и последицама исламизације која у нашим крајевима траје од XV века, с мањим или већим интензитетом у појединим епохама. Разуме се, сва та литература није подједнаке научне вредности, јер је понекад одраз субјективних схватања и одређених стремљења у времену и простору. Услед тога се савремена критичка научна мисао све више усмерава ка изворима првог реда (пописима и другим званичним актима), који су лишени сваког субјективизма, и у том светлу анализира проблем исламизације у данашњим нашим просторима.

Подаци о исламизацији налазе се, пре свега, у радовима историчара, антропологеографа, етнолога и етнопсихолога. Али, упоредо са њима, проблематику ове врсте разматрали су и стручњаци других научних области, који су, такође, покушавали да пронађу одговарајуће законитости друштвеног развоја.

О исламизацији у нас највише података има у радовима о Босни, Македонији, Црној Гори, Косову и Новопазарском санџаку, јер је процес исламизације био најинтензивнији баш у овим областима с обзиром на то да су се оне налазиле на једном од основних праваца турског наступања према средњој и западној Европи. Наиме, тај правац није изгубио значај ни приликом османског повлачења са Балканског полуострва.

Од саопштења о коме је овде реч не може се очекивати да реши сву сложеност исламизације, јер је то појава историјске природе и знатно је сложенија него што то изгледа на први поглед. Циљ овог прилога је само да укаже или скрене пажњу на нека питања чије даље и дубље проучавање може бити значајно за потпунију научну обраду и комплексније сагледавање процеса исламизације као друштвене појаве. У том оквиру се за ову прилику могу издвојити узроци, процеси и замах исламизације, као и одраз свега тога у националној и верској структури савременог становништва одређених области.

II. Узроци исламизације у нашим крајевима

Исламизација одређених области има своје историјске и друге разлоге. Последица је одговарајућих друштвено-историјских, политичких, економских, културних и других кретања у ужим и ширим оквирима. Са тог становишта тумачи се, углавном, процес исламизације и у нашим просторима. Најпресуднији чинилац при свему томе је, несумњиво, пенетрација Турака на Балканско полуострво, као и њихови даљи продори у правцу западне и средње Европе. Овакав историјски захват изменио је политичку ситуацију, утицао на етничку структуру становништва, условио разне етничке трансформације, покрете становништва и друго, што се одразило у економском, политичком, друштвеном и културном животу. Једном речју, све то је утицало на стварање нових односа и условило токове њиховог даљег развоја. Турска власт, која је трајала четири до пет векова у појединим областима, систем живота и његова спољна и унутрашња организација, прожета свим облицима животних потреба, није могло остати без последица у верском погледу, тим пре када је познато да је ислам био повлашћена државна религија која је своје вернике знатно привилеговала и у много чему уздизала у односу на остало, потчињено становништво, лишено елементарних људских права. Ислам је у Османском царству давао широка права свима онима који су ову идеологију прихватили и на тај начин постали равноправни грађани у оквирима турског царства. Према томе, један од корена исламизације је и у овим чињеницама.

Турски феудализам је донео на Балканско полуострво још једну „привлачну“ појаву, која је била непозната и незамислива у ондашњем европском феудалном друштву. Реч је о такозваној „војној демократији“, како су је назвали класици марксизма, а то је чињеница да је свако према приликама и способностима, ако је муслиман, могао од обичног војника да доспе до веома високих положаја и дужности у војној, верској или државној управи. Разуме се, све ово су пратиле и одговарајуће привилегије изражене у материјалним добрима (земљишни поседи) са одређеним обавезама према држави и личним непосредним правима, а многа од њих и са наследним привилегијама. Према томе, ни овај моменат, поготову кад се боље упозна структура ондашњег турског друштва, није био без утицаја на постепено прелажење у ислам, посебно када је Османско царство освежило своје редове становништвом из тадашњих балканских области.

Један од узрока исламизације могао је бити и у такозваном „данку у крви“. Реч је о сакупљању хришћанске и друге деце која су одвођена и васпитавана далеко од завичаја и у специјалним околностима превођена у ислам. Међу том децом, момчићима па и момцима, често је било појединаца који су се сећали завичаја и враћали се у њега као високи војни и државни достојанственици османског царства. Утопивши се у нову веру и изједначавајући се са њом, преводили су они касније у ислам многе своје сроднике и сународнике. То најбоље потврђује биографија Мехмеда Соколовића, коју је веома студиозно обрадио Радован Самарџић. У историји Турског царства познати су и други појединци

који су на овај начин доспели до високих положаја, утичући тиме на прелазак и других у нову државну веру.

Ипак, главни узрок исламизације треба тражити у тешком и обесправљеном положају раје, која је у оквиру Турског царства најчешће представљала грабане другог реда, све док се из њених редова није формирао домаћи слој који је такође, на свој начин, утицао на даљи ток исламизације.

Услови живота, промењени друштвени односи и дужина турске окупације, уз трансформацију друштвено-економских снага, само су неки од чинилаца који се могу навести као узрочници исламизације у нашим крајевима.

III. Процес и замах исламизације

Истраживачи се слажу да процес и замах исламизације у нашим крајевима нису текли уједначено нити истим интензитетом. Домаће становништво, колико год је то могло, супротстављало се овој појави на разне начине. Али, било је и случајева кад је прелазак у ислам био једино уточиште у борби за опстанак, јер су то често налагале друштвено-историјске прилике, које за рају — грабане другог реда — никада и нигде нису биле лаке.

Кад је реч о исламизацији у нас, у науци се заступају разна мишљења у вези с овим проблемом. Најчешће се полази од несрећених верских и етничких прилика које су владале у време појаве Турака на Балканском полуострву. Тако, на пример, Александар Соловјев истиче да је исламизација у Босни најпре обухватила припаднике старе „босанске цркве“. Слично гледиште заступа и Владо Јокановић, који исламизацију везује за неке слојеве становништва средњовековне Босне. Татомир Вукановић тражи још дубље корене у проблему исламизације. Према Вукановићу, процес исламизације је најпре захватио романизоване етничке заједнице које су се налазиле у процесу словенизације. Сличан случај је био, по његовом мишљењу, са словенизираним Готима, Дакорумунима и Македорумунима, који су се такође нашли у оквиру турске окупације. Пенетрација ислама могла је, по Вукановићу, захватити и изван број богумила — припадника верске секте чију су делатност забрањивале многе средњовековне балканске државе. Мухамед Хацијахић такође наглашава значај стариначког становништва у исламизацији Босне, које је, због несрећених унутрашњих прилика, прво прихватило нове господаре и њихову религију. Владимир Ђоровић, међутим, не умањује у том погледу, бар кад је реч о средњовековној Босни, притисак католичне цркве, па је том слоју нова вера била нека врста уточишта од даљих прогона (инквизиције). Шпиро Кулишић међу босанским и другим Муслиманима у нашој земљи уочава, поред стариначког слоја, и значајну примесу словенских старинаца, који су такође прихватили ислам и ушли у оквиру новонасталих друштвених односа, до којих је дошло у ужим и ширим балканским просторима. Васо Чубриловић, који је међу првима обратио пажњу на проблем исламизације у Босни, уочно је да је нову религију прво прихватио поражени слој племства,

а затим су то следили припадници других друштвених класа и структура. Ову тезу прихвата и Ејуп Мушовић расправљајући о етничким процесима и етничкој структури становништва Новог Пазара. Ејуп Мушовић тврди да је ислам најпре прихватио највиши, а затим средњи и најнижи staleж средњовековног друштва.

Изнета су само нека запаженија мишљења која се јављају као резултат проучавања процеса исламизације у нашим крајевима. Истраживачи се углавном слажу у томе да је овај процес отпочео веома рано и да је у разним областима био неједнаког интензитета. Уосталом, то потврђују и извори првог реда, пописи које су Турци вршили током XV, XVI и почетком XVII века, у време када је Османско царство било на врхунцу своје моћи. Дефтери показују интензитет и замах исламизације у то време у неким нашим крајевима. Најбољи пример за то су разматрања македонских истраживача Галабе Паликрушеве, Александра Стојановског, Методија Соколоског, а касније и Нијаза Лимановског. Сви ови истраживачи истичу да је турска колонизација у западним областима Македоније првобитно била усмерена на градска средишта. Ту се, како истичу Галаба Паликрушева и Александар Стојановски, у XV веку јављају представници феудалне класе, турски чиновници, верски достојанственици, занатлије и трговци, који живе у посебним махалама, а војници турских посада налазе се у тврђавама. Таквих махала са цивилним становништвом и војних посада има, на пример, у Тетову и Кичеву, и то по неколико десетина домаћинства, док су околна села углавном без Турака или су они заступљени са једном од шест особа. Међутим, процес исламизације постепено захвата и македонско становништво, што се може утврдити по личним именима и патронимима, а томе су подложни и припадници других етничких заједница које су се у то време у мањем броју нашле у овим крајевима. Реч је, наиме, о Србима, Бугарима, Власима и Албанцима. Албанци су били најбројнији у Дебру и Горњој реци. Међутим, њихово продирање у већем броју ће се осетити тек у каснијим епохама.

Методија Соколоски у свом осврту на састав становништва у западној Македонији у XV и XVI веку утврђује турску колонизацију по градовима и промене у верској структури сеоског становништва појединих нахија са подручја данашње Македоније. Соколоски, на пример, запажа да су Турци у Скопље током XV века довели 40% занатлија, а у XVI веку број њихових потомака и исламизираних хришћана достиже већ 74%. Продор ислама осетио се и код сеоског становништва скопске нахије. Исламизирано становништво се у току једног века удвостручило, мада је увек остало у незнатној мањини према хришћанима. Сличан процес се одвијао у Битољу и битолској нахији. Број муслимана по селима овог краја такође се постепено повећавао. Али, никада није битније угрозио број хришћана. Током XV века у граду Велесу исламизиран је сваки шести немуслиман, а у сеоским насељима велешке нахије процес исламизације током XVI века захватио је сваког осмог становника. Једино се у то време број хришћана повећао у прилепској и Мариовској нахији, мада је у граду Прилепу, током XVI века, тек сваки четврти муслиман изламизиран. У нахијама на крајњем западу Македо-

није, како истиче Соколоски, исламизација је јака током XVI века, јер се број хришћана знатно смањује а број муслимана повећава, иако није реч ни о каквој турској спољној колонизацији.

На основу података из опширних дефтера из XVI века, у поређењу с подацима из дефтера XV века, Соколоски закључује да је процес исламизације започео око 1481. године. Али, исламизација узима шире размере, како уочава Соколоски на основу докумената, тек после 1520. године и највише долази до изражаја у Доњем Дебру и нахији Река, где је сваки други муслиман конвертит. „Очигледно је да је ту реч — каже Соколоски — о присилној исламизацији немуслиманског елемента, јер смо видели“, закључује он, „да је 1519. године на целој територији тих шест нахија у охридском санџаку по селима био минималан број муслимана“. Овоме треба додати чињеницу да синови исламизираних после 10 или 20 година више не фигурирају у новим пописима као исламизирани, јер добијају као презиме име њихових очева. Према томе, закључује Соколоски, огроман број муслимана хришћанског је порекла, а то најбоље сведочи о замаху исламизације у западној Македонији, јер је број правих Турака и њихових потомака релативно мали, посебно у западној Македонији, у којој су, према тврђењу истог аутора и јурчка села веома ретка.

Историјски извори показују, као што се види, да је процес исламизације текао знатно спорије него што се то раније мислило и због тога што је Османском царству била потребна радна снага, а њу је углавном сачињавала раја, односно грађани другог реда, који нису имали никакве или незнатне повластице. Тек током XVIII и XIX века јављају се јачи поремећаји и прегруписавања становништва у верском и националном погледу. То је раздобље у коме отпочиње и тече процес исељавања из области у којима су се прошириле неке хришћанске државе Европе. То је оно познато питање које је изазвало кретање „мухаџера“ и увек остало отворено, нерешено и препуштено стихији. Оно се нарочито осетило у Новопазарском санџаку, неким деловима Косова и у Крајини Црногорског приморја. Мухаџери су утицали на то да се повећа број конвертита услед нерешених економских, политичких и безбедносних разлога. Томе је допринела и анархија, која је постепено захватала европски део Османског царства, затим ослободилачки ратови и устанци хришћанског живља. Исламизација је у то време, као и током читавог XIX века, захватила рају у Новопазарском санџаку, жупама око планине Шар и неким другим областима Метохије и Косова. Многе породице у тим крајевима доскора су знале време свог преласка у ислам, а код многих су остали видни трагови из предисламског раздобља. То се унеколико и данас запажа у презименима, језику, песмама, предањима, народној религији и другим облицима живота. У свему томе има доста заједничких елемената које је условила неопходност заједништва у времену и простору.

IV. Национална и верска припадност

Претходна излагања указују на то да је један од проблема, кад је реч о исламизацији у нашим крајевима, схватање верске и националне

припадности, односно националног и етничког порекла. „Југословенски муслимани, пре но што су прешли у ислам, „нису се“ — како каже Тихомир Борђевић, ни у чему разликовали од других Јужних Словена. Будући и сами Јужни Словени, исте крви и на истом земљишту са другим Јужним Словенима, они су заједно са њима, кроз векове, делили исту историјску судбину, говорили истим језиком, имали исту културу, исту религију и исте обичаје. Преласком у ислам они су подлегли другојачијем утицају од остале своје браће. По прописима нове вере, међу њих су уведене многе ствари којих дотле нису имали: сунет, полигамија, наслеђивање очевине од стране женске деце, скривање лица у женскиња, уздржавање од извесних јела и пића и тако даље. Али, и поред тога“, каже даље Тихомир Борђевић, „међу њима је остало врло много ствари из преисламског доба“. Ови трагови, међу осталим, најбоље сведоче о њиховом етничком пореклу, без обзира на садашњу верску припадност. Религија је само један од елемената који се прихвата или мења, а са њом се не мења и етничко порекло. У конкретном случају реч је о јужнословенском етничком супстрату који је у највећем броју из разних узрока прелазио на ислам и кроз то се погрешно идентификовао с Турцима, с којима иначе није имао, бар у први мах, никакве генетске везе. Све основне етничке одлике до којих долази у језику, обичајима и антрополошким особинама, на пример, заједничке су, како каже Јован Ердељановић, Македонским Словенима Дебра, Повардарја и Струмице. Ове особине су свима њима биле заједничке још у предхришћанском времену, а можда још и пре доласка Словена на Балканско полуострво. Због тога се сви они могу сматрати, без обзира на веру, само делом македонског становништва које је овде делило судбину других етничких заједница Балкана у протеклим раздобљима.

Дубља анализа народног живота у најширем смислу речи показује да је ислам забрањивао неке радње које су се код наших муслимана ипак очувале, без обзира на њихову верску припадност. Реч је, на пример, о игрању у колу, слободи женске чељади у примању мусафира (гостију) кад домаћин није код куће, одржавању многих обичаја из преисламског периода, употреби језика, чувању презимена и другом, што све указује на то да се овакве заједнице не могу идентификовати с Турцима, нити, због вере, одвајати од свога генетског етничког стабла. Уосталом, и хришћани су, живећи заједно с Турцима, примали неке елементе њихове културе, и обратно. У језику су се и до данас одржале многе речи. Источњачки елементи ушли су у књижевност и литературу. Прихваћена је оријентала песма. Хришћанско становништво по градовима било је умногоме прихватило исламски стил живота (покућство, унутрашња опрема, начин седења и окупљања, итд.). Ношено је одело турскога кроја. Штавише, многе хришћанке су скривале лице по угледу на муслиманке. Деци су често давана турска имена, и то из сујевernih разлога. У невољи и болестима тражена је помоћ хоџа. Прављени су записи и ношене хамајлије. Али, без обзира на све ове чињенице, никоме није падало на памет да ово становништво сматра несловенским и изједначава га са Турцима или неком другом народношћу којој оно никада није генетски припадало. Напротив, понегде су се, у нашој земљи, како

би рекао Тихомир Борђевић, утицаји ислама и хришћанства сливали у лепу узајамност и хармонију. Осећа се то, на пример, у музици, у везу, у поезији и многим другим облицима духовне, материјалне и социјалне културе.

Не упуштајући се овом приликом у неке дубље анализе, не треба ипак изгубити из вида чињеницу да се народност и вера не могу и не смеју изједначавати, јер су то посебне категорије. Народност је стална, а вера променљива категорија. Позната је чињеница да у оквиру једног народа може бити више религија, и обратно. Тај светски процес одражава се и у нашим условима. Наше савремено друштво је декларисало и остварило слободу изјашњавања и загарантовало опредељење без притиска и приволе. То је оно дијалектичко јединство целог које има свој дубок смисао и садржај изражен у поштовању човека без обзира на његову верску, националну, расну и другу припадност, јер је све то одраз друштвене заједнице људи — како би рекли Маркс и Енгелс — везане за специфичну историјску епоху и историјски облик економско-друштвене заједнице. Дакле, вера ни у ком случају није елемент који, сам за себе, одређује националну припадност, јер би у том случају код многих савремених народа постојало више нација. У овим оквирима се мора схватити и процес исламизације код јужнословенских етничких заједница.

ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

- Đaković Luka, *Istorijski aspekti nacionalizma u Bosni i Hercegovini*, Pregled 9, Sarajevo 1967.
- Jokanović Vlado, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled 8, Sarajevo 1968; Pregled 9, Sarajevo 1968.
- Solovjev Aleksandar, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina I, Sarajevo 1949.
- Čubrilović Vaso, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, Jugoslovenski istorijski časopis, godina I, sveska 3—4, Beograd 1935.
- Hadžijahić Muhamed, *Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana*, Pregled 11—12, Sarajevo 1966.
- Г. Паликрушева — А. Стојановски, *Етничкете прилики во северо-западна Македонија во XV век*, Југословенски историјски часопис 1—2, Београд 1970.
- Sokoloski Metodija, *Osvrt na sastav stanovništva zapadne Makedonije u XV i XVI veku*, Jugoslovenski istorijski časopis 1—2, Beograd 1970.
- Kulišić Špiro, *Razmatranja o poreklu Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, Sarajevo 1953.
- Purivatra Atif, *Nacionalne koncepcije Jugoslovenske muslimanske organizacije*, Jugoslovenski istorijski časopis 4, Beograd 1969.
- Purivatra Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1970.
- Sućeska Avdo, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Jugoslovenski istorijski časopis 4, Beograd 1969.
- Ekmedžić Milorad, *Odgovor na neke kritike Istorije Jugoslavije (XIX vek)*, Jugoslovenski istorijski časopis 1—2, Beograd 1974.
- Safet-beg Bašagić, *Kratka uput u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
- Вукићевић Миленко, *Знаменити Срби Муслимани*, Београд 1906.
- Боровић Владимир, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925.

- Филиповић Миленко, *Оријентална компонента у народној култури Јужних Словена*, Прилози за оријенталну филологију XVI — XVII, Сарајево 1970.
- Напџи Антун, *Život i običaji muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Mostar 1906.
- Народи Југославије, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 13, Београд 1965.
- Вукановић Татомир, *Етногенеза Јужних Словена*, Врање 1974.
- Влаховић Петар, *Бродарево и његова околина*, Београд 1968.
- Влаховић Петар, *Остаци хришћанске религије код мухамеданаца у Средњем Полимљу*, Огледи 2, Београд 1953.
- Филиповић Миленко, *Крштени Муслимани*, Зборник радова Етнографског института САНУ 2, Београд 1951.
- Борђевић Тихомир, *Преисламски остаци међу југословенским муслиманима*, Наш народни живот VI, Београд 1932.
- Косанчић Иван, *Новопазарски Санџак*, Београд 1912.
- Гравје Гастон, *Новопазарски Санџак*, Београд 1913.
- Тројановић Сима, *Мијачко племе*, Етнолог I, Љубљана 1926 — 1927.
- Ердељановић Јован, *Македонски Срби*, Београд 1925.
- Смиљанић Тома, *Мијаци, Горна Река и Мавровско поље*, Српски етнографски зборник, књ. XXXV, Насеља, књ. 20, Београд 1925.
- Јовићевић Андрија, *Црногорско приморје и Крајина*, Српски етнографски зборник, књ. XXIII, Насеља, књ. 11, Београд 1922.
- Лутовац Милисав, *Гора и Опоље*, Српски етнографски зборник LXIX, Насеља, књ. 35, Београд 1955.
- Мушовић Ејуп, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 19, Београд 1979.
- Мушовић Ејуп, *Исламизација у Новопазарском Санџаку*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, књ. VII, Пријепоље 1979.
- Трифуноски Јован, *Полог*, Српски етнографски зборник, књ. XC, Београд 1976.
- Цвијић Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље II*, Београд 1931.
- Недељковић Душан, *Торбеши и Горњореканци*, Скопље 1933 (из Учитељског покрета, св. 5—6, 1933).
- Филиповић Миленко, *Ускрс код муслимана*, из Хришћанског дела, св. 2, Скопље 1938.
- Влаховић Петар, *Етнологија Југославије — општи део*, Етногенеза народа Југославије, књ. I, Београд 1979 (издање Филозофског факултета у Београду).
- Јањић Душан, *Отворено питање нације*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд 1980.

Dr Petar Vlahović

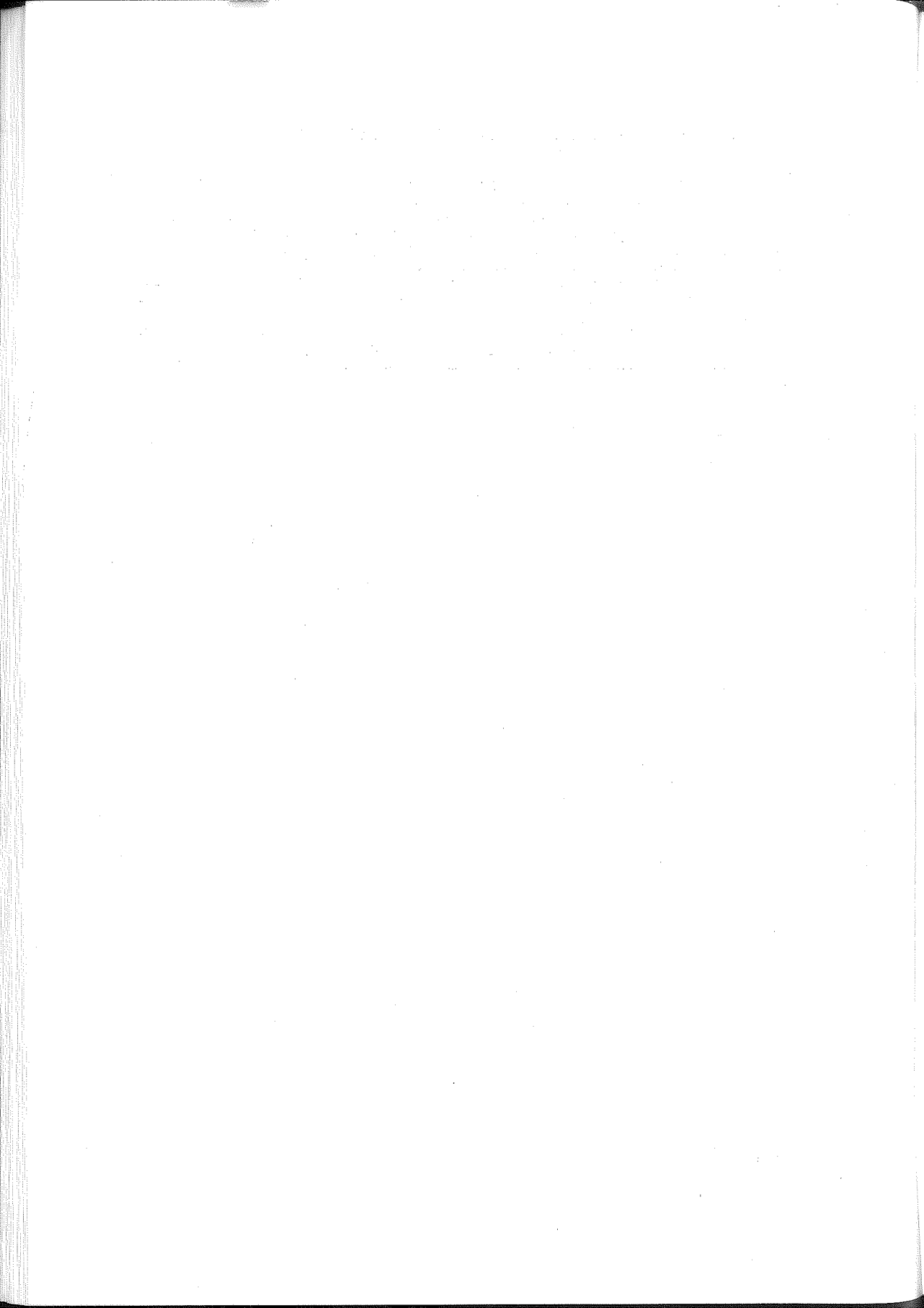
CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE PROCESS OF ISLAMIZATION IN SOME YUGOSLAV REGIONS

The process of islamization took place in Yugoslav regions since the XVth century. There is a lot of literature on this phenomenon, mostly referring to Bosnia, Hercegovina, Macedonia, Montenegro, Kosovo and Novopazarski Sandžak.

Reasons for islamization were very different, of which the dominant one was the Turkish invasion of the Balkan Peninsula, when Islam became the state

religion which provided certain privileges. Converting into Islam enabled a better economic position and social status of an individual.

Islamization was not uniform and was not of the same intensity in all areas. It is presumed that Islam was first accepted by some of the ancient population and later by other social classes. According to official Turkish census the initial process of islamization was very slow. Later it became faster. This can be proved by preserved traditional elements, names, language, songs, oral tradition, religion etc. of the pre-islamic period of the population. On the basis of these facts it can be stated that religious and national belonging cannot be equalized. This is the reason why many religions can appear among one nation and viceversa, many nations can belong to one religion only. This is the point of view from which the process of islamization can be followed in Yugoslav countries.

Добрила Братић

ЕЛЕМЕНТИ ЗА ЕТНОЛОШКУ АНАЛИЗУ РАДИО-ПОРУКА
(на примјеру честитки, жеља и поздрава Радио—Новог Пазара)

Без обзира на тежњу наше етнологије да прати савремене промјене, наша пажња на терену још је недовољно усмјерена на уочавање неких промјена које су израз измијењених и другачијих услова живота. Трансформисање неких обичаја који потпуно мијењају форму прилагођавајући се савременим условима бива понекад превиђено, а ван пажње етнолога нарочито остају обичаји који управо настају. Предмет овог рада је један такав обичај, до сада потпуно незапажен у нашој етнолошкој литератури. Ријеч је о радио-емисији која је уобичајени дио програма готово свих локалних станица у нашој земљи, најпознатија под називом *Честитке и поздрављени слушаоци*. Емисија је састављена искључиво од порука слушаоца, које се саопштавају уз одговарајуће музичке нумере. Својим устаљеним обликом и садржајем, у коме се честитке и поздрављени у одређеним погодним ситуацијама преносе преко радио-таласа, ова емисија даје могућност за проучавање савремених облика обичајне праксе код нас. О могућим сличностима и разликама у појединим крајевима неће бити ријечи, већ ће анализа бити ограничена на материјал из Радио-станице у Новом Пазару.

Нови Пазар је средина хетерогене етничке структуре, у којој преовлађују Срби и Муслимани. Процес индустријализације је ове крајеве захватио релативно касно, па је зато сукоб традиционалног и савременог нарочито изразит. Које специфичности краја су се одразиле на проблем који испитујемо и у којој мјери показале тек компаративна истраживања са другим срединама.

Радио-станица Нови Пазар почела је да ради 1971. године. Емисија под називом *Ваше честитке, ваше песме* одмах је уведена као редовни дио радио-програма. У почетку, дужина емисије није прелазила пола сата. Сада се програм *Ваше честитке, ваше песме* емитују сваког дана од 13 сати и 2 минута до 14 сати и 15 минута, а недељом од 12 сати и 5 минута до 13 сати и 30 минута. Емитовање се, према потреби, и продужава.

Емисија се састоји од многих порука које шаљу слушаоци. Поруке се читају уз одговарајућу пјесму, коју бира сам пошиљалац. Свака радио-порука плаћа се 50 динара радним даном а 70 динара недељом. На уплатници је, поред датума извођења, уписан текст поруке и пјесма уз коју ће бити прочитан.¹

1. Податке који се односе на Радио-станицу Нови Пазар, као и материјале на основу којих је рађена анализа, добила сам од уредника програма Рамиза Етемовића, којем се и овом приликом захваљујем.

Анализа је рађена на основу узорка који се састоји од свих порука објављених у току 12 дана, од тога четири дана из августа 1980. године и осам дана из јануара 1981. године. Теренска истраживања нису вршена, већ је све рађено искључиво на основу анализе текстова порука.

Да би се избјегли неспоразуми, треба оквирно дати неке термилошке одреднице. Радио-поруком назвала сам текст садржан на једној уплатници и везан за једну пјесму. Свака радио-порука састоји се, по правилу, од неколико сегмената, који се могу сврстати у три групе: честитке, жеље и поздрав. Показаћемо то на карактеристичном примјеру једне поруке прочитане на таласима Радио—Новог Пазара 27. августа 1980. године, уз пјесму *Сто живота за тебе бих дала*. Радио-порука гласи: „Салиха и Садика Рашљанин, из Рамошева, честитају брату од ујака Шемсу Хацићу склапање брака са Разом из Београда, брату Садрији и снахи Кими рођење сина, а браћи, Авдији, Салиху, Емчу и Авдулаху желе лепе момачке дане. Њихове девојке пуно поздрављају.“ Ова порука може се раздвојити на неколико сегмената:

- a. честитка поводом склапања брака;
- b. честитка поводом рођења сина;
- c. жеља за сретне момачке дане;
- d. поздрав.

Дакле, ова радио-порука састоји се од четири сегмента, од којих су двије честитке, једна жеља и један поздрав. Порука се може састојати и од једног сегмента, али то је ређе. Најчешће је то колаж честитки, жеља и поздрава. Ако се порука састоји од једног сегмента, онда је то обично честитка, док жеља и поздрав, по правилу, не стоје сами. Слободно се може рећи да се типична радио-порука у Новом Пазару састоји од једне или више честитки које прате одговарајуће жеље и поздрав. Главни узрок томе вјероватно је у чињеници што честитке увијек прати одређени пригодан догађај који је повод за честитање, док се жеља и поздрав не односе на пригодне догађаје.² Ако жеља у тексту прати пригодну ситуацију (нпр. најљепше жеље поводом склапања брака), она је дио честитке и биће тако третирана у даљем тексту. Треба нагласити да ова подјела има само условну вриједност. У одређеном погледу сви сегменти чине цјелину, односно свака честитка, по себи, већ подразумева жељу и садржи поздрав. Може се рећи да жеље и поздрав чине цјелину са честиткама, и то на два начина. С једне стране, они су по природи честитања, без обзира на текст који га прати, садржани у честитки. С друге стране, они је, као посебне, одвојене јединице допуњавају с циљем да обухвате појединце који нису поменути у честитки. У овом другом случају ми смо их издвојили као

2. Под честитком овдје подразумевам сваки сегмент радио-поруке који се односи на пригодне догађаје, без обзира на то што се поједини случајеви не могу назвати честитком у ужом смислу (нпр. захвалнице лекарима, жеље за сретан пут и сл.).

посебну категорију. Тако издвојени жеља и поздрав не прате пригодне догађаје, али се шаљу у пригодним ситуацијама, јер, по правилу, не стоје одвојено од честитке.

Радио-поручу шаље појединац или група (породица, дио породице), док су различити сегменти једне поруке упућени различитим појединцима или групама. На поменутом примјеру пошљаоци поруке су Садиха и Салиха Рашљанин, док су сегменти поруке упућени:

- а. брату од ујака Шемсу Хаџићу;
- б. брату Садрији снахи Кими;
- в. браћи Авдији, Салиху, Емчу и Авдулаху;
- г. њиховим дјевојкама.

Понекад се један пошљалац издваја као главни носилац поруке — на примјер: „Ремка Аземовић из Конича, са родитељима Азизом и Разом, братом Рустемом, снахама Бахтом и Везиром и братаницом Бузидом честита“ ... У неким случајевима се главни носилац поруке издваја на тај начин што се остали појединци помињу на крају, уз већ устаљену фразу „поздравима се придружују“...

Радио-поруке су веома стереотипне, како по начину изражавања тако и по садржају. Изразита стереотипност очитује се и у поводима за слање честитки, жеља и поздрава.

Према ситуацијама које чине повод за честитање (слање честитки), може се издвојити неколико група:

1. рођење дјетета, рођендани;
2. полазак у школу, завршетак школе, полазак на факултет, завршетак факултета, полагање државног испита, полагање возачког испита;
3. одлазак у војску, повратак из војске, одлазак на одсуство, повратак са одсуства (редовног и наградног);
4. вјеридба, склапање брака, годишњица брака;
5. запослење, одлазак на рад у иностранство, повратак из иностранства, одлазак у пензију, прелазак на ново радно мјесто;
6. одлазак на годишњи одмор, повратак с годишњег одмора, полазак на пут, пријатан боравак гостима;
7. градња куће, усељење у кућу, увођење струје у кућу, увођење воде у кућу;
8. куповина — кола, трактора, плаца, земље;
9. повратак са лијечења (из болнице, из бање), успјешна операција, захвалност лекарима за успјешно лијечење;
10. честитке у вези са одређеним празницима (8. март, 1. мај, 29. новембар, Нова година)

Слање жеља преко радио-таласа креће се такође у устаљеним формама. Ако смо код честитки показали шта се честита, код жеља можемо издвојити што се жели. И ту постоји неколико група:

1. жеље за безбрижно дјетињство;
2. жеље за сретне момачке и дјевојачке дане;
3. жеље за све најљепше у животу;
4. жеље за пријатно поподне;

5. жеље за лијепе војничке дане;
6. жеље за пуно успјеха у школи и на факултету;
7. жеље за брзо запослење и успјех на послу.

Поздрав, као посебан сегмент радио-порукe, не може се подијелити по овом критерију, јер није везан за посебне пригоде нити га прати разноврстан садржај.

Према изнијетим подацима, види се како радио-порукe изгледају, односно што садрже. Питање је, међутим, ко и коме шаље овакве порукe, односно какве се друштвене везе успостављају на овај начин. Већ због изнијетих података не изненађује чињеница да се породица, како ужа тако и шира, јавља као основни носилац оваквог начина комуникације. Ако узмемо честитку као основ радио-порукe и осврнемо се на набројане ситуације које чине повод за честитање, није тешко уочити да се у центру пажње налазе догађаји значајни за породицу. Већ и на основу тога реално је претпоставити да се порукe упућују (шаљу и примају) унутар породице. Ту се могу издвојити двије основне релације:

- а) слање порука у оквиру уже породице (нпр. отац и мајка својој дјечи);
- б) једна породица или њен дио — широј породици, односно ближим и даљим рођацима.

Свакако да обе варијанте могу бити комбиноване у оквиру једне поруке. Уопће, може се рећи да се запажа тежња да што више чланова породице буде поменуто, било да су у питању они који шаљу поруку или они којима је порука упућена. Наведена структура новопазарске радио-порукe прилагођена је управо оваквим потребама. Навешћемо један примјер: „Ханкија Куртановић, из Бобовика, честита сину Сенаду полазак у први, а ћерки Васви у трећи разред основне школе, Харуну долазак на редовно одсуство, а брата Хајдина пуно поздравља. Сестри Нусрети Фејзовић из Слатине, те заовама Садрији, Хиди, Ханушки и Хими Куртановић из Бобовика жели лепе девојачке дане“. Дакле, честитке поводом поласка у школу и доласка са одсуства допуњене су додатним сегментима, жељом и поздравом. На тај начин у поруку се укључује још пет чланова шире породице. Понекад то може бити ријешено и на други начин. Поједини чланови породице помињу се у често дугом низу оних који упућују поруку, на примјер: „Омеру Медовићу из Ковача све најлепше поводом одласка у армију и да буде добар војник пожелели су отац Алија, мајка Хабиба, браћа Хајран, Харун, Медо и Хамза, сестра Нејма, снаха Сафета и синовац Асмир“.

Без обзира на то што породица чини основни оквир у коме се креће слање радио-порукa, ипак има и укључивања појединаца ван породичног круга. Особама ван круга породице ријетко се упућује читава радио-порукa. Они се најчешће, уз помоћ додатних сегмената (жеље и поздрава), укључују као допуна уобичајених „породичних“ сегмената поруке.

У односу на породицу као главног носиоца новопазарске радио-порукe, могу се издвојити двије категорије појединаца који се појављују, а нису чланови уже или шире породице. На једној страни су поједин-

ци који су везани за неке од чланова породице, или лично или у одређеној ситуацији, и као такви укључени су у поруку. На другој страни налазе се појединци који нису директно везани за породицу или се то на основу текста поруке не може утврдити.

Честе су поруке у којима се као посебни сегмент појављује поздрав дјевојкама. Издвојићемо карактеристичан примјер: „Сестре Бека и Ки-ма Рагипанић, из Точилова, са родитељима Селманом и Махијом, честитају брату Јаху срећан долазак из Немачке, а његову девојку у Дуизбург пуно поздрављају. Брату Хакији срећан положен возачки испит Б, Ц и Е категорије, а сестрићима Сенаду Кадрићу и Нецаду Омеровићу одличан успех у школи“. Дакле, један сегмент поруке упућен је братовој дјевојци која је, у ствари, потенцијални члан породице. Други примјер односи се на захваљивање медицинском особљу поводом успјешног лијечења неког од чланова породице. Породица путем једног сегмента изражава своју захвалност: „Емина Броња, из Житница, са дедом Смајом, баком Зибом, оцем Хајдином, мајком Хуром, браћом Сенадом и Сафетом и сестрама Муниром и Едином честита брату Елвиру опоравак и излазак из болнице, а докторима хируршког одељења захваљује на успјешном лечењу. Даици Мину и Елмази Шкријељ из Лескове честита рођење сина, а Рифатау Броња жели све најлепше поводом доласка из армије“.

Поред ових случајева, у новопазарској поруци срећу се и сегменти упућени пријатељима, дакле појединцима који нису чланови породице нити су на други начин везани за њу. Навешћемо један типичан примјер: „Судејма Бећировић из Трнавe честита тетки Рахими и зету Рифату Ђорићу рођење сина, брату Ризу Рамовићу запослење, а Ејупу куповину кола и жели лепе момачке дане, те другарицама Исмети, Ремки, Џемили, Мукадеси, Муневери, Ремки и Рази — дјевојачке“. Јасно је да се ни овдје ситуација битно не мијења. Поздрав другарицама остаје само један од сегмената у склопу читаве поруке која и даље има неизмијењену структуру. О квалитативној промјени могло би се говорити само у случајевима у којима би се слање и примање порука одвијало међу појединцима или групама ван породичног оквира. То би, у ствари, значило јачање личних елемената радио-поруке, које би довело до нарушавања наведене структуре. Може се претпоставити да би тај процес текао у два смјера. С једне стране, смањењем броја сегмената поруке. Ако је циљ већег броја сегмената да укључе што већи број појединаца (чланова породице), онда јачање личних елемената природно подразумева смањење броја сегмената. Свакако би било интересно направити поређења са неким другим радио-станицама у Србији да би се утврдиле евентуалне разлике у структури радио-поруке које, вјероватно, постоје зависно од средине.

Овим су изнијете основне одлике текста новопазарске поруке. Међутим, саставни дио сваке поруке чини и пјесма уз коју се чита садржај поруке. Избор пјесма креће се у кругу новокомпоноване народне музике. С обзиром на то да се мотиви новокомпонованих пјесама једним дијелом поклапају са мотивима који чине основ честитки (вјеридба, свадба, одлазак у војску, одлазак у иностранство итд.), било би логично

оčekивати тежњу за извјесном сагласношћу између текста пјесме и текста поруке. Међутим, видјели смо да се типична новопазарска порука састоји од више сегмената различитог садржаја, упућених различитим појединцима, што искључује могућност сагласности текста пјесме са текстом читаве поруке. Понекад се један сегмент издвоји као важнији тиме што га прати текст пјесме. Ево једног примјера. Уз пјесму *Добио сам позив за армију* слиједи порука: „Фехида и Маљо Ујкановић, из Ковача, честитају синовцу Таипу Ујкановићу одлазак у ЈНА. Уједно честитају синовцима Харизу десети, Кадрији седми, Елвири четврти и малом Едиду други роџендан. Синовци Мини пријатно гостовање у Ковачима, а синовцима Назићи, Емири и Медини пријатне девојачке дане“. Дакле, честитка поводом одласка у војску издвојена је на тај начин што је попраћена војничком пјесмом. То се, међутим, не може означити као типично. Пјесме се у највећем броју случајева бирају по другом критерију, а не са тенденцијом да потврде и појачају значење текста поруке.

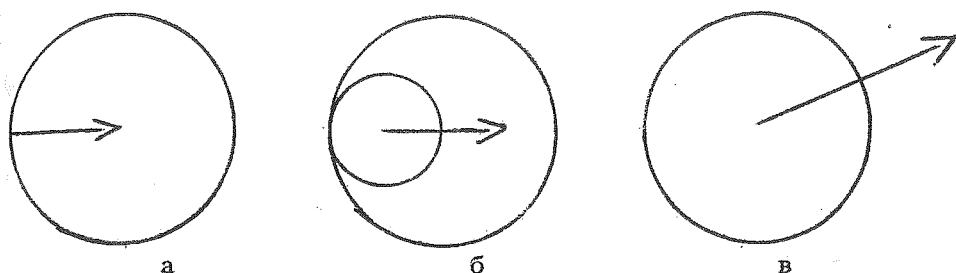
Може се претпоставити да би развојем у правцу јачања личних елемената поруке расла и могућност јачег повезивања поруке и текста пјесме. Другим ријечима, ако се порука састоји од једног сегмента, који је упућен једној личности (или групи), повећава се могућност бирања текста пјесме, који ће потврдити и до неке мјере бити у сагласности са читавом поруком.

На основу изложених резултата формалне анализе види се да радио-порука представља врсту комуникације која се највећим дијелом одвија у оквиру породице, која је и пошиљалац и прималац наведених садржаја. Међутим, јасно је да се овај начин комуникације не може схватити једнозначно. Већ и сама природа објављивања поруке указује на то да је она упућена много шире од оног што њен садржај формално говори. Порука прочитана преко радија доступна је широком кругу слушаца, што потпуно мијења наведену релацију пошиљалац — прималац, проистеклу из формалне анализе структуре поруке. Комуникација се у ствари, не одвија унутар породице, него између породице и слушаца емисије. Породица је пошиљалац, док су потенцијални слушаоци они којима је садржај поруке стварно упућен. Релација породица — слушаоци, у оквиру које се одвија стварна комуникација, допуњена садржајем који се тим путем преноси, открива основну функцију новопазарске радио-поруке. С обзиром на наведене, строго одређене садржаје који се на овај начин саопштавају преко радија, може се препознати изражена тежња за истицањем и оглашавањем сопствених успјеха које породица саопштава широј заједници.

Интеграција породичне заједнице друга је важна компонента коју имплицира ова врста радио-оглашавања. Форма у којој се износе садржаји порука потпуно је прилагођена настојању породице да иступа као цјелина, што чини другу важну функцију радио-порука у Новом Пазару.

Графички се то може приказати на следећи начин:

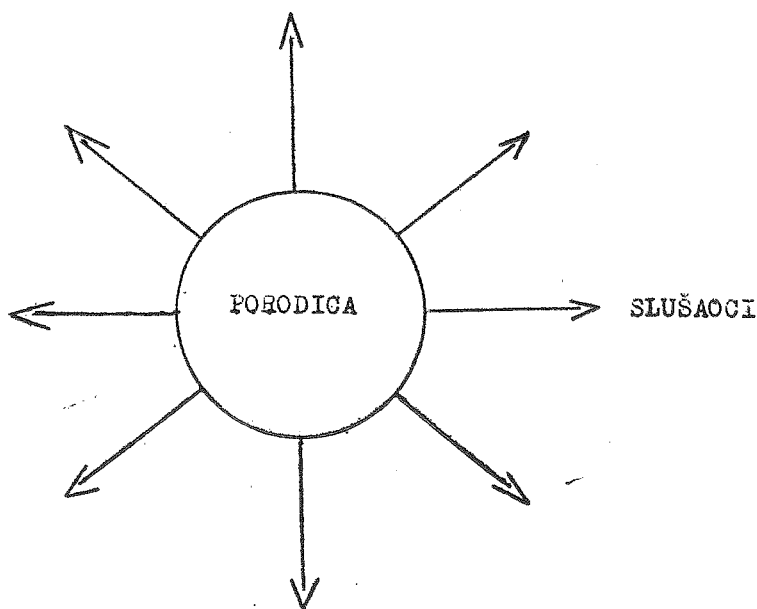
Схема 1

На схеми 1 приказана је комуникација добијена на основу формалне анализе новопазарске радио-поруке: а) комуникација унутар уже породице; б) комуникација између чланова уже и шире породице; в) комуникација између породице и појединаца ван породичног круга.

Схематски приказ новопазарске поруке на функционалном нивоу изгледао би овако:

Схема 2

На схеми 2 приказана је комуникација на функционалном нивоу, која се одвија између породице и потенцијалних слушаца.

Оно што етнологе посебно интересује и што се намеће као императив у разматрању ове проблематике јесте питање односа традиционалних и савремених садржаја радио-поруке. Што је у поруци заиста ново, а што представља трансформисане и новим условима прилагођене елементе одговарајућих традиционалних културних садржаја? У односу на форму у којој се изводи, радио-порука представља потпуно нов феномен, везан за развој радија у појединим крајевима. Јасно је да такав начин јавног оглашавања није био могућ прије продора масовних медија. Ако, међутим, погледамо садржаје који се преносе овим путем, видјећемо да се они, у основи, везују за животни циклус обичаја. Оно што је ново у том погледу односи се на садржаје које доноси савремени начин живота, на примјер честитке поводом куповине кола, запослења, школовања итд. Коначно, да ли у односу на своју основну функцију радио-порука представља нови елемент наше савремене обичајне праксе? Првенствено, дио обредне праксе која је у патријархалном друштву омогућавала испуњавање друштвених потреба за истицањем успјеха и интеграцијом породичне заједнице, великим дијелом живи и данас. Радио-порука је прати, али не утиче на њено мијењање или нестајање. То што нетко преко радија огласи да жени сина, још увијек не значи да он неће одржати богату свадбу, која, поред осталог, има и функцију јавног истицања породичних успјеха и престижа. Другим ријечима, радио-порука није замијенила ни један дио постојеће обредне праксе, већ је потврдила и још више појачала једну од њених основних функција.

Овим је дата структура и основне функције новопазарске радио-поруке. То свакако не исцрпљује, већ само указује на вишеструке могућности које пружа оваква врста истраживања. У вези с тим, на крају бих истакла да радио-порука, с обзиром на своју основну функцију, може да се посматра као посредник у преношењу и одсликавању система вриједности дате средине. Продубљивање ових истраживања требало би се кретати управо у том правцу, што свакако захтијева и теренска истраживања, ради утврђивања социјалних слојева у којима је распрострањено радио-оглашавање ове врсте.

Dobrila Bratić

LES ELEMENTS POUR UNE ANALYSE ETHNOLOGIQUE DES MESSAGES DIFFUSES PAR LE MOYEN DE LA RADIO—NOVI PAZAR

On a fait une analyse détaillée des félicitations et des bons-voeux, des souhaits et des salutations diffusés par le moyen de la Radio—Novi Pazar dans la radiodiffusion «Vos souhaits, vos chansons». On a fait une analyse formelle et fonctionnelle des textes de ces messages. Selon les résultats de l'analyse formelle on a établi que la communication entre les membres d'une famille ou entre une famille et les personnes hors de cette famille, est formelle. Cependant, la communication fonctionnelle existe entre une famille et les auditeurs potentiels de cette radiodiffusion, quand cette famille informe et annonce au public ses propres succès. De tels messages représentent la fonction essentielle des messages diffusés par le moyen de la Radio—Novi Pazar.

Надежда Пешић—Максимовић

ЗАШТИТА СПОМЕНИКА НАРОДНЕ КУЛТУРЕ И СТВАРАЛАШТВА У СРБИЈИ

— Проблеми и перспективе —

У заштити споменика културе, а још више ван ње, већ више од две деценије понавља се питање: *шта су то споменици етнолошког карактера, тачније споменици народне културе и стваралаштва** (За ову врсту културног наслеђа, код нас је уобичајен поједностављен назив „етнолошки споменици“.)

Као природни наставак овог тако често постављаног — можда и до данас недовољно разјашњеног — питања следило је: *који објекти могу да се уброје у ову врсту културног наслеђа и којим мерилима треба да се мере?*

Међу многим проблемима који су искрсавали пред службу заштите било је још једно, веома значајно, конзерваторско питање: *како и на који начин сачувати ову врсту споменичког наслеђа, што је и крајњи циљ заштите, кад се зна да су објекти народне културе и стваралаштва махом од слабог грађевинског материјала?*

Проблема и питања — теоретских, организационих, практично-техничких — било је у изобиљу, а традиције и искуства у њиховом решавању веома мало.

Стога бисмо се подсетили — уколико је то могућно у овом кратком излагању — на напоре, настојања и покушаје службе заштите да се на битна питања пружи и одговори. Осврнули бисмо се и на бројне акције предузимане ради измене мишљења у тражењу решења за што боље и адекватније очување и ове врсте културног наслеђа.

Први, велики успех службе заштите у ослобођеној Југославији био је у томе што је успостављена законска равноправност свих врста споменичког наслеђа.

Јула 1975. обележено је 30 година од објављивања (31. јула 1945) првог Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије. У члану 1. овог закона, поред набројаних покретних и непокретних споменика свих врста, стоји да и „етнолошки споменици могу бити стављени под заштиту државе“.¹

* Овде се мисли само на материјалне споменике.

¹ Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије, Службени лист ФНРЈ, бр. 54, од 31. VII 1945, Год. I.

Исте године донет је и *Правилник о извршењу закона о заштити споменика културе и природњачких реткости*. У овом правилнику дато је објашњење шта се све може сматрати непокретним и покретним етнографским споменицима (употребљен је тај израз). У непокретне објекте убројани су: чесме, бунари, друмови, мостови, мебашно камење, надгробни споменици и насеља. А у покретне споменике убројане су: народна ношња, чипке, вез разне тканине, занатске радионице и музички инструменти.²

И поред неких празнина, у првом закону су биле јасне две идеје. Прво, да су споменици народне културе и стваралаштва равноправни са осталим споменичким фондом и, друго, да брига заштите треба да буде усредсређена само на споменике материјалне културе.

Са децентрализацијом и деетатизацијом државних функција у области заштите споменика културе и друштвеног утицаја на вршење ове делатности, заштита споменика културе постаје делатност која има посебан друштвени значај. Данас, по нашем Уставу, споменици културе су под посебном заштитом друштвене заједнице, што значи и државе, али не само ње, као по законима од 1945. и 1946. године.³

Недовољно прецизна,⁴ а касније широка законска дефиниција споменика културе по Основном закону о заштити споменика културе од 15. марта 1965,⁵ донела је тешкоће и дилеме у вредновању споменика народне културе и стваралаштва.

Средњовековни манастири и цркве, иконостаси у њима и сликарство на њиховим зидовима, довољно јасно и гласно говоре о својој старини, историјским, научним и културним вредностима. Они не изазивају сумњу нити двоумљене да ли су или нису споменици културе. За њих се зна да су јединствени, често непоновљени у својој врсти и да у себи садрже сва својства културног добра. Али, то није случај са споменицима народне културе и стваралаштва. Веома је озбиљно и тешко питање за који примерак народног градитељства да се заштита определи и да га издвоји као објекат са својствима споменика културе. Непрекидно се поставља питање: *да ли је свака сеоска кућа споменик културе?* Њихова множина и истоветност и њихово недовољно познавање и непроученост доводиле су, а и данас доводе заштиту у забуну.

² *Правилник о извршењу закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије*, Службени лист ФНРЈ, бр. 88, од 13. XI 1945, Год. I.

³ В. Бргуљан, *Једно значајно схватање о правној заштити споменика културе*, Поводом 70 година живота Стевана Томића, Саопштења X, Београд 1974, 255.

⁴ Према Општем закону о заштити споменика културе од 29. априла 1959. године, „спомеником културе сматрају се непокретни и покретни предмети, као и групе предмета, који су због своје археолошке, историјске, социолошке, етнографске, уметничке, урбанистичке и друге научне или културне вредности од значаја за друштвену заједницу”, Службени лист ФНРЈ, бр. 17.

⁵ Члан 1. гласи: „Споменицима културе, у смислу овог закона, сматрају се непокретне и покретне ствари, као и групе ствари, које су због своје научне, техничке или друге културне вредности, као културна добра, од посебног значаја за друштвену заједницу”, Службени лист СФРЈ, од 24. марта 1965. године, бр. 12.

И тако је постепено и скоро неприметно брига о овом споменичком фонду дошла у други, да не кажемо у последњи план у заводима за заштиту споменика културе, у установама које су после ослобођења биле специјално за то и основане. Морамо додати да је било и других разлога за такав поступак.

Скромни по димензијама, неупадљиви по материјалу, објекти народног градитељства захтевали су више времена и већи напор да се открију и установе све вредности због којих би се уврстили у споменике културе. Они не обећавају атрактивна и сензационална открића и брзе успехе, као што је то случај са споменицима из области археологије или историје уметности. Мало је било њихових присталица, што се, природно, одразило и у распоређивању финансијских средстава за њихово очување.

Село Гркиња у Златибору — Стамбена зграда подигнута пре првог светског рата. По широко развијеном трему са лажним аркадама припада новијем типу моравске куће. Снимак аутора, 1974. године.

И поред свега, не смемо прећи преко чињенице да је после оснивања Савезног, касније Југословенског института за заштиту споменика културе, од 1950. године настао значајан период рада на решавању проблема очувања споменика народне културе и стваралаштва.⁶

Зграде и целине из овог фонда културног наслеђа припадају нашој релативно блиској прошлости и о њима не располажемо ни најосновнијом документацијом. Немајући чврсти ослонац у њиховом вредновању морало се скоро увек почињати из почетка. Само један систематски рад (на чему је нарочито инсистирао Југословенски институт) на истраживању овог недовољно познатог и још увек недовољно дефинисаног наслеђа могао је да пружи жељене резултате. Полазећи од тога да је заштита у својој суштини интердисциплинарна, Институт је на тим основама и поставио рад на истраживању, изучавању и вредновању овог споменичког наслеђа.

Истраживање споменика о којима говоримо и утврђивање њихових споменичких вредности вршило се искључиво у екипама, уз учешће стручњака разних струка. Овај начин рада пружао је веће могућности да се осветле услови који су довели до формирања целине или појединачног објекта и да се установе њихове аутентичне вредности.

Своје напоре у решавању нагомиланих проблема у очувању ове врсте споменичког фонда Институт је износио на многим састанцима конзерватора, музеалаца и етнолога у земљи.⁷ Једно саветовање било је посвећено искључиво „проблемима заштите етнолошких споменика“. Ово саветовање одржано је у Чачку 1960. године.⁸ Институт је такође учествовао на међународним симпозијумима ICOMOS-а и другим конзерваторским и етнолошким скуповима ван земље.⁹

⁶ Н. Пешић-Максимовић, *Решавање питања очувања етнолошких споменика*, Зборник заштите споменика културе XX/XXI Београд 1970/71, 82—92.

⁷ Н. Пешић, *Учешће Савезног института за заштиту споменика културе на саветовању етнолога Југославије*, ЗССК X, Београд 1959, 301—303; Н. Пешић-Максимовић, *Семинар о заштити споменика културе у музејима*, Билтен Друштва конзерватора Југославије 21, Београд 1966, 36—37; Н. Пешић-Максимовић, *Међурепублички састанак са темом Организација и проблеми заштите етнолошких споменика*, одржан 27. и 28. јануара 1966. у Новом Саду, ЗССК XVII, Београд 1966, 99—101.

⁸ *Саветовање о проблемима заштите етнолошких споменика одржано 14. 15. и 16. IV 1960. у Чачку*, ЗССК XI, Београд 1960, 353—388.

⁹ N. Pešić-Maksimović, *Sur la protection des monuments de l'architecture traditionnelle et d'agglomération rurales en Yougoslavie*, Трудни VII Међународног конгреса антрополошких и етнографских наука, Том 7, Москва 1970; N. Pešić-Maksimović, *Critères d'évaluation des agglomérations rurales en tant que monuments historiques*, MONUMENTORUM TUTELA OCHRANA PAMIATOK 9, Symposium ICOMOS CSSR 1971, OBZOR Bratislava 1976, 33—47; Н. Пешић-Максимовић, *Заштита народне архитектуре, тема Симпозијума ICOMOS-а*, ЗССК XXII—XXIII, Београд 1973; N. Pešić-Maksimović, *Ensembles d'ouvrages d'architecture populaire — musées vivants de plein-air*, Actes du premier congrès international d'ethnologie européenne, Paris 1973; N. Pešić-Maksimović, *Les »konak« dans les villes de Serbie et leurs fonctions nouvelles*, MONUMENTUM, vol. XV—XVI, 1977, Numero special consacré au Colloque sur l'Architecture Vernaculaire, Plovdiv, 24 sept.—2. oct. 1975, 86—89.

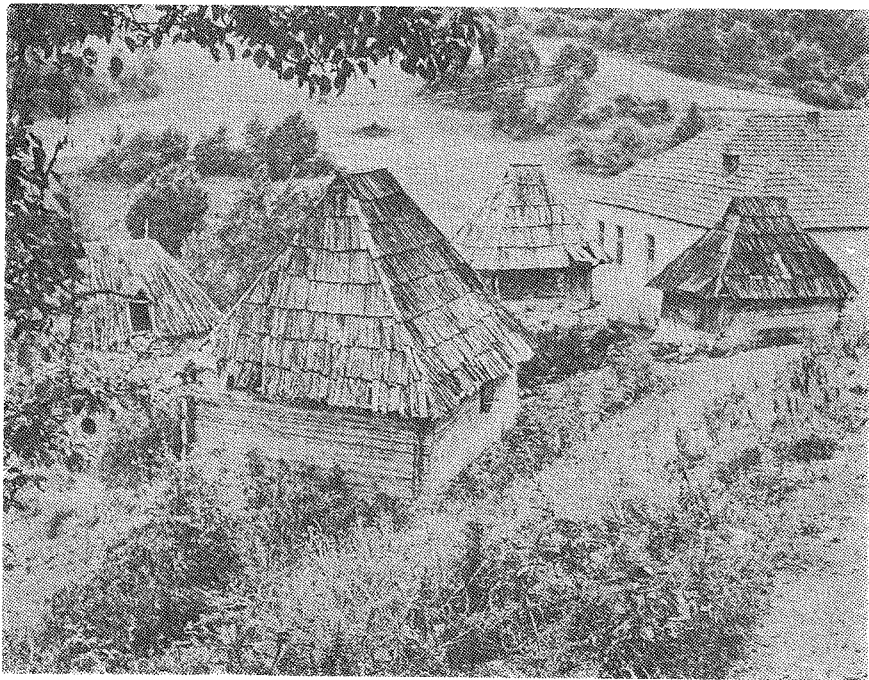
У редовној публикацији „Зборник заштите споменика културе“, у више од 20 свезака, објављено је исто толико чланака, реферата и прилога разних аутора који су разматрали многобројна питања заштите овог споменичког фонда.

Исто тако, у гласилу Републичког завода за заштиту споменика културе „Саопштењима“ — до сада је изашло десет свезака — публиковано је више чланака који су били посвећени овој материји.

Објављивањем усвојених принципа заштите, теоријских поставки, метода рада и примера конзерваторског третмана, Институт је настојао да проблеме очувања споменика народне културе и стваралаштва приближи етнологима и да заинтересује што већи број стручњака других струка. И овим путем је покушавао да за свој рад заинтересује етнолошке установе како би се, уз њихово учешће, остварила пуна заштита ове врсте споменика културе.

Међутим, настојање да окупи што већи број сарадника етнолога остало је скоро без одјека, што није био случај са археолозима, историчарима уметности и архитектама.

Свестан чињенице да без обученог кадра нема ни правилног рада на заштити нити односа према споменичком наслеђу, Институт се залагао да се на Универзитету на групи за етнологију, уведе у програм наставе и предмет заштита споменика културе. Предлог је био изложен на

Село Милошев До код Пријепоља — Очуване брвнаре покривене шиндром покрај нове школске зграде. У овом склопу налази се још један објекат покривен сламом. Снимак аутора, 1973. године.

првом Саветовању Етнолошког друштва Југославије у Осијеку, 1958. године. Ова идеја није наишла на велико разумевање код етнолога, нити је било залагања за њу. Насупрот етнологима, архитекте из Србије су се изборили да се тај предмет уведе у наставу на Архитектонском факултету у Београду.

Поставило се питање на који начин припремити младе стручњаке, почетнике за рад у заштити. Прихваћена је сугестија Института да студенти етнологије завршне године проведу неко време на пракси у Институту или Заводу. После осијечког састанка, прве две године рад студената у Институту дао је и резултате. Међутим, после тога сарадња са катедром потпуно је замрла. Готово све иницијативе Института за успостављање сарадње са етнолошким установама, мање или више, остале су без одзива.

Нама се чини да је главни неспоразум настајао услед тога што је заштита, као нова делатност, неоптерећена традиционалним начином рада, поставила свој рад на ширим основама, укључујући осим етнолога и стручњаке других струка. Етнографски музеји, институти и катедре за етнологију, са дубоко укоревеном традицијом самосталног, струковног рада нису могли да прихвате метод рада заштите. Избегавање сарадње долазило је свакако и из разлога што заштита није „наука“. Стога се на Институт и заводе за заштиту гледало „са стране“, као на ненаучне установе, а на рад заштите као на рад нижег ранга јер је то, по мишљењу етнолога, „искључиво техничка делатност“.

Не удубљујући се у суштину рада заштите, етнологи су заборављали да се, без свестраног изучавања једног објекта, групе објеката, насеља (а да ли то може бити научно или ненаучно!) не могу да установе све њихове вредности, нити услови епохе у којима су они стварани. А то је управо задатак етнолога у екипи да „образложи и покаже зашто и ради чега долази баш до таквог формирања и развоја објекта, групе објеката или насеља“.

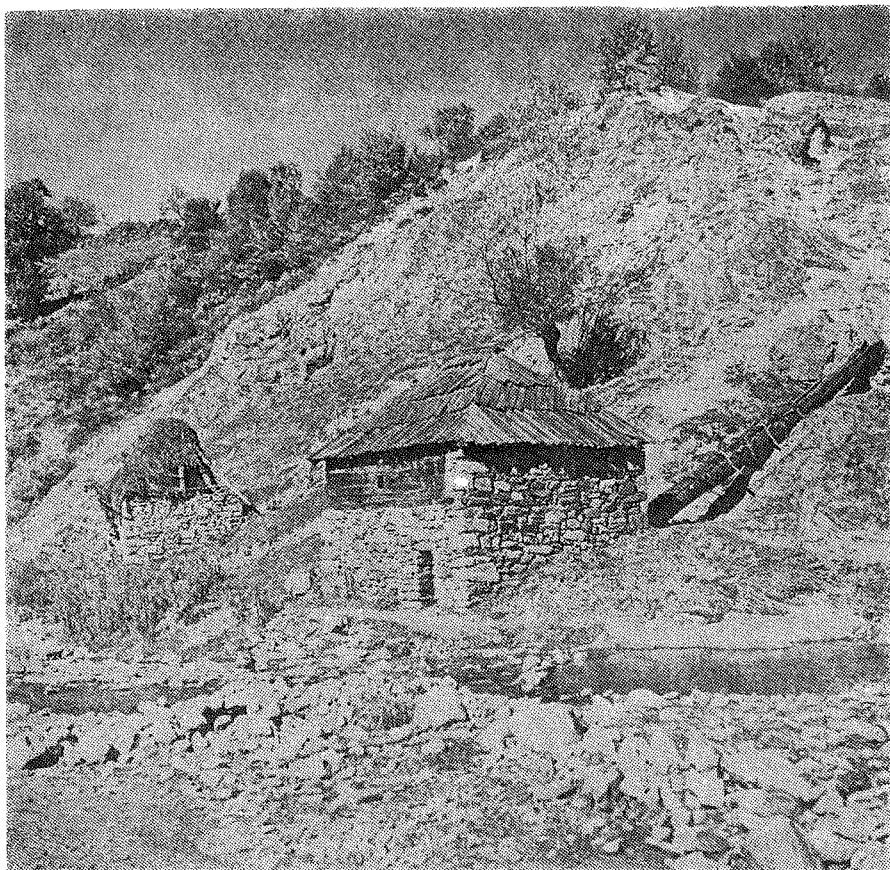
Тек две деценије касније, међугранска или, још чешће коришћен израз, интердисциплинарна истраживања, постају нагло актуелна. Овај начин рада, као свака мода, захвата све установе и све стручњаке. Приступа се организовању таквог рада, тимски и међугрански рад постаје услов за добијање финансијских средстава. Истовремено се одржавају састанци посвећени искључиво „новој методи“ рада. Тек сада може да се сагледа колико је заштита била напредна и колико је исправно поставила свој рад.

Постојао је још један, да га тако назовемо, неспоразум између „чистих“ етнолога и „примењених“, из заштите. Ови први настојали су да заштита штити и духовне творевине народне културе. Међутим, од самог почетка свога рада заштита је била усмерена на материјализовану прошлост. Уз то, заштита се определила за непокретне споменике јер постојећи музеји, делимично установе заштите, имају задатак да чувају покретно споменичко наслеђе.

Замерало се, а и данас се замера служби заштите да занемарује очување споменика народне културе и стваралаштва и да су они остали по страни у односу на друго културно наслеђе. Питање је да ли треба

замерати искључиво служби заштите? Да видимо како се сналазио, то је прави израз, Завод за заштиту споменика културе у Београду у раду на заштити ове врсте споменичког наслеђа. Од свог оснивања, као републички завод за целу Србију (у почетку су биле укључене и Војводина и Косово), све до интеграције са Југословенским институтом 1972. године, Завод није имао посебан реферат за ову врсту културног наслеђа. Природно, није имао ни стално запосленог етнолога. Повремено, Завод је консултовао појединце, етнологе из Института САНУ или из Етнографског музеја кад је било речи о етнолошким споменицима. Постојала је и тешња сарадња између Завода и етнографских установа када се решавало питање заштите објеката народног градитељства у музеју на отвореном простору. Друго је питање где се с тим стигло и ко о томе сада води бригу, али то није предмет овог нашег излагања.

И поред овакве ситуације, морамо одмах да додамо, рад на заштити народног градитељства у Заводу није изостао. То је, углавном, обав-

Село Зарбинце у Прешеву — Напуштене воденице — кровни покривач шиндра и слама — на Зарбиначкој реци. Снимак аутора, 1976. године.

љао архитект који је имао склоности за ову врсту архитектуре. Тако су у Србији очуване цркве брвнаре; многе од њих су конзервирани и рестаурирани и остале у истој функцији. Конзервирани су и адаптирани, махом за музеје, многи конаци, сачувани до наших дана у градовима Србије. Манастирски конаци и конаци сеоских цркава такође су рестаурирани јер представљају изузетне примерке народне архитектуре из прошлог века, а има их и старијих. Заштићен је и по који хан. У изузетним случајевима водила се брига и о сеоским кућама. Да све то исказујемо у бројевима, било би сувопарно оптерећење нашег излагања. Али, ипак желимо да истакнемо да је за првих десет година, од 1946 до 1956. године, на предлог Републичког завода за заштиту споменика културе, у Србији без покрајина стављено под заштиту државе 22 цркве брвнаре и 54 објекта сеоске и градске архитектуре.¹⁰

Све ово изнели смо да бисмо показали да у Србији нису били потпуно занемарени споменици народне културе и стваралаштва. Друго је питање да ли је то било довољно и да ли је тим путем требало ићи. Сигурно је да би се више урадило да је Завод имао етнолога који би сарађивао са архитектом.

Последњих година Завод је усмерио свој рад ка систематском упознавању и установљавану споменичких вредности сеоских насеља. Досадашњи, мање или више уобичајени начин упознавања сеоских насеља за која се претпоставља да имају споменичка својства био је узгредни обилазак. Осим тога, обавештења су се црпила из старије литературе а каткад добијана и од стручњака других струка. Оваква обавештења, непроверена и недокументована, могу заштиту да доведу у заблуду и да увођењем у регистар споменика културе чувају мање вредне руралне целине на штету значајнијих и вреднијих, али непознатих. Стога је предузето вредновање ове врсте споменичког наслеђа. Али, да би се извршила та валоризација, поставило се као примарно питање мерила на основу којих ћемо моћи да вршимо издвајање сеоских насеља и да оцењујемо њихова споменичка својства и квалитете. Схватајући важност овог питања, Завод је наставио рад Југословенског института и разраду мерила, као неопходну теоријску основу, унео у свој план рада.

За очување споменика народне културе и стваралаштва настала је повољна ситуација последњих десет година, оснивањем Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу, Краљеву и Нишу. Запошљавањем етнолога у овим заводима, природно, постигнути су и већи резултати.

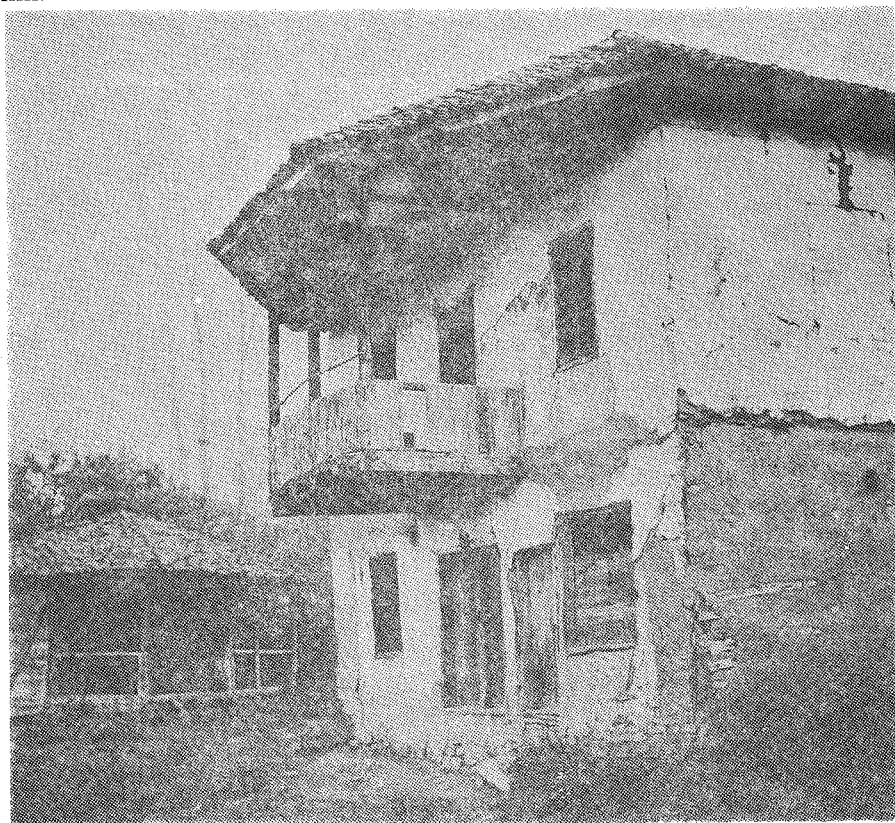
Данас Србија без покрајина има пет завода, урачунавајући и Завод за заштиту споменика града Београда, и исто толико етнолога конзерватора. Етнолог у Заводу града Београда ради као документатор и није укључен у активно решавање проблема очувања овог културног наслеђа. Четири етнолога, без претеривања се може рећи, боре се са многим проблемима, веома често непремостивим. Указали бисмо само на један, а то је: *како обезбедити потребан режим одржавања објекта*

¹⁰ Заштићени непокретни споменици „од 1946. до 1956. стављени су посебним решењем Завода под заштиту државе следећи објекти: ... Цркве брвнаре, сеоска и градска архитектура у Србији...”, Саопштења I, Београд 1956, 212, 217—218.

који је означен као споменик културе. То најчешће и не полази заштити за руком. Овде се сукобљавају захтеви заштите и захтеви хуманијет и бољег живота човека. Природно, заштита не може своје захтеве да поставља изнад захтева и императива живота. Шта у таквим случајевима да се ради? Редак је случај да је власник сеоске куће поносан на то што је његова кућа обележена као значајан споменик културе. Ретко се догоди да жели да је сачува; најчешће је супротно. О свим тим проблемима са којима се етнологи конзерватори сукобљавају на терену, замолили бисмо млађе колеге Радмилу Павићевић—Поповић из Краљева и Драгана Марковића из Ниша да кажу коју реч више.

* * *

Несумњиво да је за подручје уже Србије шест етнолога конзерватора недовољан број. Овај број етнолога нужно би морао да се повећа јер, у поређењу са стручњацима других струка — археолозима, историчарима уметности, архитектама — етнологи су у заводима увек у мањини.

Село Рајчиловци код Босилеграда — Спратна кућа са балконом, који је заштићен продужетком крова. У другом плану је амбар са отвореним тремом. Снимак аутора, 1976. године.

За оспособљавање будућих етнолога конзерватора велике наде нам даје предлог Статута Филозофског факултета у Београду, у чијем је тексту — заиста после више од две деценије — изнета потреба за увођењем у редовну наставу предмета заштита споменика културе. Тако ће будући дипломирани етнологи још на студијама сазнати за ову делатност. Имаће прилике да упознају историју заштите код нас и у свету, а она није ни мало сиромашна. Исто тако, упознаће и са основним принципима и методом рада заштите. То је већ довољно предзнање на основу кога будући стручњак може да се определи за рад на заштити. На овај начин неће му бити ускраћена једна веома значајна — широких размера — делатност. Данашњи студент етнологије осиромашен је за једно веома богато искуство.

Под претпоставком да се обнови пракса студената четврте године у заводима, као што то редовно чине студенти археологије и историје уметности, чак и архитектуре, етнолог ће без сумње сазнати много нових ствари и за њега заштита неће више представљати искључиво „техничку делатност“.

Боље перспективе за будући рад на очувању споменика народне културе и стваралаштва обећава недавно основана Заједница завода за заштиту споменика културе. Њен задатак је да обезбеђује и донекле усмерава расподелу средстава за радове на приоритетним споменичким објектима. Реалне основе постоје да би и ови споменици били проглашени приоритетним, јер смо сви ми сведоци њиховог нестајања. Они нестају, плански или неплански, што није ни значајно.

Најзад, Друштво конзерватора Србије, односно секција етнолога и историчара, узело је већу иницијативу. За почетак, предложено је да — на широкој платформи, укључивањем многих установа и струка — отпочне систематско рекогносцирање споменика народног градитељства у ужој Србији.¹¹

Циљ овог теренског рада је да се сазна шта све има и шта је све до данас из ове области сачувано на територији Србије. Планским и систематским радом упознаће се потенцијални споменички фонд јер све тешкоће настају услед недовољног познавања.

Ово би била замашна акција, трајала би неколико година, иако бисмо морали да журимо, јер брзина нашег рада заостаје за брзином нестајања споменика народног градитељства. Али, колико ћемо у овоме успети, велико је питање. Време ће показати да ли ће бити разумевања да се обезбеди овако замишљен рад.

* * *

У очекивању да се објаве реферати са I саветовања етнолога Србије, идеја о систематском истраживању народног градитељства почела је да се остварује.

¹¹ Први састанак Секције конзерватора етнолога и историчара при Друштву конзерватора Србије, одржан у Нишу 5. и 6. марта 1974. године — записник.

Године 1976. и 1977. Комисија за заштиту културних добара при Заједници културе СР Србије одобрила је 120.000 динара за рад на евиденцији, вредновању и изради документације споменика народног грађитељства у региону јужне Србије. Ову акцију организовао је Републички завод за заштиту споменика културе, у којој учествују и стручњаци из завода за заштиту споменика културе из Ниша, Краљева и Крагујевца.

У два наврата екипа од шест чланова, састављена од етнолога, архитекте и историчара, обишла је за 40 дана 180 села у осам најнеразвијених и безпутних општина Србије (Прешево, Трговиште, Бујановац, Сурдулица, Босилеград, Црна Трава, Врање и Владичин Хан). Од села до села, од куће до куће, прегледано је грађитељско наслеђе, обављено је фотографисање и архитектонско скицирање, а основни подаци о објекту или целини прикупљени су помоћу упитника. На тај начин евидентирано је 140 објеката и целина, а као споменички значајне издвојене су три целине и 20 појединачна објекта.

Овај рад наставиће се и идућих година, тако да ће Србија, почевши с југа на север, бити, надамо се, систематски обрађена.

Са задовољством можемо да додамо да се у последње време све више стварају повољнији услови за организовању рад и на ширем плану, на заштити ове врсте културног наслеђа.

Године 1977. изашао је нови Закон о заштити културних добара.¹² Према члану 2. овог закона, споменици народне културе и стваралаштва као непокретна културна добра — према својим својствима — увршћени су у споменике културе, просторно културно-историјске целине и знаменита места и уживају претходну заштиту.

Још једна веома значајна новина овог закона је обавеза да се утврде културна добра од изузетног и великог значаја за нашу републику, како је исказано у члану 72.

Стога су заводи за заштиту споменика културе у Србији, односно стручне службе, у најкраћем могућном времену, припремили предлоге: списак одабраних појединачних објеката и целина, уз неопходна образложења о њиховим споменичким вредностима. На неколико састанака, на којима су били заступљени стручњаци разних специјалности, разматрани су и анализирани предлози. Одабрано је 45 објекта и целина, међу којима и они који су поред етнографских вредности и историјски значајни и укључени у општи списак културних добара Србије од изузетног и великог значаја.¹³

Већ крајем децембра 1978. године, Скупштина СР Србије (на седницама Већа удруженог рада и Скупштине Републичке заједнице култу-

¹² Закон о заштити културних добара, Службени гласник СР Србије, бр. 28, Београд 14. VII 1977.

¹³ Списак одабраних споменика и целина народног грађитељства од изузетног и великог значаја.

ре) разматрала је поднете предлоге и донела Одлуку о утврђивању непокретних културних добара од изузетног и од великог значаја.¹⁴

Ово је први пут да се објекти и целине, поименице, из споменичког фонда народног градитељства, огласе као културно добро. На тај начин они ће постати приступачнији широј јавности и изаћиће из дуготрајне анонимности.

Година 1978. била је веома значајна и преломна за усмеравање будућег рада на заштити споменика народног градитељства и других етнографских добара.

У истој години, Скупштина СР Србије, својим програмом рада, предвидела је да разматра Извештај о искључиво стању и проблемима заштите овог споменичког фонда. Пре седам година Скупштина СР Србије је разматрала исто питање, али у оквиру целокупне заштите споменика културе и природе у Србији.¹⁵

Да би се добила што вернија слика досадашњег рада, успеха и неуспеха, пропуста, једном речју слика стања и проблема о споменичком наслеђу етнографског карактера, неколико установа (Републички завод за заштиту споменика културе, Етнографски институт САНУ, Етнографски музеј у Београду, Културно-просветна заједница, Републичка заједница културе и Републички секретаријат за културу) организовале су Саветовање, које је одржано 22. и 23. маја у Београду.

У просторијама Српске академије наука и уметности за два радна дана одржано је једанаест реферата. Тема Саветовања била је широка — о проучавању и заштити етнографских добара и народног градитељства у СР Србији. А основна питања о којима се расправљало сврстана су у четири групе:

- заштита народног градитељства;
- проучавање и заштита етнографских добара и њихово излагање;
- иницијативе у погледу изградње етно-паркова у Србији;
- изградња Етнографског музеја у Београду.

Предавачи су били етнолог и архитекте који се баве народним градитељством и његовом заштитом.

Саветовање је привукло изузетно велики број стручњака, не само етнолога и архитеката већ и све стручњаке других области — историчаре уметности, археологе, књижевнике и сликаре, који поседују посебну осетљивост за вредности овог културног блага. И представници штампе нису изостали, те је штампа дала више места овом догађају.

Ово Саветовање је изузетно и по томе што су први пут у организацији и припремама учествовале све установе које се у своме делокругу баве и изучавањем и заштитом споменичког наслеђа етнографског карактера.

Предлози и усвојени ставови са овог Саветовања прикључени су Извештају који је припремао Републички секретаријат за културу. На

¹⁴ Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја, Службени гласник СР Србије, бр. 14, 7. IV 1979.

¹⁵ Заштита споменика културе и заштита природе у СР Србији, извештаји и анализе, Децембра 1970. године (материјал умножен). Материјал разматрала Скупштина СР Србије 1971. године.

седницама Већа удруженог рада и Друштвено-политичког већа, Скупштина СР Србије разматрала је поднети Извештај са предлозима мера, и на основу тога донела је Закључке. У Закључцима се нарочито указало на потребу учешћа и давања „подршке друштвено-политичких заједница, самоуправних интересних заједница културе, науке и образовања и других самоуправних организација“ тако да се „покрене широка друштвена активност за прикупљање, проучавање, чување, заштиту и презентацију споменика народног градитељства и других етнографских добара“.¹⁶

На крају, могли бисмо рећи да се као одраз ове плодне године у писаној и говорној речи о споменицима народне културе и стваралаштва јавља и остварење идеје о очувању народног градитељства у музејима на отвореном простору. Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу, у сарадњи и финансијском учешћу скупштине општине Крагујевац, учинио је први корак у стварању језгра етно-музеја у Шумадији.

На неизграђеном простору спомен-парка Шумарице, преношењем оригиналних објеката, махом из друге половине XIX века, организовано је типично двориште шумадијске куће. Ту су качара и казан за печење ракије, млекар, кош, пећ за хлеб, бунар, шумадијска ограда са карактеристичним вратницама, малом и великом капијом.

Стамбена зграда потпуно је нова, реконструисана је кућа, која, по типу, припада другој половини прошлог века. Привредни објекти распоређени по ободу пространог дворишта и чине заокружено сеоско домаћинство. Сви они су изразити представници градитељске културе шумадијског поднебља.

Етнолог Завода и етнолог Музеја у Крагујевцу су главну зграду и привредне објекте опремили оригиналним предметима из одговарајућег времена, који убедљиво и сликовито говоре о степену културе становвања и привређивања становника Шумадије.

ЗАКЉУЧЦИ

О ПРОУЧАВАЊУ, ЗАШТИТИ И КОРИШЋЕЊУ СПОМЕНИКА НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА И ДРУГИХ ЕТНОГРАФСКИХ ДОБАРА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Скупштина Социјалистичке Републике Србије, на седници Већа удруженог рада од 29. децембра 1978. године и Друштвено-политичког већа од 29. децембра 1978. године разматрала је Извештај о стању и проблемима заштите споменика народне архитектуре и других етнографских вредности са предлогом закључака.

Полазећи од оцена садржаних у овом извештају, као и од ставова и предлога Саветовања о проучавању и заштити народног градитељства и других етнографских добара у СР Србији, одржаног 22. и 23. маја 1978. године у Београду, које су организовали Републички завод за заштиту споменика

¹⁶ Закључци о проучавању, заштити и коришћењу споменика народног градитељства и других етнографских добара у Социјалистичкој Републици Србији које је донела Скупштина СР Србије, 1978. године.

културе, Етнографски музеј у Београду, Етнографски институт Српске академије наука и уметности, у сарадњи са Републичким секретаријатом за културу, Скупштина Социјалистичке Републике Србије је закључила да је потребно да се, уз учешће, односно подршку и помоћ свих друштвено-политичких заједница, самоуправних интересних заједница културе, науке и образовања и других самоуправних организација и заједница, покрене широка друштвена активност за прикупљање, проучавање, чување, заштиту и презентацију споменика народног градитељства и других етнографских добара.

1. У проучавању народног живота и стваралаштва, духовне и материјалне културе, њиховом тумачењу и прикупљању, као и на објављивању резултата истраживања треба да се заложу организације у области науке, образовања и културе, уз ширу подршку друштвене заједнице, самоуправних интересних заједница, организација удруженог рада, уметничких и стручних удружења, као и појединаца.

2. Препоручује се Републичкој и општинским самоуправним интересним заједницама културе да посвете посебну пажњу разматрању питања заштите и коришћења споменика народног градитељства и других етнографских добара и да, удруживањем средстава, обезбеде услове за њихову техничку заштиту, смештај, откуп, излагање и презентацију у складу са плановима и програмима за раздобље 1981—1985. године.

3. Заводи за заштиту споменика културе, Етнографски музеј у Београду и други музеји, Заједница завода за заштиту споменика културе и Заједница музеја треба да сарађују са свим заинтересованим друштвеним и самоуправним органима, организацијама и заједницама, обједињавају, усаглашавају и усмеравају своје деловање на заштити споменика народног градитељства и других етнографских културних добара на основама које су утврђене у Закону о заштити културних добара.

4. Препоручује се Републичком заводу за заштиту споменика културе, Етнографском музеју у Београду, Заједници завода за заштиту споменика културе, Заједници музеја Србије и Републичкој заједници културе да у току 1979. године припреме пројекат и планове рада на заштити етнографског наслеђа и предвиде средства за њихову израду, како би проучавање, заштита, коришћење и презентација етнографских добара нашли одговарајуће место у Друштвеном плану развоја Социјалистичке Републике Србије у периоду 1981—1985. године.

Препоручује се самоуправним интересним заједницама културе општина да, у оквиру општина и региона, припреме пројекте и планове рада на заштити етнографског наслеђа како би се за ову област утврдили задаци и послови у плановима друштвеног развоја у раздобљу 1981—1985. године.

5. Скупштина Социјалистичке Републике Србије подржава настојања и закључке који се односе на обезбеђивање услова за смештај, заштиту, чување и излагање блага Етнографског музеја у Београду и употребљивање његових збирки, изградњу нове зграде музеја и етапну изградњу етнопарка под Авалом.

Препоручује се Републичкој заједници културе и Самоуправној интересној заједници културе Београда да, заједно са заинтересованим организацијама и заједницама, до 1980. године закључе Самоуправни споразум о изградњи зграде Етнографског музеја у Београду и етнопарка под Авалом. Овим споразумом обезбедиће се средства и услови за откуп, преношење и приказивање народног градитељства и других видова народног стваралаштва из свих општина и подручја Републике. Припремљени елаборати и пројекти и Споразум представљаће основу за доношење одлуке о изградњи ових објеката приликом усвајања Друштвеног плана развоја Социјалистичке Републике Србије у периоду 1981—1985. године.

6. Републички савет за заштиту културних добара, у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе, Етнографским музејем у Београду и Етнографским институтом Српске академије наука и уметности усмераваће иницијативе које се покрећу у вези са изградњом етнопаркова у Србији на оснивање етнопаркова који приказују народну привреду и културу појединих подручја.

7. Заводи за заштиту споменика културе, у сарадњи са надлежним органима друштвено-политичких заједница за послове урбанизма и комуналне делатности и заинтересованим самоуправним органима и организацијама, настојаће да се у просторним плановима и другим планским документима који се односе на уређивање одређених простора, обезбеде услови за трајну заштиту и коришћење објеката народног градитељства.

Скупштине општина, самоуправне интересне заједнице културе, организације удруженог рада из области привреде и друштвених делатности, као и друге заинтересоване организације настојаће да се најзначајнији објекти народног градитељства, откупом или на други начин преузимају из приватног власништва и да се утврђује њихова намена у складу са друштвеним интересима и захтевима њиховог чувања и целисходног коришћења.

8. Препоручује се Републичкој конференцији младих истраживача Србије да, у оквиру својих активности, развија разноврсне облике рада, укључујући и организовање радних акција на истраживању, заштити и презентацији етнографског наслеђа.

9. Школе и друге организације за образовање и васпитање омладине и одраслих, домови културе, раднички народни универзитети, заједно са просветно-педагошким заводима и организацијама Савеза социјалистичке омладине, треба да развијају свест о значају културних добара и неопходности њихове заштите, посебно етнографског наслеђа. Увођењем етнологије и музеологије у програме средњег усмереног образовања за одређена занимања проширивање се могућности за чување и заштиту етнографских добара и основе за упознавање науке о народном животу и културном наслеђу у целини. Предлаже се Просветном савету Србије да препоручи основним школама да, на основу заједничког плана и програма васпитно-образовног рада, у складу са упутствима за одговарајуће предмете (познавање природе и друштва, историје, географије и др.), својим годишњим програмима рада предвиде и одговарајуће задатке и у погледу упознавања и чувања културног наслеђа у својим срединама, и шире.

10. Препоручује се самоуправним интересним заједницама културе да посвете посебну пажњу обезбеђивању потребних стручних кадрова у организацијама заштите културних добара за рад на заштити споменика народног градитељства и других етнографских добара.

Републички завод за заштиту споменика културе, Етнографски музеј у Београду, Заједница завода за заштиту споменика културе и Заједница музеја Србије, у сарадњи са Архитектонским и Филозофским факултетом, размотриће питање усавршавања стручних кадрова у области заштите културних добара, а посебно за рад на заштити народног градитељства, и настојаће да се ово усавршавање систематски организује.

НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО ОД ИЗУЗЕТНОГ ЗНАЧАЈА

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

1. Конак Књегиње Љубице
Београд, Стари град, Кнеза Симе Марковића 8
2. Доситејев лицеј
Београд, Стари град, Господар Јевремова 21
3. Конак Кнеза Милоша
Београд, Топчидер
4. Црква брвнара „Покајница“
Велика Плана
5. Црква брвнара
Горњи Милановац, Таково

6. Родна кућа Вука Карацића
Лозница, Тршић
7. Стара кућа „Христићева”
Пирот, Призренска 11-а
8. Горња Добриња
Пожега
9. Стари хан
Титово Ужице, Кремна
10. Карађорђево конак
Топола
11. Родна кућа Димитрија Туцовића
Чајетина, Гостиље
12. Винарски подрум
Чачак, Атеница

ПРОСТОРНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ЦЕЛИНЕ

1. Стара чаршија „Тешњар”
Ваљево
2. Стара Чаршија
Нови Пазар
3. Собрашице у црквеној порти
Крагујевац, Лужница

НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО ОД ВЕЛИКОГ ЗНАЧАЈА

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

1. Црква брвнара
Барајево, Вранић
2. Манакова кућа
Београд, Савски венац, Гаврила Принципа 12
3. Стара кућа на Варош капији
Београд, Стари град, Грачаничка 10
4. Црква брвнара
Ваљево, Миличаница
5. Пашини конаци
Врање
6. Кућа Боре Станковића
Врање
7. Цинцарска кућа
Гроцка
8. Ранчићева кућа
Гроцка

9. Амицин конак
Крагујевац
10. Кнез Михајлов конак
Крагујевац
11. Црква брвнара са гробљем
Краљево, Цветке
12. Господар Васин конак
Краљево
13. Кућа Стевана Мокрањца
Неготин
14. Црква брвнара
Нова Варош, Кућани
15. Црква брвнара
Нова Варош, Радијевићи
16. Амир-агин хан
Нови Пазар
17. Дом породице Михајловић
Обреновац
18. Родна кућа првог народног хероја Петра Лековића
Пожега, Сврачково
19. Зграда „Бела мачка”
Пирот
20. Црква брвнара
Рача
21. Кућа Стевана Синђелића
Свилајнац, Грабовац
22. Стари хан
Сопот
23. Кућа породице Жујовић
Сопот, Неменикуће
24. Катићева кућа
Трстеник
25. Црква брвнара са старим гробљем и собраницима
Чајетина, Доња Јабланица
26. Господар Јованов конак
Чачак
27. Кућа Лужанина
Чачак, Миоковци

ПРОСТОРНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ЦЕЛИНЕ

1. Стара чаршија
Гроцка

2. Грчки шор
Крушевац

ЗНАМЕНИТА МЕСТА

1. Бранковина
Ваљево

Београд, децембра 1978. године.

N. Pešić-Maksimović

PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS ET DES BIENS FLOKLORIQUES EN SERBIE

— Problèmes et perspectives —

Dans son article l'auteur énumère de nombreux problèmes qui apparaissent pendant la protection des monuments culturels et des biens flokloriques. L'auteur souligne que beaucoup de difficultés sont dues à l'ignorance et à l'étude inadéquate d'un tel héritage. Cependant, encore un élément fait de dilemmes pendant la classification des monuments culturels: leur multitude et identité.

En outre, la protection de tels objets est difficile à cause du manque de critères (base théorique) qui serviraient comme marques qui permettraient de distinguer leurs valeurs.

De plus, le nombre insuffisant d'ethnologues qualifiés pour la protection de ces monuments et le manque d'intérêt de la part de la Chaire d'Ethnologie, des musées et des instituts représentent une des causes pour que l'intérêt pour un tel travail fût presque négligé.

Le problème de la qualification d'ethnologues pour la protection des monuments culturels a été déjà discuté en 1958 pendant la Première réunion de la Société Yougoslave d'Ethnologie à Osijek. Malheureusement, la solution du problème n'a pas été encore trouvée.

L'auteur souligne que depuis le début la protection des monuments culturels avait été interdisciplinaire. De bons résultats peuvent être obtenus seulement si on travaille en équipes. C'est le seul moyen de pouvoir à fond étudier les monuments culturels et les biens flokloriques d'un peuple et d'estimer les valeurs authentiques de ces objets.

Dans les dernières années l'étude et la protection de l'architecture populaire se développent favorablement. On a commencé à réaliser l'idée d'une étude systématique de tels objets. Dans les villages des communes peu développées au sud de Serbie (Preševo, Trgovište, Bujanovac) une équipe d'ethnologues, d'historiens et d'architectes a déjà commencé l'enregistrement des objets et des totalités à l'importance historique.

Sur la base de la nouvelle Loi sur la protection des biens culturels, promulguée en 1977, on a fait en Serbie une liste de biens culturels d'une grande ou exceptionnelle importance qui contient aussi 45 objets de l'architecture populaire.

En 1978 le Parlement de la République Socialiste de Serbie avait inclus dans son programme une information sur l'état et les problèmes de la protection de l'architecture populaire. Alors, plusieurs institutions (Institut pour la protection de monuments culturels de la R.S. de Serbie, Musée Ethnographique à Belgrade, Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts) avaient organisé une réunion consacrée aux problèmes de la protection de cet héritage.

Les propositions et les suggestions de cette réunion avaient été adoptées par le Parlement de la R.S. de Serbie. Sur la base de ces documents le Parlement avait donné des recommandations pour »l'étude, la protection et l'usage d'objets de l'architecture populaire et d'autres biens ethnographiques«. Ce fait représente un pas en avant dans le travail plus organisé sur la protection d'un tel héritage culturel du peuple serbe.

Сребрица Кнежевић

„СТАРИ МЕКСИКАНАЦ“ И ЊЕГОВ ЗНАЧАЈ У ИНТЕРКУЛТУРНОЈ КОМУНИКАЦИЈИ

— прилог проучавању односа белаца и Индијанаца —

Од године 1973, од када сам имала прилике да путујем и боравим у разним крајевима на америчком континенту, покушавала сам да више сазнам о међусобним додирима белаца и Индијанаца и о врстама утицаја квалитативно различитих култура.

У опредељивању за тему, време, метод и обим истраживања

Сусрети различитих култура у појединим крајевима света обрађивани су са различитих становишта. Кад је реч о Новом свету, нисам се определила за дискутабилна питања боравка првих Викинга нити за решавања питања у вези са првим данима колонизације, већ сам, да бих могла да пратим проблематику интеркултурне комуникације, одабрала конкретан пример на који сам наишла боравком у Навахо земљи 1976. године. Традиција Наваха, на коју сам наишла путујући према чувеном индијанском центру и фасцинантном Window Rock-у¹, определила ме је да поставим хипотезу о успешној интеркултурној комуникацији и да покушам да је са раздаљине од једног столећа сагледам.

Методски, сабрани материјал на терену, у Аризони, и своја размишљања употпуњавала сам и при осталим путовањима по Минесоти и другим државама, да бих се у овоме чланку вратила на почетно место, у некадашњу поштанску станицу — трговину „Старог Мексиканца“, где ми се та идеја неопозиво наметнула.

Касније сам своје сагледавање употпунила и подацима о чувеној разгранатој трговачкој породици Hubbella, о чему постоје веома инструктивни подаци у литератури.

Истраживање је из општих оквира пренето у специфично расветљавање улоге *изразите личности, креативног трговца*, о коме је међу Индијанцима сачувано поштовање. Они се и данас путем својих власти и представника старају да се личност и дело Старог Мексиканца негују а резултати његових настојања унапређују. Тако се и данас на позитивним тековинама делатности трговца Лоренца Хабела, уче и васпитавају и Индијанци и белци подједнако.

¹ У огромној стени еолском снагом је издубљен отвор у облику прозора, који је као природна реткост надалеко чувен под називом „Стенин прозор“.

Сусрети и односи белаца и Индијанаца

Одавно је познато да су сусрети различитих култура најчешће били засновани на радозналости и међусобном размењивању сопствених продуката. У пракси, многи сусрети, па и они на америчком континенту и на предстражи — острвима „Западне Индије“ камо су стизали први истраживачи, претварали су се и у отимачине и у убиства.

Колумбо², који је својим открићем проузроковао серију интеркултурних комуникација, бар како се може судити према његовом писању у *Дневнику*³, мирољубиво је започео, забранивши морнарима употребу оружја. „Увидео сам“ пише Колумбо о домороцима „да су то људи који ће се дати обратити у нашу веру пре *благошћу и уверавањем него силом*“.⁴ Међутим, и он је у пракси изневерио у жељи да пружи најуверљивији доказ — живе људе, хватао „Индијанце“⁵ и са њима пошао на свој тријумфални повратак у Европу.

Иако је за поглавицу и његове људе који су му несебично помагали у градњи приликом невоље записао: „Кацига и његови људи су плакали као да их се наша несрећа дубоко коснула. Ово су *красни, кротки, питоми и несебични људи*“... додајући „*на свету нема бољих људи ни боље земље*“⁶, није могао да спречи силу и крвопролиће, као и страховит сукоб који се претворио у покољ домородаца следећом приликом.⁷

Серије сукоба пратиле су открића и насељавања по целом америчком континенту. Првобитни односи *толеранције* и *радозналости* међу обема странама претварали су се код домородаца у жељу за *осветом* због *изневереног договора, проиграног поверења, неузвраћеног пријатељства*. Пустолови и похлепни изгнаници из Европе, људи често без имена и порекла, без поседа и посла, очекивали су да на тлу Новог света брзо стекну богатство, славу, име. Све што нису имали и за чим су чезнuli, хтели су наједном не бирајући начин на које ће то постићи. Уместо да буду носиоци напредније културе у додиру са индијанским племенима која су неговала своју традицију, нису се трудили да упознају културу домородаца а нису се потрудили ни да покажу да је цене. Из односа непоштовања према тамошњем човеку никла су писања о „*дивљацима*“, „*примитивцима*“, домороци су претварани у робове да би били експлоатисани. Гледиште белаца доминирало је њиховом политиком и понашањем према Индијанцима, које је, с разлогом, Колијер⁸

² Cristiforo Colombo (Cristobal Colon) рођен, по једнима 1446, по другима 1451. године умро је 1506. у заблуди, не знајући да је Европи и Земљанима својим подухватом отворио врата у Нови свет и нови век.

³ Бродски дневник је објављен још 1536. године, захваљујући Бернарду Колону и бискупу Лас Касасу.

⁴ J. Wassermann, *Christoph Columbus*, Berlin 1930, Загреб 1952, 53.

⁵ Верујући да је наишао на острвље пред Индијом, домороце „Западне Индије“ и Колумбо и савременици прозвали су Индијанцима. Тај погрешан назив егзистира до наших дана.

⁶ B. Maksimović, *Doba velikih geografskih otkrića*, Zagreb 1955, 263.

⁷ На другом Колумбовом путовању ово се догодило на Хаитију (Б. Максимовић, *Доба великих путовања и географских открића*, 269).

⁸ J. Collier, *Indijanci obiju Amerika*, Zagreb 1968, 31.

назвао *маргиналним за цивилизацију белих*. Из односа непоштовања никле су прве *искре сукоба*, које су се претварале у крваве обрачуње⁹ после учињених превара. Поред појединих и масовних разрачунавања и истребљења, праћени чак и миграцијама племена из једнога краја у други, настала су и присилна премештања становништва и сабијање у резервате. Као одраз тешких односа у сукобу различитих култура, као последица различитих етнопсихолошких ставова дошло је и до појаве, нове за Европљане, *колективних самоубистава*¹⁰ оних припадника који нису нашли језик интеркултурне комуникације.

Бројне „казнене експедиције“ којима су Европљани „желели да култивишу *дивље Индијанце*“ још један су од доказа неразумевања у сусрету ондашњих схватања тадашњих права, власти, културе.

Широка палета проблема биће посебно обрађена са свим њеним карактеристикама, но она није, у свим својим детаљима, неопходна за ову тему и нашу хипотезу.

На неповољну и крваву страну као вид интеркултурних контаката у додиру различитих култура морала сам да обратим пажњу јер они чине, добрим делом, садржај колонизације америчког континента. Такве чињенице не могу се заобићи, као што се, по нашем мишљењу, не смеју запостављати ни сви они *сјајни примери разумевања и сарадњи*, као и повољних *развоја пријатељских међусобних односа*.

Године 1976. и 1977. путујући по Минесоти, Висконсину и другим крајевима САД, видела сам многа обележена историјска места. Натписима су обележени и примери сарадње белаца француског порекла и Чипва Индијанаца¹¹. Несумњиво да је још на много места које не можемо овде наводити било много *превазилажења деликатних ситуација*, превазиђених сукоба и успостављање сарадње у којој су, белци од Индијанаца, и обратно, Индијанци од белаца, једни од других учили. Нису ли на тлу америчког континента многи велики истраживачи и успели захваљујући баш Индијанцима, њиховим кануима, водичима Индијанцима? И мисије Левиса и Кларка обогатиле су науку новим сазнањима захваљујући баш добро успостављеној сарадњи и разумевању. Па и највећи национални празник који слави сваки Американац широм Сједињених Америчких Држава *тенксгивинг, дан захвалности*, симболично је изражавање захвалности за прву убрану жетву после несташница и глади, кад су им и семе и култивациони процес Индијанци несебично даровали. По мом скромном тумачењу овај национални празник Сједињених Америчких Држава, који се слави сваке године у новембру, *најбоља је прослава позитивне интеракције култура*. Обичај који у себи сједињује узајамно практиковање искуства различитих култура. Овај празник је симбол захвалности *белаца за семе које су Индијанци несебично пружили белцима* а ови њиме обезбедили себи следећу жетву.

⁹ H. Wendt, *Počelo je u Babilonu*, Zagreb 1961, 220, 222, 224, 275.

¹⁰ Kaj Birket Smit, *Putovi kulture*, Zagreb 1960, 45.

¹¹ Која се одвијала пуних 300 година; J. Hull, *Red Shadows in the mist*, 1969, 13, 14.

¹² Thanksgiving day, који се сваке године слави крајем новембра.

*Трговина као предуслов за стварање и развој међусобног разумевања
Индијанаца и белаца*

Размена и трговина материјалним добрима одвајкада је била предуслов и један вид успостављања међусобних контаката. О неким има стварних докумената, о другима то је још увек жива народна предаја. Не само у Аризони, постоје и у другим крајевима у Сједињеним Америчким Државама, као и у осталој Америци, у легенде уткани догађаји из стварне прошлости, да су се поједине особе, одважне, иако усамљене, одлучивале да дођу, живе и раде међу индијанским племенима. То су најчешће били људи који су се бавили трговином, посредништвом и превозом, или су то били људи одважни ловци, дрводеље или људи који би се, на пример, попут Индијанаца, усвојивши њихову технологију, прославили производњом у сабирању слаткога сока „мепл сирупа“. Тиме се истакао и Day Shaw, како су га звали Индијанци, трговац по имену Dechamps,¹³ који је око 1902. године као нежења дошао и населио се крај Голубије реке. Друга легендарна личност био је Gon-yaw, поштар и разашилач вести у доба старинских саобраћајних средстава. Обе поменуте личности су у својој адаптацији индијанској средини избрале, поред осталих својих врлина којима су их Индијанци прихватили, и пут који је водио у женска срца. Обојица су се сродили са Индијанцима, узевши пунокрвне Индијанке за жене. Активност обојице падала је на почетак нашег века кад су и зачели своје мешовито потомство које о њима чува драге успомене. Питер Гагнон женио се два пута и друга жена родила му је сина и кћер која је била казивач о свом оцу. Dechamps је у браку са Чипва Индијанком Терезом Морисон изродио десеторо наследника. Међу њиховим потомцима мешовите крви још увек је свежа сећање о њиховом пореклу. Такође се још увек наглашава *нераскидиво јединство* са њиховим рођацима индијанске крви.

Сасвим специфична и различита од поменутих је основа адаптације индијанској култури човека под званичним именом Juan-a Lorenza Hubbella. Заправо, пуних сто година раздваја нас од времена када је 1876. године, овај двадесеттрогодишњак напустио своје родно место *Pajarito* и из Новог Мексика дошао да ради у близини места Ганадо као поштар. На раскрсници важних путева „Мексиканац“, како су га тада називали Индијанци због тога што му је мати била Мексиканка или „Двојне наочари“ (јер је имао слаб вид), са већ приличним животним искуством и способношћу акције, започео је своју каријеру међу припадницима племена Навахо.

Како је у оно време поштанска станица на раскрсницама путева била животна артерија кроз коју су струјале не само вести, путници, културни напредак већ се обављало материјално снабдевање, Хабел је врло рано закључио да би на таквоме месту, ако би се одао и трговини, могао да је одлично развије. Само за две године штедње, али и великих одрицања, успео је да купи млин од „Старог човека“ како су Индијан-

¹³ J. Hull, *Red Shadows*, 14.

ци звали William Leonarda и да тај стари млин адаптира за своју радњу. Ипак, Хабел није напустио своју службу. Он је и даље писао писма Индијанцима, читао им новине, тумачио наредбе и вести. Једном речју, поштујући Индијанце настојао да им приближи начин живота и културу белих.

Хабел је остао међу Индијанцима племена Навахо пуне 54 године, до краја свога живота. Свој посао је изванредно развио и разградио. Не само да је стару трговину проширио, доградио, подигао низ пратећих зграда, купио околу велико имање већ је са своја два сина стално или повремено држао, у ближој или даљој околини, 24 објекта.

Анализа културног контакта остварена трговачком активношћу породице Хабела

Под презименом Хабела помиње се неколико познатих трговаца, од којих се за неке тврди да су сродници. Постоји уверење да их је било и више али да сви нису били тако успешни у свом пословању и да нису имали способности и прилике као Juan Lorenzo, који је стекао и посебан углед и поштовање међу Индијанцима. И непосредни потомци Хабела, оба његова сина, иако су радили у ортаклуку са оцем, ни његова кћи, нису постали такве личности и нису имали онај значај у односима са Индијанцима, као њихов отац.

Из породице Хабела било је више трговаца. Један од њих из Конетиката, James Boyd Hubbell, сматра се доста блиским рођаком по оцу. Он је из Конетиката прешао у Минесоту и, тргујући са Чејенима и Сижуксима, тако се обогатио да је отворио неколико трговина и свој посао проширио и у далекој Монтани.¹⁴

Адаптација трговца Хабела за живот и просперитет у индијанској средини

Хабел је рођен 1853. године,¹⁵ из брака Јенкија и Мексиканке. Матерњи језик му је био шпански а школовањем је научио енглески. По природи радознао, поред нагона за отискивањем у непознате пределе поседовао је и изузетну интелигенцију. Његово учовање тадашње ситуације коју је оценио врло повољном за живот у индијанској средини учинило је да се отиснуо од родног Пахарита. Почео је каријеру као поштански службеник, са 17 година, да би се неколико година касније одао скоро искључиво трговини. У дугорочној сарадњи са Индијанцима Навахо и Хопи, међу којима је успешно проживео пет деценија свог живота, Хабел се приказује као добар психолог. Његов старт на трговачком плану био је употпуњен његовом прилагодљивошћу локалној средини. Интелигентан, поред тога талентован за језике, са Индијанци-

¹⁴ У Miles City имао је своју трговину 1881. F. McNitt, *The Indian Traders*, Norman 1962, 143.

ма се споразумевао на њиховом ни мало лаком говору. Тако им је он постао ближи и непосредније је могао да проникне у њихове потребе, жеље, да им помаже у свим неопходним контактима са представницима власти белаца.

Хабел је био човек који је умео да створи егзистенцију и да своју трговину доведе до просперитета. Истовремено, мотивисан унапређењем трговине и развијањем бизниса морао је да буде стрпљив и истрајан, пажљив и толерантан према својој клијентели, Индијанцима. Научио је да поштује Индијанце и њихове личности, ценећи њихове вредности, њихове неписане, обичајне законе. Живећи и тргујући са њима научио је да оцењује њихове жеље, да разуме њихове поступке, „да мисли као Индијанац“ а у свакидашњим сусретима постављао се као њихов пријатељ. Толерантан и дискретан, трудио се да што више сазна не одајући радозналца. Располажући одличном меморијом, упознао је рођачке везе своје клијентеле, умео стрпљиво да слуша Индијанце. Тако је сазнавао њихове потребе, откривао њихове жеље. Његов дар посматрања и оцењивања шта да набави за своју трговину главни је кључ његовог успеха. Умео је да предвиди које новине да донесе и како да их у почетку прода, често и по веома ниској цени и испод коштања, па и да их поклони, само да би Индијанце на ту робу навикао. Хабел то није радио грамзиво мада је свој посед разгранео а богатство увећавао. Индијанце је поштовао као људе. Многи су били чести гости у његовом дому. За оне који би одоцнили и путнике са даљине саградио је типично њихово станиште од брвана — осмоугаони полукружни хоган. У њему су они ноћивали а у његовој трговини, окупљени око пећи грејали се, пушили његов дуван, седели. Ипак, не може се заобићи и чињеница да је и он имао, нарочито у почетку, конфликте са Индијанцима.

Развијање његових трговачких послова и послова његових синова¹⁶ било је понекад доведено у питање појединцима који, љубоморни или озлојеђени, нису презали ни од освете. Било је покушаја да га нападну, наносили су му и знатне материјалне штете паљевином.

Говорећи о историјату Hubbells Trading Posta не можемо а да не поменемо сећање његове жене да и поред оружја које је увек имао,¹⁷ никад га није употребио. Заједно са женом и децом, са својим сарадницима, не једном, иза цакова са песком, иза спуштених капака, бивао је на опрезу и стражи данима. Умео је да пружи уточиште невољнима а понекад да рескира и сопствену безбедност.

Све то је у очима Индијанаца сликало Хабела — Мексиканца као храброг и одважног човека. Његова мудрост, благост и разумевање и за породичне неприлике по неки пут су Хабелу доносиле улогу измири-

¹⁵ Наводи се да ни сам није био сигуран у датум свога рођења — 21. или 27. новембар.

¹⁶ Син Лоренцо Јуниор отворио је своју трговину међу Хопи Индијанцима на улазу у место Олд Ораиби а млађи син Рамон до своје смрти није напустио свој најдражи објект у Winslowu.

¹⁷ За њихово гледиште и човек од 30 година је веома искусан (стар).

теља. Због свега тога Индијанци су му, још док је био релативно млад,¹⁸ дали надимак „Стари“, у значењу „мудри“.

И после пола века од Хабелове смрти, како сам се уверила, Хабелово дело и личност егзистирају на свој начин међу Навахима. То је белац о коме су они стекли свој суд. Белац коме су они, на свој начин, олали признање. Хабел је један од ретких белаца, трговац кога нису заборавили. О њему и његовом пословању, дружењу са Индијанцима, и данас има анегдота. Његова трговина у месту Ганадо данас је, скоро би се могло рећи, *културноисторијски споменик*. Она није модернизована као масе толиких и претворена у самопослугу под утицајем модерног живота. Остала је онаква каква је била и раније. И с разлогом, на томе су се zaloжили Индијанци, који се о овом објекту и данас старају и већим делом су у њему запослени.

Поштанска станица — трговина Старог Мексиканца

У срцу Навахо земље, недалеко од раскрснице путева, привукла ме је типична поштанска станица око које су, на месту за то одређеном, били привезани коњи. Недалеко од њих, на земљи, сувој и трошној, стајала су индијанска кола са дечицом светлих црних очију. Родитељи су пазарили у трговини. Два аутомобила и камион били су паркирани а на камион је млади Индијанац товарио џакове и робу.

Испред трговине налазио се гостински хоган да, као и некада, пружи Индијанцима из далека, уморним или и повређеним, гостопримство. Да им омогући да заноће ако су издалека или ако то зажеље у случају потребе. Све је ово било неопходно јер је ова поштанска станица била километрима далеко од Индијанских насеља, од њихових хогана. Ту је увек било свеже воде, на огњишту крај хогана спремали су Индијанци себи храну, пасуљ, купус, јели са бресквама. Пушили, помало причали, размишљали и одмарали се.

Данас, поред телеграфа и телефона, електричног осветљења и споља на згради налази се инсталиран телефон — аутоматска говорница. Међутим, фирма је иста као и она ранија, коју је, по Хабеловом писању, урадио један талентовани Индијанац. Једноставна, скромна и на којој није било написано да је то трговина Старог Мексиканца, како су је звали домаћи, нити како су говорили један другоме кад би заказивали сусрет код трговца *Двојне наочари*, или, како су га звали белци из поштовања и уважавања његове економске моћи, угледа и престижа — *Дон Лоренцо*.

Трговина је и данас полуосветљена. Она је збиља велика, са неколико просторија које комуницирају једна са другом јер су без врата. Чак и у два нивоа. Са таванице виси роба попут сталактита. На средини, при улазу, и данас стоји стара пећ, фењер. И само што крочите преко прага, запахне вас мирис кожа, пустињског песка. Све се то меша са

¹⁸ Као прави Мексиканац, у радњи је увек држао мачету и два револвера, али никад их није први потегнуо нити употребио за насиље.

хладним мирисом металне робе, керозана, дувана, ћилима који у једној просторији у дну, десно, висе по зидовима и стоје у гомилама наслагани на полицама уз зид. По једна ткаља за вертикалним разбојем скоро стално показује да нема времена за беспосличење. У углу стоји наслаган индијански накит. Понешто од тога је и данас заложен накит оних који су у тешкој финансијској ситуацији па су га заложили или продали у бесцење. Често и ради тога да би купили алкохола и дувана, без кога је живот незамислив. Тако је трговачка и поштанска станица била и залагаоница а Хабел је био, дакле, и први банкар и размењивач валуте који није трговао само за новац већ је давао и на вересију, за разлику од других који то никада нису чинили Индијанцу.

По поштењу изузетно поуздан, Хабел је то захтевао и од својих клијената. Све заборављено у радњи, као и зложено, ако је на време отплаћено, враћао је ранијем власнику. Он је имао и изузетан став према полицији, али је штитио и право Индијанаца. Зато је и стекао углед који је и другим својим поступцима још више уздигао и постао ОН, незаменљив у њиховој средини, правичан али строг, Стари Мексиканац.

Мексиканчев дућан почетком нашег века

Интересовало ме је како је изгледала ова трговачка станица раније. Свакако је морало имати доста разлике. Сигурно да његова кућа, која се и данас налази наслоњена и спојена са трговином, у први мах није постојала. И тачно је да је касније саграђена, као и низ пратећих зграда и осталих објеката. Ипак, имање је било отприлике исто, мада га је Хабел временом повећавао откупљујући земљу од Наваха. У литератури сам наишла на занимљив опис његове трговине, који је потекао из пера његовог савременика, *јединог белаца индијанског поглавице* М. W. Billingsleya.¹⁹ Управо то је сећање четрнаестогодишњег дечака Билингслеја, који је, гоњен радозналости да се увери јесу ли тачне приче да Хопијци изводе ритуалне плесове са живим змијама, побегао од куће и обрео се на тада последњој железничкој станици у месту Winslowu. Разорачан што не види Индијанце, од телеграфисте на станици је сазнао да су они далеко и да до њих може доћи једино уз помоћ ондашњег трговца. Телеграфиста га је саветовао да пође до трговца Хабела, код кога ради један Хопијац, такође дечак, који би, ако га газда убеди, белог дечака могао да поведе у своје племе.

Дечак Билингслеј је ходао и ходао, видевши стално пустињу око себе, само земљу и песак, док, најзад, није угледао степеник и врата која воде у трговину, Хабелову трговину.

Хабелова породица је тада била једина *породица белаца* са којом се дечак Билингслеј на свом првом извиђачком путу упознао. Више од свега дечак је био изненађен призором који му се указао. Фасциниран је био мноштвом разнобојних индијанских ћилима са необичним шарима које никада до тада није видео, накитом од сребра и тиркиза и

¹⁹ M. W. Billingsley, *Behind the Scenses in Hopi Land*, 1971, 24.

свакодневном робом коју су белци размењивали за коже, ћилиме и огрлице.

Улога трговачке станице у културном контакту била је веома важна. Специфична је била улога трговца, јер од моћи његове адаптације, од његове прилагодљивости, зависило је каквим ће путевима и којим интензитетом култура белаца бити репрезентована. Хабел је био и остао и као личност и заједно са својом трговином модел за анализу разноврсних међусобних утицаја. Он представник дошљака и културе белих који живе од своје клијентеле Индијанаца и од којих, учећи се и поштујући њихове традиције, у ствари прихвата и развија њихове вредности уочавајући оком проницљивог човека да се индијанске културне вредности и производи могу добро пласирати на тржиште белих, и на томе, наравно, добро зарадити.

Хабелова трговина није била само трговина мешовитом робом добро снабдевена. Поред ње се налазила, у оно време и неопходна ковачница, штала за коње, зграда за држање сточне хране, алатки за обрађивање баште и кукурузишта које је било непосредни и саставни део имања те 1904. године.²⁰ Индијанци су пешачећи километрима долазили у трговину да би донели своју робу и разменили је за готову робу из Хабеловог дућана. Долазили су не само да би трговали већ и да би се видели са људима. Седели су сатима, помало разговарали, пушили. Није им се журило. О празницима, с времена на време долазили су и доводили и своје жене и децу. Дуго би разгледали робу. Превртали је са свих страна. Размишљали пре него што би се одлучили да нешто купе. Трговац је имао разумевања за њих, за њихово непознавање писма, све новијег и новијег система паковања робе. Тумачио им је шта је шта и чему који нови производ служи. Тако су избежаване многе забуне које су у радњама са самопослуживањем настајале и много касније. Индијанци су ту, у трговини и око трговине, често и само између себе трговали. Хабел се томе није противио разумевши да је трговачка станица центар њиховог сусрета. Део њиховог посла. Чак није спречавао ни Индијанце који су, њему на очиглед трговали са путницима белцима мада је он, Хабел, био тај који је откупљивао индијанску робу. У таквим приликама, како описује Билингслеј, Хабел је служио и као тумач а да за свој труд и време није тражио нити очекивао ништа.

Хабелова филозофија живота и његова човечност

Хабел је дошао у Аризону међу Навахосе у време које је за њих било у много чему критично. Од моћног племена, прогањањем и пресељењем, Навахи су, према проценама, негде око 1876. године, дакле у време када се Хабел населио међу њих, спали на једва 8 000. лица. Ови, на срећу изразито витални Индијанци отргли су се од некадашњих невоља, надјачали све биолошке и психолошке факторе уништења,

²⁰ Исто.

одупрли се, ојачали, намножили, тако да их је у време мог боравка²¹, према њиховим званичним подацима²², било 125 518 лица.

Многе је, па и мене, фасцинирала њихова традиционална култура, још више њихова способност импровизације, а највише њихова често *генијална креативност* да, елиминишући елементе страних и суседних култура, толико их потчине себи да тој култури дају *свој специфични печат*. Прихватили су коње и овце од белаца, ткање и металургију, и у обради сребрног накита постали виртуози. Ћилими које ткају њихове жене на вертикалним разбојима испред хогана један су од најцењенијих и најскупљих артикала широм Сједињених Америчких Држава.

Хабелов боравак међу Индијанцима после 1876. године, а нарочито после прве деценије његовог боравка међу њима, био је, по свему судећи, пресудан.

Критичне, 1886. године избила је страшна епидемија богиња међу Навахима. У тој, за Индијанце тешкој ситуацији Хабел се показао као њихов осведочени пријатељ. Док је болест косила децу и одрасле припаднике Наваха, Хабел их је учио како да се брину о болеснима, како да их лече. Помагао је и лично, улазио у хогане болесних, путовао на свом коњу до њих. Сахрањивао оне који су подлегли. Чак је и своју кућу претворио у болницу, преносећи у њу и негујући оне за које више нико није имао да се стара. Све послове око болесних Хабел је обављао са пуно стрпљења и нежности, а уз веома много самопоуздања и ауторитета, тако да је то био најбољи могућан начин за тадашњу тешку здравствену ситуацију која је обухватила велики проценат Навахо становништва.

Стари Мексиканац и његова породица показали су у тој епидемији колико самопожртвовања и љубави, искрености и пријатељске помоћи су понудили тада свима који су били угрожени у време када се њихова традиционална медицинска пракса показала немоћном. Савети белог човека, његово неговање болесних а истовремено за Индијанце *чудесно неразбољевање*, донело је Хабелу ореол натприродног бића. Тако је природни имунитет, који је стекао према овој болести прележавши је још као дечак, и његово даноноћно помагање болеснима, Хабела, белца окарактерисало као несебичног хуманисту, што му Индијанци никада нису заборавили.

Ако се све то има у виду, разумљиво је зашто је Стари Мексиканац постао толико омиљена особа, личност без које се не може. Тако му је било омогућено да упозна дотада поједине скривене начине лечења који су Навахи практиковали у лечењу болести. Данас познато и на далеко чувено *сликање песком* које изводе мушкарци лекари, њихове жене су и по наговору Хабела копирале за мустре на својим ћилимима. Он је инсистирао да жене све више уносе елементе и детаље, па и читаве композиције које су њихови шамани изводили док лече пацијента од појединих психичких па и физичких болести. На тај начин Хабел је

²¹ Јула 1976.

²² Званични подаци којима је располагао Navalji Tribal Council и које сам добила преко њиховог бироа за информације.

сугестијама успевао да исфорсира и пласира спој њихових празноверних знања о лечењу и споји их са њиховом наклоношћу ка ликовном изразу. И то све заједно, уз сарадњу жена ткаља, материјализује и пласира у народну радност, чији ће центар постати његова трговина.

Уосталом, то се све уклапа и у његову филозофију живота која је стално присутна и која је експлицитно објављена на зидовима његове куће за становање, која је данас нека *врста меморијалног музеја*: »The first duty of an Indian trader, in my belief, is to look after the material welfare on his neighbors; to advise them to produce that which their natural inclinations and talent best adapts them; to treat them honestly and insist upon getting the same treatment from them... to find a market for their products and vigilantly watch that they keep improving in the productions of same, and advise them which commands the best price.«²³ Уз то се додаје да трговац ипак не сме никад да заборави на себе и да је природно да ће помно водити рачуна шта је најбоље за њега, као и за особу са којом и остварује контакт.

Упознавање и разумевање навахо културе и њено прилагођавање трговини

Из претходног текста о догађајима који су се одиграли, из наведеног Хабеловог животног става, става једног савременог бизнисмена, истовремено човека *широке културе* очигледно је да је то њему омогућило да развије обиман посао. Превасходно *трговац* али и *изразити хуманиста*, каквим се показао Хабел, био је неопходан у својој средини. Сваким даном он се уверавао да се та *средина мора даље развијати и прилагођавати култури белих људи*. Учећи навахо језик²⁴, од Индијанаца својих пријатеља, он је њих истовремено учио енглеском језику. Видео је потребу организовања школа које ће бити ближе индијанским насељима. Како су његова деца расла, све више је разумевао потребу да родитељи и васпитачи буду у контакту. Долазио је на идеје како да путем школе и васпитања, *школу и образовање посредно потпомогне* и на неки начин укључи у своју трговину. Као најугледнији и најутицајнији белац, он је позиван и за *саветодавца* у питању односа са Индијанцима. Тако се он, и пре него што је постао *шериф*,²⁵ и пре него што је добио положај *сенатора* залагао и финансирао просветну политику. Заузимао се за васпитање које неће ићи на уштрб индијанске културе, већ које ће се уклапати са генерацијама негованом традицијом и које ће се богатити знањима и просвећивањем белих. Видео је као трговац нове путеве за *уклапање у модеран живот* и желео је да помажући Индијанцима веже их за себе па и за напредак своје трговачке станице.

²³ Према подацима забележеним на лицу места, Information of National Park Service, U. S. Department of the Interior.

²⁴ Навахо језик обилује специфичним гласовима, које је тешко имитирати. То отежава учење језика и памћење речи. Kluckholm C. & Leighton D. C., *The Navaho*, Cambridge, Mass. 1946, 235, 256, 257.

²⁵ Постао је шериф 1880. године.

*Хабелов васпитни допринос и ангажовање у неговању
оригиналног и индивидуалног навахо израза*

Хабел је у овом крају специјално допринео да Индијанци почну масовније да се описмењавају и уче енглески језик. Залагао се за организовање наставе. Његова пространа станица и дом пружили су уточиште првим мисионарима који су дошли да организују васпитање деце. Он их је примио у своју кућу, где су уживали гостопримство све док школа није била саграђена. Тако је и *прва школа* у овом крају била *под Хабеловим кровом*. Наравно, Хабел је лично највише допринео успостављању *контаката између ученика и учитеља*. Био је несумњиво незаменљив код првих генерација и, захваљујући томе што су Индијанци, родитељи имали поверења у Хабела, школовање деце у то почетно време није представљало велики проблем.

Том приликом он је запазио да су деца Наваха талентовани цртачи. Међу многима је био изразит таленат за цртеж и колористичку. Тим дечацима је бесплатно давао папир и боје и говорио им је да цртају све оно што су њихови врач изводили помоћу песка. Талентоване младиће и кад су одрасли позивао је у свој дућан, нарочито зими, где им је било угодно и топло, давао им папир и боје а они су се присећали свега што су некад видели. Или су, на свој начин, почели да осликавају један свој свет — живота, сликовите бојене пустиње, животиње у њој, атмосферске прилике. Од цртежа који су тако настали одабирао је оне који су, по његовом мишљењу, били вреднији и чувао их је у свом кабинету, као и оне цртеже које су поједини уметници боравећи код њега за њега урадили. Талентоване је позивао у свој дом помажући их као мецена. Цртеже је затим давао Индијанкама, које су их уткивале у своје ћилиме.

Настојањем Хабела зачета је идеја која је практично разрађена и која се *претворила у домаћу радност* Навахо жена. Она је постала неискључиви извор прихода и специфичност адаптације једне културе другог. У својој кући *сabrao је колекцију шара на ћилимима*, цртеже је уградио и изложио их на зиду крај свог писаћег стола.

Такође је позивао и уметнике портретисте, и Индијанце и белце, и данима их гостио у своме дому да би ови, седећи у дућану, портретисали неприметно или намерно Навахе који су долазили у трговину.

Његова трговачка станица била је место где су радо навраћали путници и писци, дом где су свраћали државници. Неки романијери су својом речју оставили трајан спомен о Хабеловом гостопримљивом дому.²⁶ Слике и портрети чланова Хабелове породице и данас се налазе на зидовима у појединим собама. У његовом радном кабинету налазе се и портрети обичних људи и поглавица Наваха.

²⁶ Garland Hamlin (1860—1940), познати амерички писац биографија, прича и романа, за главну личност у једном свом делу узео је Хабела. Columbia Enc. 769.

*Хабелов осећај за будуће могућности пласмана
индијанског стила живота*

Данашњи Ганадо је насеље које се развило у близини Хабелове трговине и некадашње поштанске станице. То је насеље као и свако друго савремено мало место у Америци са главном улицом, трговинама, банком, светлећим рекламама и свим што прати живот провинције. На уласку и на изласку у данашња мала насеља налазе се обавезне бензинске пумпе. С пратећим обавештењем колико је миља до следеће пумпе, да би се на време снабдели горивом. Насеља имају и ресторан, биоскоп, понеко мотел. Има мотела који држе, као у Window Rocku, искључиво Индијанци. У тим мотелима данас се налазе, као по правилу, и мале продавнице у којима се продају производи — рукотворине Навахоа.

Некада, у Хабеловој трговини се налазило брашно, шећер, кафа, петролеумске лампе, ћебад, ножеви, дуван и друге потребе. Индијанци који нису имали ништа да замене залагали су свој накит. Он је висио изнад благајне. Такве примерке виђали су путници који су од Хабела тражили да им интересантне примерке прода. Хабел је дошао на идеју да традиционалне форме навахо накита лансира и искористи као следећи вид њихове економске самосталности. Пошто је био заинтересован за пласирање израде аутентичног накита са тиркизом, усмеравао је изразу напредујући оне моделе који су имали бољу прођу.

У Хабелову трговину навраћали су многи. Ту су извођачи радова проналазили јефтину радну снагу за изградњу путева, иригационих пројеката, изградњу школа, мотела и других објеката модерног живота.

Док још није било мотела и хотела, у Хабеловој кући ноћивали су многи белци, путници који су пролазили послом кроз ове крајеве. Како је Дон Лоренцо био личност која је учествовала у јавном животу, није случајно што су код њега одседали представници власти, генерали, сенатор (и Хабел је био State senator) па је у његовом дому ноћио и Теодор Рузвелт, Нелсон, Мајлс и други. Он је чувао њихова писма за хвалности и у свему се понашао као колекционар и систематичар. Њему су се обраћали многи који су хтели информације о животу Индијанаца. Без његове помоћи и контаката са домороцима многе експедиције и истраживања археолога на многим локалитетима у околини не би било могуће ни започети ни извести и Хабел је помагао доста у организовању, преносу и снабдевању али је његова непроцењива помоћ у склапању контаката са Индијанским становништвом.

Волео је истину, шалу и разоноду. Имао је лепу библиотеку и опшмењеним Индијанцима је у своме дућану давао књиге да читају. У кући је и данас збирка индијанских музичких инструмената. Подови су били застрти оригиналним индијанским ћилимима. Вунени прекривачи које су ткале жене Наваха налазили су се на креветима.

Да би привукао Индијанце, око своје трговине је организовао борбе петлова, преневши традицију из Мексика, а касније приређујући и организујући родеа. Настојао је да буде забава које ће привлачити пуно људи јер је знао да ће његова трговина од свега тога имати већи про-

мет и виши профит. Он сам, који је стајао изнад свега тога, који је у свему учествовао, био је поштован, био је неопходан свима. И својој породици, и својим помоћницима у разгранатој трговачкој станици, и мрежи трговина, и белцима и Индијанцима. Стога је он постао жива легенда, а после његове смрти његово дело и путеви на које је он указао остали су за све и цео крај уходана траса којом су се кретали.

Значај Хабелове личности у односима белаца и Индијанаца

Цењен и поштован, богат и задовољан са својом породицом и са својим пријатељима Навахима и Хопима проживео је, радећи и тргујући, помажући и учећи, пуних 77 година.

Његов живот, започет 1853. у мексиканском месту Пахарито, угашио се једног новембарског дана 1930. године у земљи Наваха. Положен је у гроб крај свог пријатеља Индијанца *Many Horsesa*.

И данас се међу Индијанцима могу чути сећања и приче везане за Мексиканчево време. На индијанском и на енглеском сачувана је усмена на једно лепо исказано осећање губитка изузетног човека. Сећање које гласи:

You wear out your shoes, you buy another pair;
When the food is all gone you buy more;
You gather melons, and more will grow on the wine;
You grind your corn and make the bread wick you eat;
And next year you have planty more corn.
But my frend Don Lorenzo is gone,
and none to take his place.

и које би се могло сажети мишљу да нема више човека који би могао да заузме његово место.

Место где се налазе та три гроба — трговца, његовог индијанског пријатеља и његове жене Rubell у околини зову и бележе на картама као Hubbell Hill.

И Индијанци и белци који су се населили у вароши која је никла умели су да оцене улогу и значај Хабелове горостасне фигуре. Његова трговина је скоро шест деценија била средиште пулсирајућег живота, место где су се одигравали многи значајни контакти двеју култура. Индијанске, коју је Хабел учио, читао и разумевао заволевши те дивне људе, откривши њихове наклоности. Мотивисан стицањем профита није заборавио своје пријатеље. Да би њих стимулисао, нашао им је извор у њиховим вредностима и унапредио њихове радности које је пласирао и приближио култури белих. Настојао да се јазови и крути ставови белих и оно „мора“ Индијанцима прилагоди и пружи у облику који ће они моћи да прихвате а да њихов понос не буде повређен. Хабел је био њихов организатор просвећивања, економског уздизања, њихов здравствени вођа за време епидемије, саветодавац у међусобним и породичним споровима, човек који све зна и разуме. Вођени његовим сугестијама, његови људи су закорачили у нову епоху туристичке привреде, која

је била на помолу. Стога су и дошли на идеју да Хабелова имовина и легат наследника буду до танчина уткани и приказани као културноисторијска мисија коју је он стварно спровео.

Од године 1967. цело његово имање је реновирано а да ништа од аутентичног није нарушено. На простору од 154 акри налази се 11 објеката. Примењен је музеолошки третман у просторијама у којима се одвијао приватни живот породице. Трговина још увек живи пуним животом. У позадини, за разбојем, и сада ткају ткаље које се смењују.

Само, време је ипак учинило своје. Соса-сола се безгранично троши. Масовно се продају жвакаће гуме. Деца сада долазе и сама по слаткише. Пред улазом је све мање коњаника који везују своје коње за брвно. Све више се задржавају аутомобили, чешће навраћају аутобуси, са путницима који улазе да нешто попију и освеже се. Многи и не сањају колико је први власник уложио труда и напора уградивши и створивши тако изванредан однос разумевања интегритету две културе, а, ипак, очувавши специфичности сваке у свим тим додирима. То је могао, како се чува успомена о Старом Мексиканцу и после пола столећа од његове смрти, само прави пријатељ и прави човек који је њихову културу и њихове вредности разумео и тако заволео. И стога, с разлогом, личност овога трговца је светао пример сарадње белца и његове пожртвованости за комуникацију са навахо културом.

Dr Srebrica Knežević

LE ROLE DU «VIEUX MEXICAIN» DANS LES RELATIONS INTERCULTURALES

— Contribution à l'étude des relations entre les Blancs et les Indiens —

La découverte d'un monde nouveau par Colomb imposa une série de contacts interculturels, qui démontrent même aujourd'hui de très sensibles relations entre les Indiens et les Blancs, à l'effet pas toujours positif.

Après avoir visité le pays de la population Navajas en 1976 et après avoir voyagé à travers la région des Hopies jusqu'à Window Rock, j'ai appris une légende sur «Le vieux Mexicain» ou «Double Glasses», ami prouvé des Indiens.

Afin de faire connaître au public ethnologique yougoslave cet exemple extraordinaire d'une bonne collaboration culturelle entre deux groupes tout-à-fait différents, j'ai présenté mes impressions dans 11 chapitres, dont les cinq premiers — à côté des données biographiques sur Juan Lorence Hubbell — décrivent les conditions graves et réfractaires dans la vie de la population Navayo vers la fin du siècle dernier et au début de notre siècle. J'ai surtout fait une analyse détaillée du contact culturel imposé par l'activité commerciale de cet homme. Il y vint à l'âge jeune mais avec un peu d'argent, il y fut très actif et laborieux et, en contacts directs avec les Indiens, il commença à les aimer. Alors, ils décidèrent de rester vivre parmi eux jusqu'à sa mort. Après avoir appris leur langue Hubbell gagna leur estime, confiance et amitié. Ceci fut surtout visible après 1886, après une grande épidémie de rubéole quand il les avait soignés, consolés et enterrés. Etant donné qu'il ne tomba pas malade, il gagna un plus grand estime de leur part. Hubbell fit bâtir une auberge indienne vis-à-vis de son commerce où les Indiens pouvaient passer la nuit s'ils n'avaient pas pu rentrer à temps dans leurs villages. Il avait estimé leur tradition et leurs coutumes, il avait organisé de fêtes populaires pour eux en sachant que ce serait utile et avantageux non seulement pour lui mais aussi pour eux. Bien que marchand, il ne fût pas seulement stimulé par des profits, mais il s'efforçait de

développer et d'accommoder la culture indienne à la vie moderne. Il aida la création de la première école indienne. Sa bibliothèque personnelle fut toujours à la disposition des Indiens. Il avait lu des journaux aux illettrés, il leur avait expliqué des ordres et des règlements. Il avait développé la fabrication des tapis et des produits faits à la main en organisant l'achat et la vente de ces produits. Il fut aussi collectionneur de dessins et ornements, de tapis et d'instruments de musique. Il avait aidé les archéologues et les géologues dans leurs découvertes. Il fut ami des Indiens, chérif et sénateur. Alors, c'est tout-à-fait naturel qu'il devint légende déjà pendant sa vie. Quand il mourut en 1930 il fut enterré sur une colline auprès d'un chef de tribu. Les Indiens veillent toujours sur ses biens, en les montrant aux visiteurs comme une partie d'une mission culturelle et historique développée par Hubbell pendant 50 ans avec une grande patience, dignité et succès.

Живко Микић

БЕРДАПСКА СЕРИЈА КАО АНТРОПОЛОШКИ МОДЕЛ НЕОЛИТИЗАЦИЈЕ

Са четири налазишта из Бердапске клисуре (Власац, Лепенски Вир, Падина и Хајдучка воденица) потичу скелетни остаци више од три стотине индивидуа протонеолитске и неолитске припадности. Темелји културе рибарско-ловачких заједница, испитане на десетак налазишта у Бердапу и у његовој ближој околини, заснивају се на традицијама локалне културе финалног палеолита. У својој најстаријој фази још има изразито епипалеолитски карактер. Примарне тековине такозване неолитске револуције дуго нису утицале на промене друштвене и економске структуре, тако да би се то раздобље могло дефинисати као протонеолит. По имену највећег и најцеловитије испитаног налазишта — Лепенског Вира — добила је и истоимени епонимни назив — култура Лепенског Вира (Срејовић, Д., 1979).

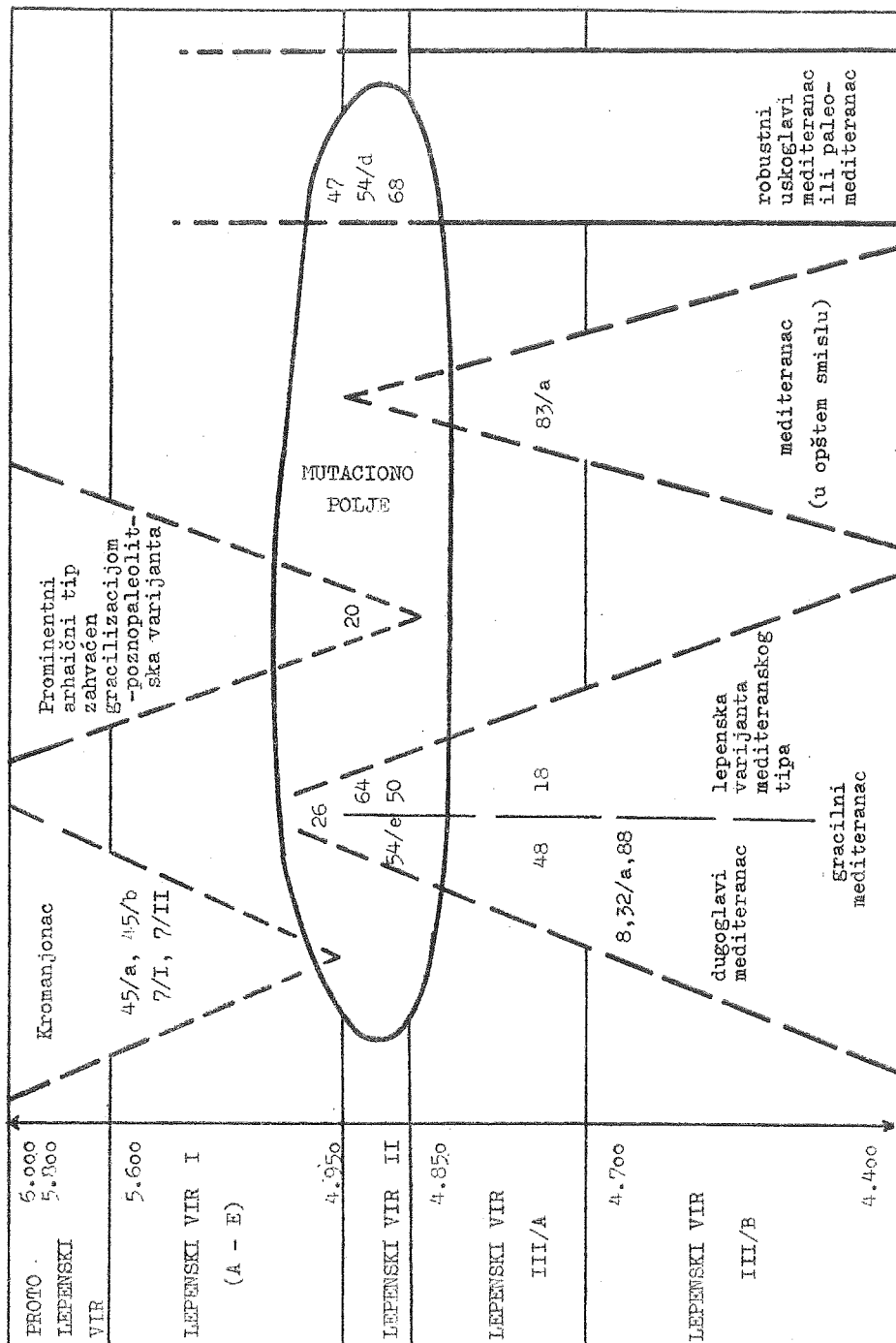
Почеци старијег неолита у Бердапу (Лепенски Вир III/a), окарактерисани појавама које се срећу и на најстаријим неолитским насељима Војводине, Трансилваније и Олтеније, наводе на претпоставку да је ово културно јединство остварено већ у преднеолиту, што би значило да се култура Лепенског Вира проширила до доњег и средњег Подунавља (Срејовић, Д., 1979).

Велики број антрополошких налаза откривених у самим насељима пружа могућност да се ова протонеолитска култура и њена трансформација до типичног неолита проучи са више аспеката. У Бердапу су откривена налазишта која хронолошки претходе, или се хронолошки надовезују на културу Лепенског Вира, тако да се условљене морфолошке промене одговарајућег становништва могу посматрати у раздобљу дугом око три миленија — од самог почетка VI па све до краја IV миленија (Срејовић, Д., 1979).

Овај антрополошки прилог обухвата четири наведена налазишта, са којих су антрополошки остаци детаљно проучени и публиковани. Питања хронологије, географски положај, аналогни односи и слична обрађена су у радовима других аутора, тако да их на овом месту не треба понављати. Првенствени циљ овог рада је да се интерпретира антрополошка грађа.

Антрополошке налазе са Власца обрадили су и публиковали J. Nemeskéri и L. Szatmari (1979). Серију са Власца ови аутори посматрају као

ANTROPOLOŠKA SHEMA PROCESA NEOLITIZACIJE NA LEPENSKOM VIRU (Ž.Nikić)

субпопулацију у оквирина Бердапске популације. Износе податак да је током 1000 до 1600 година живота на Власцу изумрло минимално 40—50, а максимално 60—70 генерација. Констатују да је у 84 истражена гроба било сахрањено 117 индивидуа. Међутим, само око 10% становника је сахрањено у насељу, углавном старије особе и врло мала деца, док су остали житељи највероватније сахрањени на неком другом месту које није пронађено. Веома хетерогену антрополошку схему Ј. Nemeskéri и L. Szatmari су повезали за два млађепалеолитска антрополошка типа, који су означени као А и В типови, од којих сваки има по два варијетета (А—1 и А—2, односно В—1 и В—2), уз један мешовити тип означен симболом АВ (табела I).

Млађепалеолитски варијетет А—1 одликује се израженим робуститетом целе лобање с мандибулом. На посткранијалном скелету веома су изражена хваташта мишића. Телесни раст је висок. Церебрални део лобање креће се између долихокраније и мезокраније. У латералној пројекцији, лобање овог варијетета су ниске и елипсоидне, кривоокципиталне. Фацијални део лобања је лептомезопрозопног типа. Орбите су обично правоугаоне и мезохипсиконхног типа. Носни отвори се својим облицима крећу у границама мезокамериног типа. Кад је реч о осталим запажањима на посткранијалном скелету, клавикуле су екстремно робустне, хумеруси су такође робустни, фемури су врло моћне грабе, итд.

Најтипичнији представници овог варијетета су мушка лобања број 78/а и женска лобања број 55 (табела I).

Варијетету Власац А—1 је у морфолошком смислу најближа *Brno-Predmost* раса старог европског становништва.

Млађепалеолитски варијетет Власац А—2 разликује се од претходног у фацијалној пројекцији — лица су шира, а орбите више нагињу ка заобљеној форми. Ментална протуберанција на мандибулама је редовно веома изражена. Најтипичнији представници овог варијетета су мушке лобање број 6, 17, 79 и 82, као и женске лобање број 29, 36, 38, 40 и 47 (Табела II).

Антрополошке карактеристике овог варијетета са Власца су најближе *Cro-Magnon*ском познопалеолитском основном типу.

Антрополошки В тип субпопулације Власца има две битне карактеристике. Прва је присуство мешовитих особина А—1 и А—2 варијетета, а друга карактеристика је сигнификантна тенденција ка грацилизацији или, још јасније речено, наговештај микроеволутивног процеса. Варијетету В—1 припадају мушке лобање број 4/а, 34 и 74, уз женске лобање означене бројевима 2 и 32 (табела III). Све одговарају *Cro-Magnon*ском типу, али са наглашеном тенденцијом ка грацилизацији више него што је то случај код *Cro-Magnon* варијетета на Лепенском Виру (прим. аутора).

Варијетету Власац В—2 припадају следеће мушке лобање: 9, 27 и 69, као и следеће женске лобање: 37, 46, 77 и 80/а (табела IV). Заједничке карактеристике су им изражене мезодолихокраним, хипсикраним, акрокраним и аристенкефалним индексима. Лица су висока и уска — мезопрозопног типа. Орбите су прилично овалне. Облик носних дупљи је најчешће узак. Мандибула је још увек снажне грабе код свих инди-

Табела I

В Л А С А Ц — индивидуалне лобањске мере
(J. Nemeskéri — L. Szatmari)

Мартин № пол	1.	3.	8.	9.	10.	17.	20.	46.	47.	48.	51.	52.	54.	55.	66.
Гроб															
бр. 2 ♀	190	186	152	102	123	139*	121*	—	117*	71*	42	35	—	—	104
4/a ♂	193	194	143	116*	115*	137*	120	—	—	—	40	31	—	—	—
6 ♂	—	—	—	101	111	—	128*	—	129*	80	46	37	—	57	—
9 ♀	180	180	146	97	120	131	112	—	—	—	—	—	—	—	99
14 ♂	185	186	143	101*	122	—	124	—	—	—	—	—	26	—	93
17 ♂	—	—	145	103	116	156*	122*	—	—	—	—	35	—	—	—
18/a ♂	199	192	147	—	126	144	124*	—	—	—	—	—	—	—	—
23 ♂	—	—	—	100*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85
24 ♂	205*	—	—	—	—	—	131	—	—	—	—	—	—	—	—
25 ♂	204	198*	140	109*	123*	—	122	94*	—	—	—	—	25	—	—
27 ♂	190*	—	137*	103*	112	—	116*	—	101*	63	44	33	27	48*	—
29 ♀	185	148	141	95	116	140	117	90	104	66	42	32	26	51	103
30 ♂	177*	—	—	99*	124	—	—	—	—	—	—	—	26	—	—
31 ♂	188*	184*	147*	101	121	145*	123*	100*	124	74	40*	35	24	55	106
32 ♀	185	180	139	101	118	—	121	—	—	—	—	—	24	55	95*
34 ♂	198	192	135*	96	115	—	127*	—	—	—	—	—	—	—	103
36 ♀	186*	—	139	93	112	147	117	—	—	—	41	32	22	47*	92
37 ♂	198*	—	142*	—	—	—	133*	—	—	—	—	—	—	—	—
38 ♀	181*	—	137*	96*	117*	138*	111*	102*	114*	68	41	33	22	48*	104
40 ♀	195*	193*	143*	95*	118*	146*	119*	105*	121*	75*	44	36	26*	64*	96*
41 ♂	194	187	137	105	118*	—	118	—	—	—	—	—	—	—	116
43 ♂	192	—	144	104	126	141	122	106	—	—	42*	34*	26	—	—
44 ♂	—	—	134*	91*	109	—	116*	—	—	—	—	—	—	—	—
45 ♂	196	195	146	—	123*	—	124	92*	126*	79	44*	33*	28	55	—
46 ♀	186	181	144	103*	125	136	114	78*	—	—	42*	34*	26	—	110
47 ♀	196	—	140*	—	—	—	128*	—	—	—	—	—	—	—	—
48 ♀	200	194	149	98	122*	143	121	97	118*	75*	43	36	22*	54*	102
53 ♀	183	142	94	115	136	117	86*	101	—	61	41*	31*	23	44	82
55 ♂	185*	179	143*	96	114	—	112*	99	116	72	43	36	25*	53	100
56 ♂	207*	196*	122*	90*	101*	—	128*	—	—	62*	—	34	—	49	—
59 ♂	194	192	149*	103	114	147	119	106*	129*	78*	38*	34*	24	55	104*
67 ♀	186	187	137	107	122*	153*	126	86*	114*	69*	45	32*	24	52	93
69 ♂	188	184	136*	97	114*	—	120*	99*	—	68*	39	32	25	51	—
69/a ♂	—	—	—	101	119	144	123	—	126*	73*	—	—	30*	55	116

70	♂	175	—	153	99	128*	—	133*	—	—	—	41	33	—	—	105
74	♀	—	—	136*	—	—	—	113	—	—	—	—	—	25	—	102
76	♀	182	177	142	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
77	♀	181	173	138	93	111	133	109	96	106	64	45	31	23*	48*	—
78/a	♂	193*	—	154	101*	119	—	115*	110*	123	76	42	34	27	—	119
79	♂	193	189	141	107	120	140	122	94*	118*	67*	43	30	24*	48	104*
80/a	♀	183	—	134	98	—	—	122	—	—	—	37	29	—	—	93*
82	♂	197	185	135	97	118	149*	123*	93*	—	67	41*	29*	25*	51*	—
82/a	♂	193*	—	138	100	121	—	120	—	—	—	—	—	—	—	115
83	♀	185	—	142	97	106	132	117	100	113	66	40	30	25	48	95

* — ознака за антрополошку меру добијену реконструкцијом.

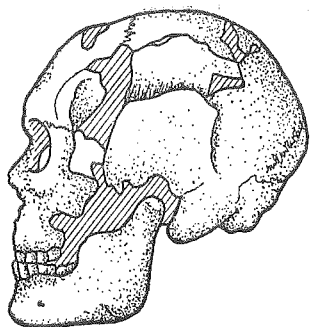
видуа овог варијетета, са наглашеном ширином између гониона. Укратко речено, овај варијетет заправо представља форму Власац А—2 са израженим грацилним манифестацијама.

Мешовит антрополошки тип означен симболом АВ је прелазна форма А и В типова у разним комбинацијама. Највише му одговарају мушке лобање број 31 и 43 и женска лобања број 83 (табела V). Овај тип карактерише грацилни диморфизам. Идентификација ове групе скелета као грацилног протомедитеранског типа није сасвим поуздана по наводима мађарских антрополога.

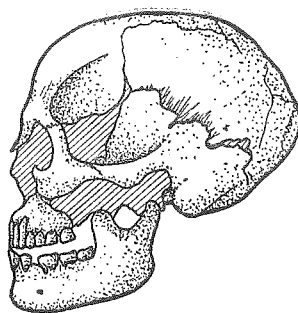
Како закључују Ј. Nemeskéri и L. Szatmari, архаична и робустна варијанта Власац А—1, или преживели палеолитски тип, како га још називају, карактеристична је за најстарији период живота на Власцу, док је за млађи период доминантан Cro-Magnonski тип. Из њиховог прожимања је резултирала трећа варијанта становништва која повремено има одлике преживелог палеолитског или Cro-Magnonskog типа.

Варијанта А—1 није нађена на Лепенском Виру. За најстарију фазу живота на овом налазишту (Прото Лепенски Вир и Лепенски Вир I) везује се искључиво Cro-Magnonski тип са старијом и млађом варијантом (Nemeskéri, J., 1969). На Падини је овај исти антрополошки тип такође у предоминацији (Живановић, С., 1975).

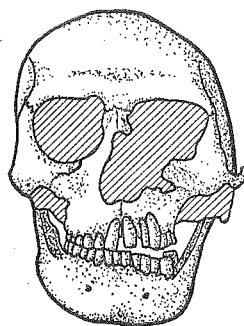
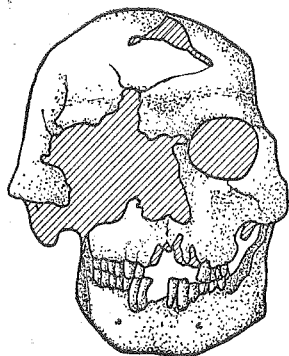
Са Лепенског Вира потичу скелетни остаци око 200 индивидуа из неколико праисторијских епоха. Прелиминарну антрополошку студију дао је Ј. Nemeskéri (1969) у тренутку кад је било ископано 85 гробних целина. Водећи се елементима археолошке стратиграфије, издвојио је две антрополошке групе, означене симболима А и В. У групу А су укључени најстарији антрополошки налази (скелети број 7/I, 7/II, 45/a, 45/b и 69 — Табла VI), а у групу В укључени су налази из раног неолитског слоја (Лепенски Вир III — старчевачка култура). Група А је опредељена Cro-Magnonskom типу, за који је Ј. Nemeskéri утврдио да је заступљен робустном (нпр. скелет број 45/b) и грацилном варијантом (нпр. скелет број 69). Исти аутор сматра да је током 100—120 генерација робустна варијанта, услед микроеволутивних промена, постала грацилна или да је метизација, због прилива новог становништва, довела до по-

T.I

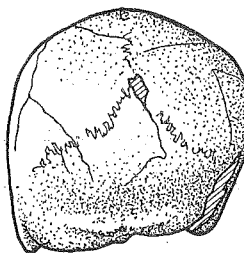
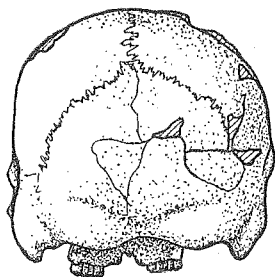
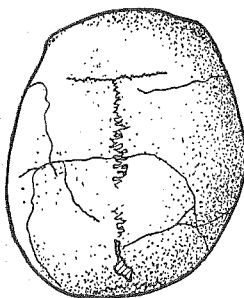
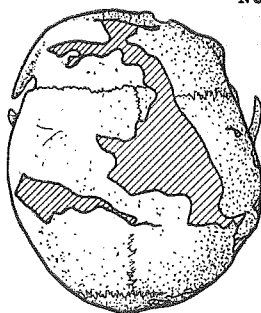

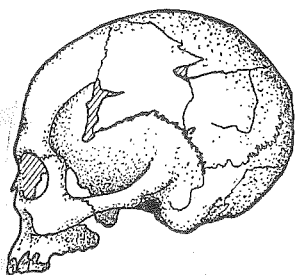
V L A S A C
tip A/1

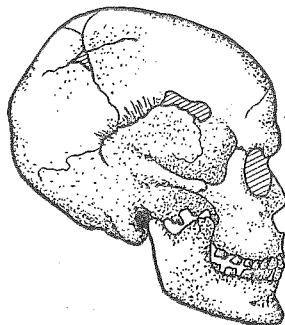
No 55(♀)

No 78/a(♂)

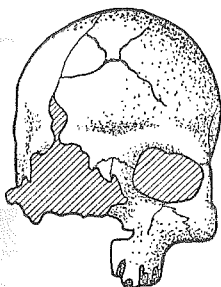

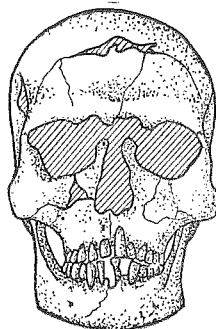
T.II

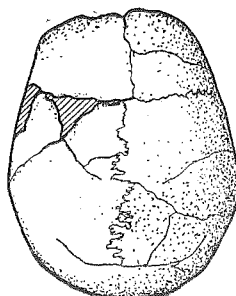
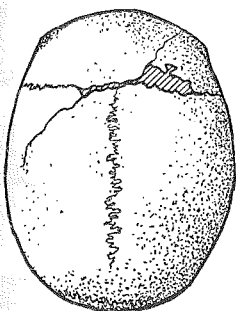
V L A S A C
tip A/2

No 79(♂)

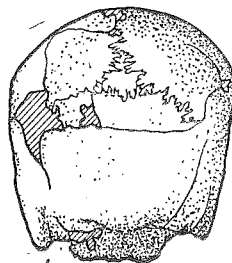
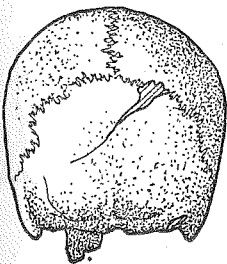

No 36(♀)

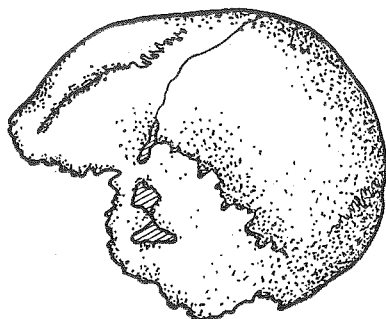

0

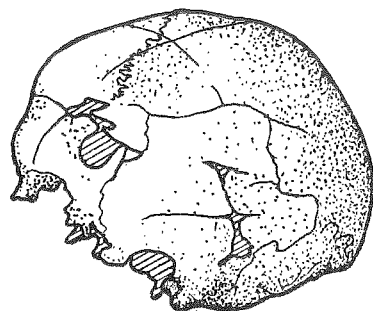
15

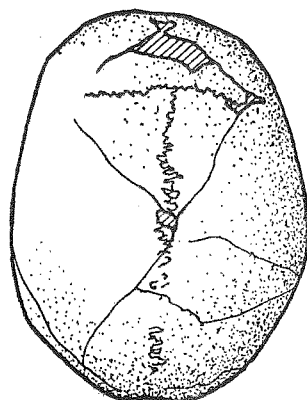
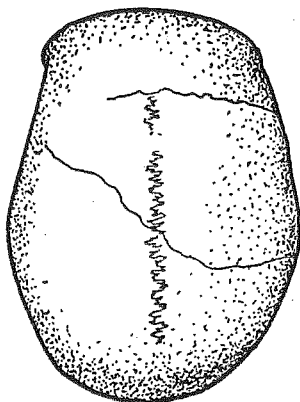
V L A S A C
tip B/1

No 34(♂)

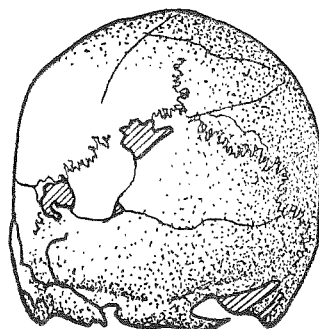
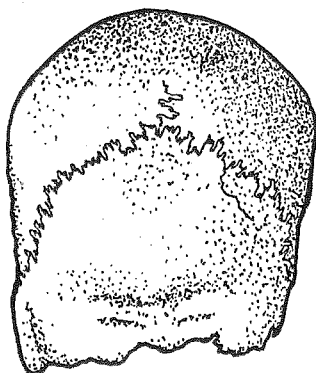

No 32(♀)

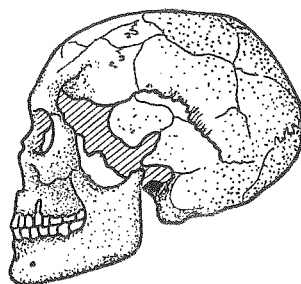
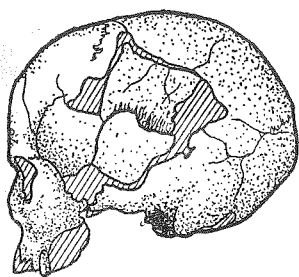

0

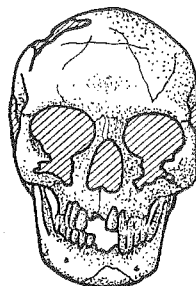
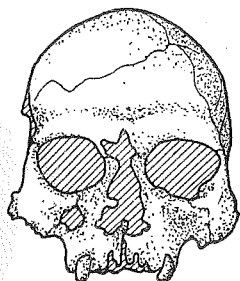
15

T.IV

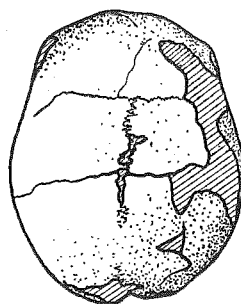
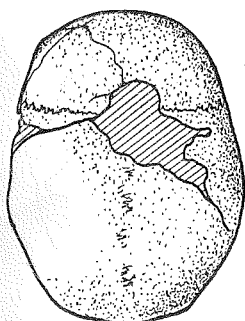

V L A S A C
tip B/2

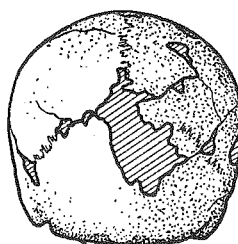
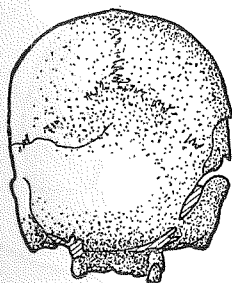
No 69(♂)

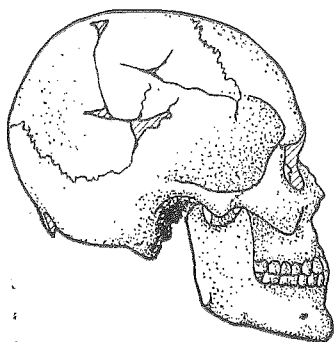
No 77(♀)

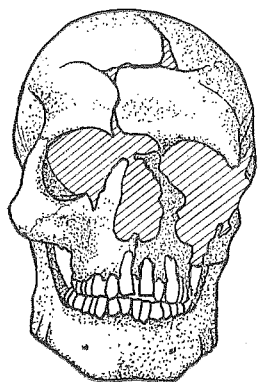
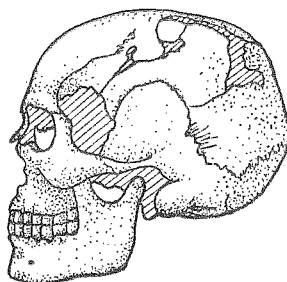
0

15

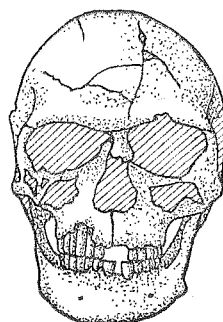

T.V

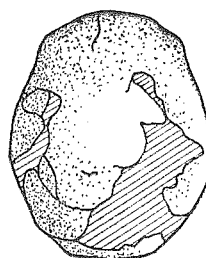
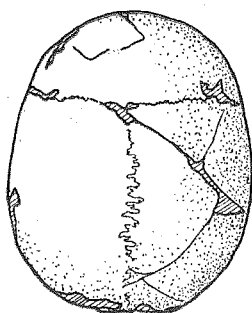

V L A S A C
tip A/B

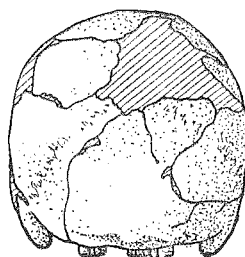
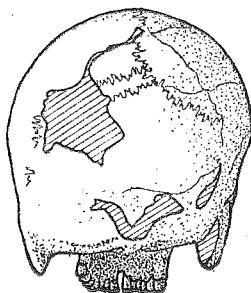
No 83 (♀)

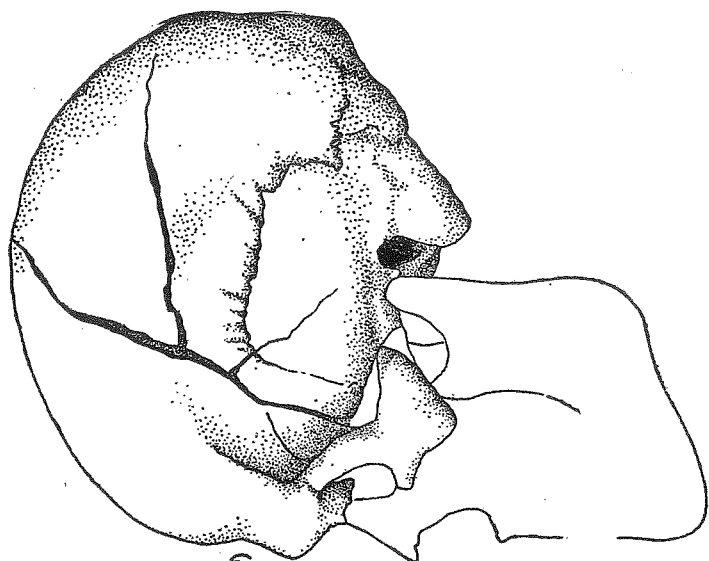
No 31 (♂)

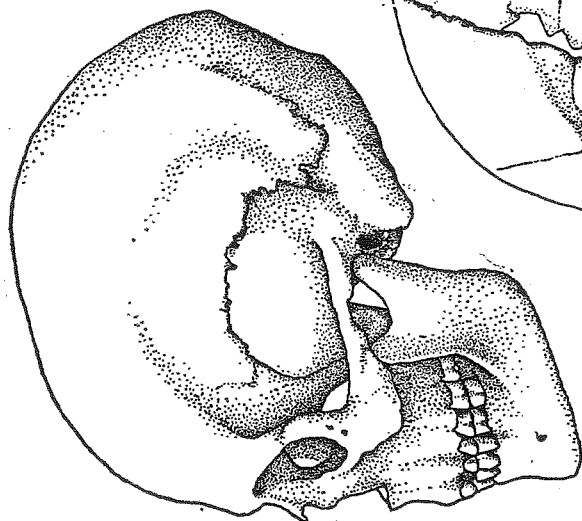
0

15

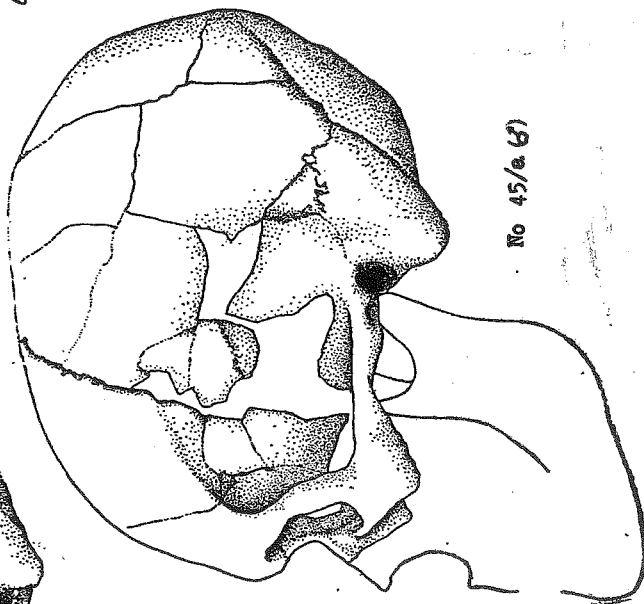

No 45/b (♂)

No 26 (♂)

No 45/a (♂)

T.VI

LEPENSKI VIR

јаве грацилне варијанте. Изнео је и претпоставку да решење проблема генезе најстаријих житеља Лепенског Вира треба тражити у групи старог европског становништва које се развијало из архетипа млађег палеолита и Oberkassel-варијанте Cro-Magnonskog типа, тј. да становништво Лепенског Вира представља једну робустну, конкретно оберкаселску варијанту Cro-Magnon типа из млађег палеолита (табела II).

Табела II

ЛЕПЕНСКИ ВИР — лобањске мере и индекси
(J. Nemeskéri)

Мартин №	7/I	7/II	45/b	69
1.	180*	189	203*	195
8.	138*	143	157*	150
9.	105*	108	115*	102
17.	141*	—	156*	143
20.	125*	127	131*	124
45.	—	—	162*	148*
47.	—	—	—	116
48.	—	—	—	70
60.	108	—	—	100 mm
8/1.	76,67	75,66	77,34	76,92
17/1.	78,33	—	76,85	73,33
17/8.	102,17	—	99,36	95,33
20/1.	69,44	67,20	64,53	63,59
20/8.	90,58	88,81	83,44	82,67
9/8.	76,09	75,52	73,25	68,00
47/45.	—	—	—	78,38
48/45.	—	—	—	47,30
52/51.	—	—	73,91	72,09
Кранијални волумен (М. 38.) по Welckeru	1285	1434	1775	1528
по Lee-Pearsonu (Мартин 38)	1358	—	1847	1637 mm ³

* — ознака за меру добијену реконструкцијом.

Група В је сасвим кратко описана. Ј. Nemeskéri указује на разлику у општем изгледу према групи А, уз податке о грацилности, која је понекад веома изражена. Мада антрополошке мере и индекси групе В са Лепенског Вира није у публикацији изнео, овај исти аутор је приписао ово неолитско становништво медитеранском типу са робустном и грацилном варијантом (табела III и IV).

Чињеница је да десетак година после завршетка археолошких ископавања на Лепенском Виру није објављена целовита антрополошка студија. Приступио сам обради антрополошких налаза првенствено из слоја III и слоја II, који је на прелазу између културе Лепенског Вира и типично неолитске старчеваче културе. За указано разумевање захва-
лан сам Д. Срејовићу, руководиоцу истраживања на Лепенском Виру.

Табела III

ЛЕПЕНСКИ ВИР — број, пол, индивидуална старост, хронолошка припадност (археолошка и антрополошка) и антрополошки тип (Ж. Микић)

Број	Пол	Индивидуална старост	Хронологија		антрополошки тип — таксон
			Археолошка	Антропол.	
8	♀	50—60 год.	L. V. III	L.V. III/b	дугоглави грацилни медитеранац
18	♂	30—50 год.	III(?)	III/a	лепенска варијанта медитеранског типа
20	♂	матурус	III(?)	II	проминентни архаични тип захваћен грацилизацијом
32/a	♀	матурус	III	III/b	дугоглави грацилни медитеранац
48	♀	до 20 год.	III/a	III/a	грацилни медитеранац
50	♂	матурус	II(?)	II	лепенска вар. медитеранског типа
54/d	♀	адултус	I—II(?)	II	робустни ускоглави медитеранац
54/e	♀	адултус-матурус	I—II(?)	II	грацилни медитеранац
64	♂	матурус	?	II	лепенска вар. медитеранског типа
68	♀	матурус-сенилис	?	II	робустни медитеранац
73	♂	45—60 год.	III	III/a	врло робустан медитеранац
83/a	♀	60—70 год.	III	III/a	медитеранац
88	♀	40—50 год.	III	III/b	грацилни медитеранац

Табела IV

ЛЕПЕНСКИ ВИР — лобањске и скелетне мере

(Ж. Микић)

Скелет №		8	18	20	32/a	48	50	54/d	54/e	64	68	73	83/a	88
Мартин № лобања	1.	186	172*	190	181	174	173	179	196	194	187	191	185*	186
	8.	134	138*	122	136	145	149	133	139	148	141	140	139	129
	9.	92	92*	92*	96	91	104*	92	95	100	95	104	89	97
	17.	140*	144*	150	133			142			150*	155*		
	20.	110	122*	116	116	101		115		126	123	126	112	115
	45.			122	126						130*	132*		
	48.			67	67							73		
	51.	37		40	40		40		35	37	38	42		
	52.	31		32	33				29	32	30	36		
	54.			22	25							26		
	55.			57	56							50		
	66.	95		104*	91	91	106	97	92	110*		95*	90*	94
femur	1.	430*		380	370*							452*	400*	
	8.	83		90	80							98	82	
	19.	41		46	40							46	41	
	20.	136		146	131							148	136	
humerus	1.	314	290*						270			340		
	7.	62	70						60			80		
tibia	1.	359						349				389	355	
radius	1.		228									255		
ulna	1.											273		

* — ознака за меру добијену реконструкцијом.

За налазе из слоја I (стратуми а — е) преузета је антрополошка интерпретација J. Nemeskérija, помињана у претходном тексту.

Из слојева II и III са Лепенског Вира обухватио сам кроз антрополошку обраду све очуване скелете који су давали податке о својој антропотиполошкој припадности. Због фрагментоване очуваности нису узети у обзир они скелети који су давали искључиво демографске податке. Тако је издвојено 13 очуваних скелета означених бројевима 8, 18, 20, 32/a, 48, 50, 54/d, 54/e, 64, 68, 73, 83/a и 88.

У обухваћеној групи преднеолитских и неолитских скелета, поред медитеранског типа у општем морфолошком смислу, издвојен је дугоглави грацилни медитерански тип, робустни ускоглави медитерански (или палеомедитерански) тип, лепенска варијанта медитеранског типа, као и један архаични (познопалеолитски) тип захваћен грацилизацијом.

Робустни медитерански тип са Лепенског Вира одликује се средње дугим или дугим лобањама, осредње висине и осредње ширине. Затиљак им је релативно подигнут. Protuberantia occipitalis externa је наглашена, а лобањска база је укошена. Мастоидни наставци су кратки и широки.

Глабела и надочни луци су развијени. Чело је обично ниско и усправно и нагло прелази у лобањски свод. Мандибуле су снажне грађе и широког рамуса. У фацијалној пројекцији лице је уско и средње високо, са скоро редовно уском темпоралном ширином. Очне дупље су четвртасте и оштрих ивица, најчешће хоризонтално постављене. Носне дупље су широке и обично су ниско моделоване. Облици лобањских калота се крећу између ромбоида, овоида и бирсоида. Темпорална ширина лобања веома је мала, тако да надочни луци, својим рељефом, долазе до изражаја. Париетални торуси су наглашени. У окципиталној пројекцији, лобање овог типа су ниске, потковичастог или кућастог облика.

Грађа посткранијалног скелета код овог антрополошког типа са Лепенског Вира креће се између умереног и наглашеног робустицитета.

Скелети из гробова број 47, 54/d (табела VII), 68 и 73 припадају описаном робуственом ускоглавом медитеранском типу, али чије се антропоморфолошке карактеристике, потребно је нагласити, сасвим додирују са оним које карактеришу и палеомедитерански тип.

Поменути медитерански тип у општем морфолошком смислу се одликује осредње дугом лобањом, на којој су надочни луци релативно слабо развијени. Чело је ниско и равно и благо прелази у дугачак и раван лобањски свод. Мастоидни наставци су кратки. Мандибула је осредње јачине, са кратким и укошеним рамусом. Фацијална морфоструктура је лаке грађе. Темпорална ширина чела је и у овом случају мала. Типичан облик лобањске калоте је ромбоид. У окципиталној пројекцији облик је потковичаст а мастоидеуси се само незнатно истичу.

Овом антрополошком типу највише одговара лобања број 83/а.

Дугоглави грацилни медитерански тип Лепенског Вира се распознаје првенствено по дугој лобањи и грацилном грађом у целини. Код појединих представника овог типа запажа се да грацилизација није обухватила цео скелет. Тако, на пример, код лобање број 32/а структура доњег дела лица је још увек робуствена. У оквиру ове групе грацилних медитеранаца издваја се једна подгрупа са веома високим и кратким лобањама (бројеви 18, 50, 64). По својим основним лобањским димензијама које показују брахикране вредности могу се сматрати најстаријим брахикраним лобањама на Лепенском Виру. Управо због тога су и назване „лепенском варијантом медитеранског типа“. Најстарија лобања из ове групе медитеранаца је она означена бројем 26 и нађена у слоју Лепенски Вир I, тако да се од ње, а и надаље кроз слојеве Лепенски Вир II, III/а и III/б може посматрати гранање унутар ове групе. Али, претходно још неколико карактеристика овог медитеранског варијетета. Његове лобање су редовно дуге и ниске или средње високе (ређе). Чела су ниска и више или мање укошена. Лобањски свод је дуг и најчешће раван. Глабела и надочни луци су у највећем броју случајева слабо развијени. Мастоидни наставци су танки и мали. Мандибуле су релативно лаке грађе у односу на структуру лица, а рамус мандибуле је обично кратак и широк, са положајем који варира од скоро усправног до укошеног. Максила је очувана само код лобање број 32/а — висока је и са делимичним прогнатизмом. У фацијалној пројекцији лица обично имају облик трапеза са широм страницом на линији надочних лукова. Очне

дупље су велике и овалне. Облици лобањских калота варирају између форми овоида и форми ромбоида. За окципиталну пројекцију је карактеристичан широк кућаст облик, са мање или више истакнутим париеталним торусима.

Код посткранијалних скелета ове групе карактеристична је изразито грацилна грађа свих костију.

Скелети означени бројевима 8, 32/а (табла VIII и X), 48, 54/е и 88 најтипичнији су представници ове варијанте медитеранског антрополошког типа Лепенског Вира.

Друга варијанта овог истог грацилног медитеранског типа, због изразито кратких лобања, што би значило да је процес брахикранизације на Лепенском Виру већ започео, као што је раније речено, условно је названа „лепенском варијантом медитеранског типа“. Њени најтипичнији представници су констатовани у формама лобања број 18, 50 и 64 (Табла IX).

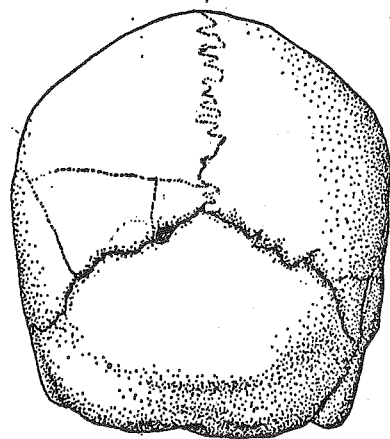
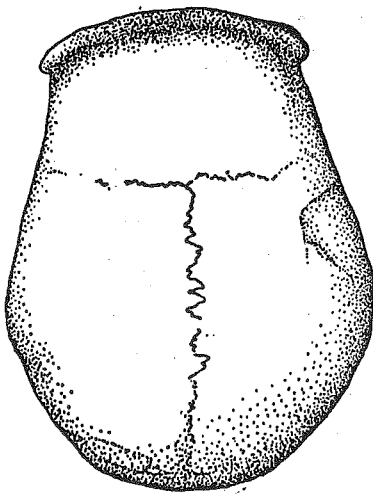
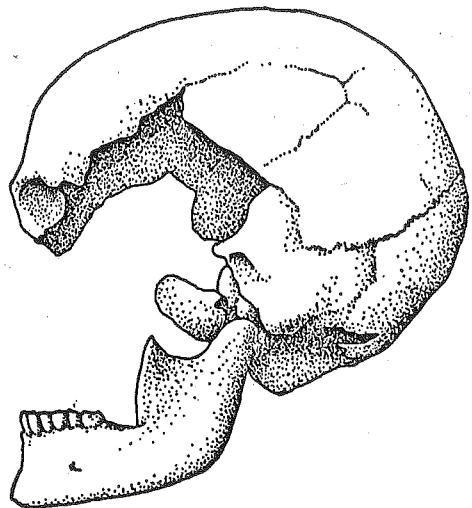
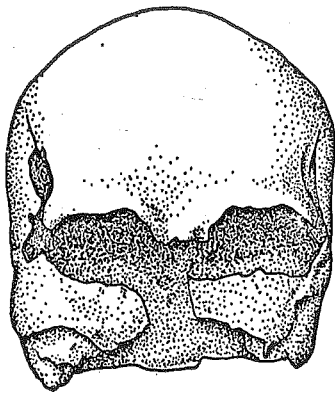
Грађа посткранијалног скелета код овог варијетета није сасвим уједначена. Она варира од грацилности до испољеног робустицитета. Ако би се приступило раздвајању унутар ове варијанте медитеранског становништва Лепенског Вира, онда би се могла издвојити још једна робуствна група. Њој би, по посткранијалном скелету и још неким елементима на лобањи, највише одговарала индивидуа чији су остаци нађени у гробу број 64. Међутим, како је она хронолошки најстарија у целој овој групи (припада слоју Лепенски Вир II), може се сматрати управо због тога да је мање захваћена грацилизацијом, те да због тога ипак није типичан робуствни представник ове подгрупе.

Поред ове четири групе медитеранског становништва Лепенског Вира и Сго-Magnonskog типа који је J. Nemeskéri везао за најстарије житеље овог насеља, аутор текста издвојио је и шести антропоморфолошки тип — један тип архаичне грађе захваћен грацилизацијом, који је уједно, највероватније и последњи изданак за сада неидентификованог познопалеолитског типа који је у периоду преднеолита, јер је ту био присутан од раније, учествовао у стварању антрополошког садржаја на Лепенском Виру. Карактеристична лобања је нађена у гробу број 20 (табла XI). Има наглашену дужину и у целини је ниско моделована, са ниско постављеним лицем и исто тако ниским затиљком. Лобањски свод је дуг и лучан. Окципитална регија има изражен рељеф. Очне дупље су четвртасте и хоризонтално постављене. Лице је у целини веома рељефно и ниско. Максила је такође ниска, али наглашене ширине. Мандибула је осредње грађе, са широким и благо укошеним рамусом. Ментална протуберанција је избочена. У фацијалној пројекцији чело има уску темпоралну ширину. Глабеларна регија је умерено развијена. Лобањској калоти у хоризонталном пресеку највише одговара форма издуженог овоида. У окципиталној пројекцији ова лобања има облик бомбе са израженим мастоидним наставцима у линији основе. У целини посматрано, ова лобања је грацилне грађе и танких пресека костију, али зато целом својом моделацијом има веома архаичан изглед. На посткранијалном скелету присутан је већи број грацилних елемената у односу на робуствене.

T.VII

LEPENSKI VIR

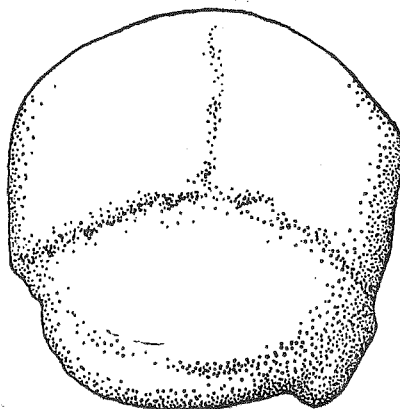
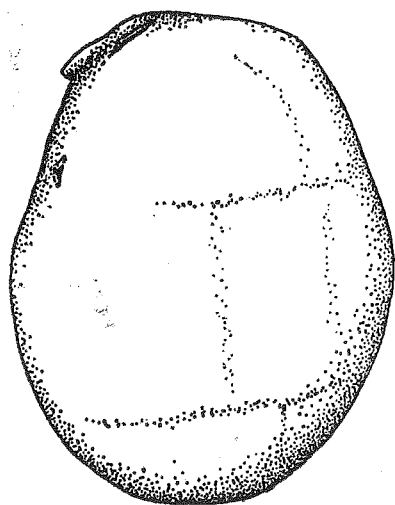
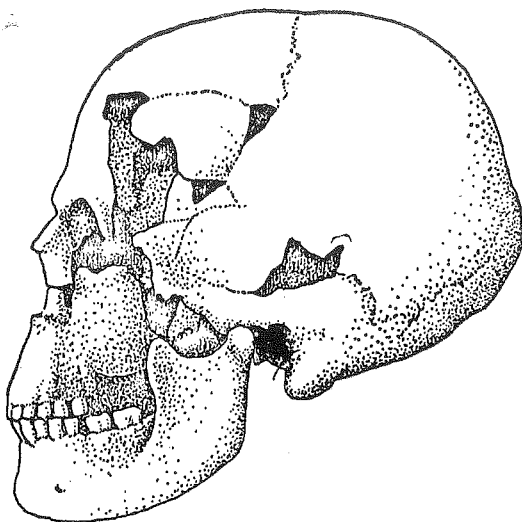
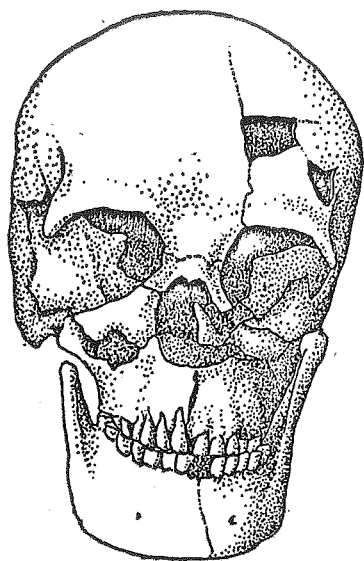
No 54/d (♀)

LEPENSKI VIR

T.VIII

No 32/a (♀)

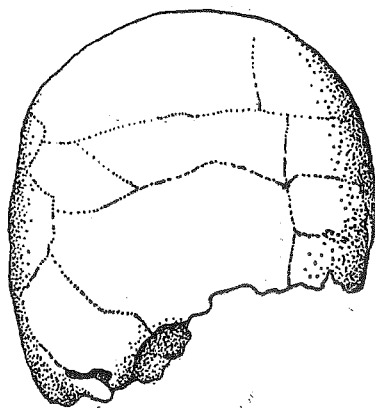
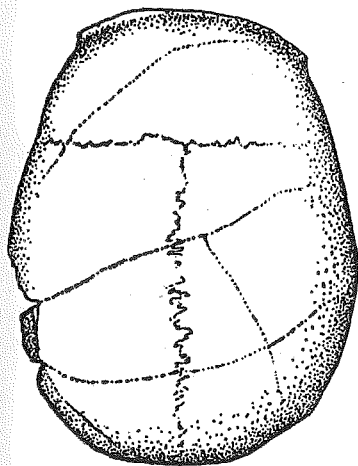
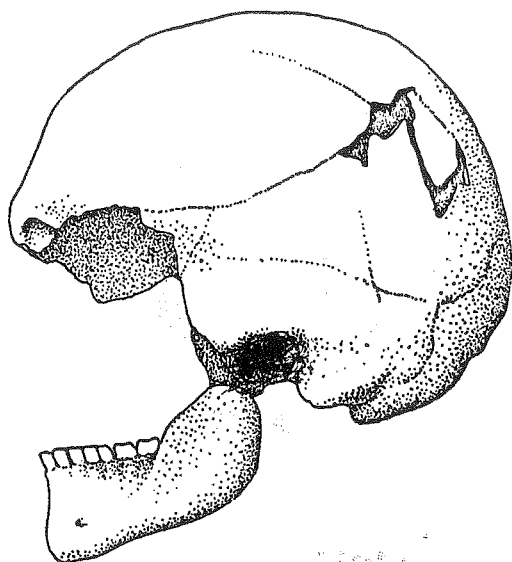
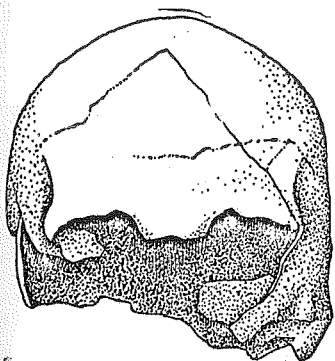
0

15

T.IX

LEPENSKI VIR

No 64 (♂)

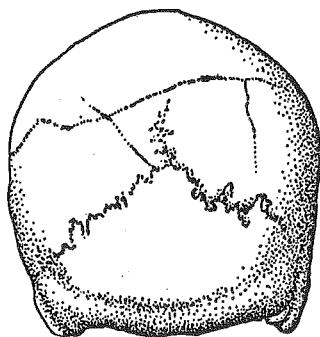
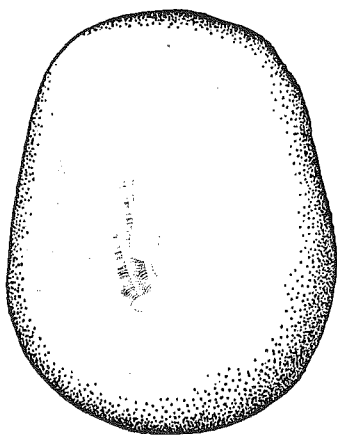
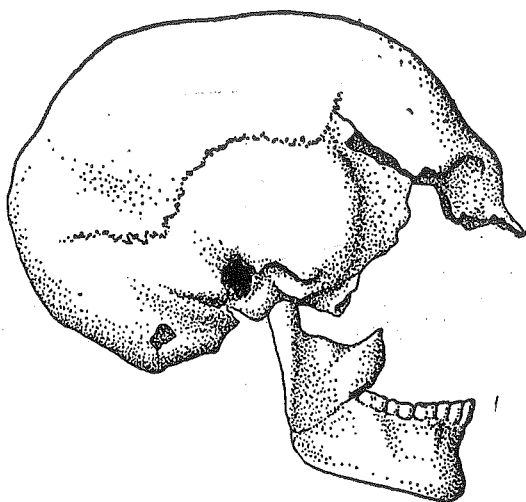
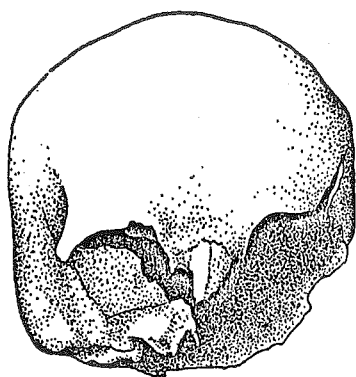
0

15

T.X

LEPENSKI VIR

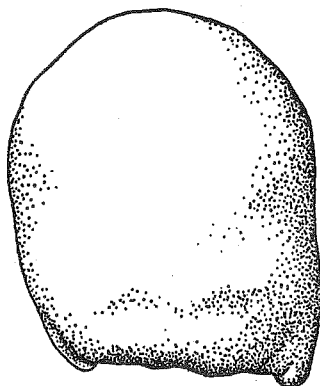
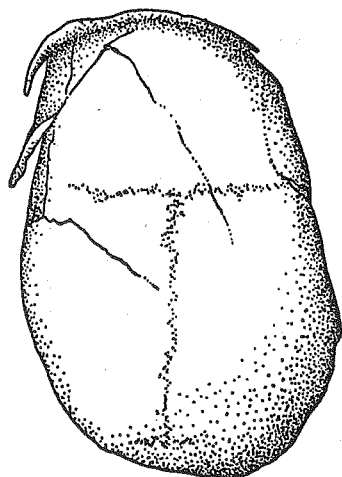
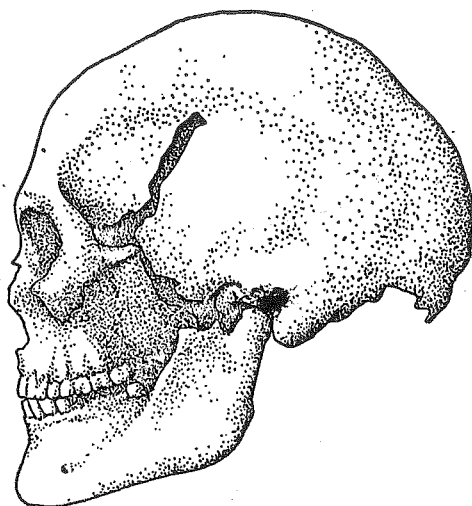
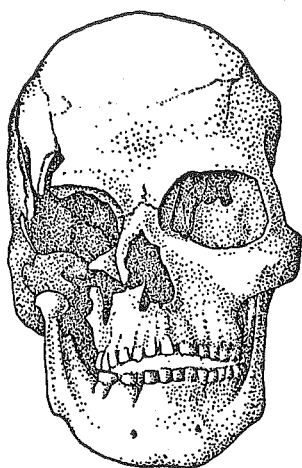
No 8 (♀)

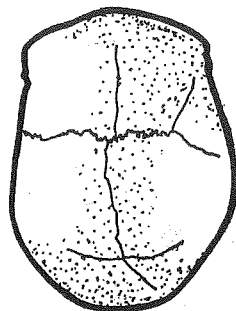
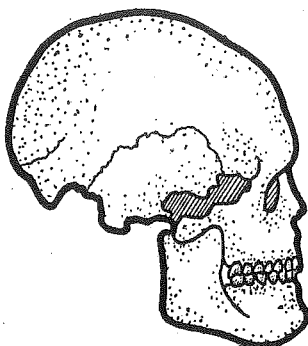
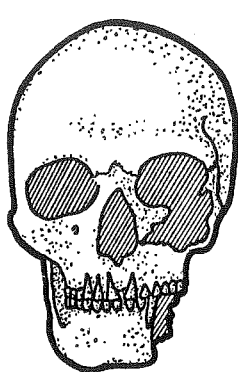
T.XI

LEPENSKI VIR

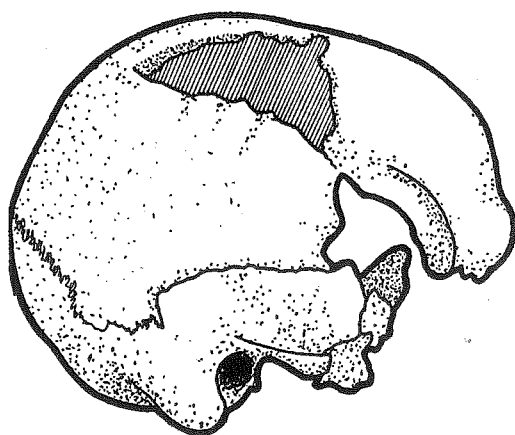
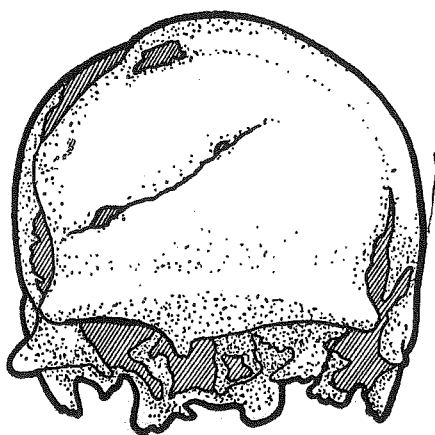
No 20 (♂)

P A D I N A

No 26

No 6

Са Падине потичу скелетни остаци 37 индивидуа, које је антрополошки обрадио и публиковао С. Живановић (1975). У целини посматрано, ова антрополошка серија је окарактерисана долихокраним и хипердолихокраним лобањама. Лица су широка или лептен типа. Очне дупље су камекраног типа, док су носне дупље широког или лепториниог типа. Горњи делови лица су лептопрозопне форме. Надочни луци су јаке грађе, ретко осредње. Фронтални тубери су мали. Окципитални торуси су осредње развијени, а *protuberantia occipitalis externa* не одваја се од торуса. Зигоматичне кости су средње величине и имају врло мале наставке. Мандибуле су обично средње јачине, врло широке и са често усправним рамусом. Ментална протуберанција је увек проминентна. На свим лобањама се запажа примитивна структура. Грацилизација се највише манифестује у граби посткранијалних скелета, с тим што је код женских много израженија него код мушких скелета (табеле V — VI, табла XII).

Табела V

ПАДИНА — индивидуалне лобањске мере
(С. Живановић)

Мартин №	18/a (♀)	25 (♀)	26 (♂)
1.	190	193	189
8.	133	144	135
9.	—	—	101
45.	—	—	120
47.	—	—	108
48.	—	—	65
51.	—	—	40
52.	—	—	23
54.	—	—	24
55.	—	—	54
69.	—	—	108 mm
79.	—	—	110°

Табела VI

ПАДИНА — индивидуалне скелетне мере
(С. Живановић)

Мера	скелет	1 (♂)	1a (♂)	2 (♂)	3 (♂)	4 (♂)	6 (♀)	12 (♂)	30 (♀)
дужина хумеруса		—	—	361	—	—	—	—	—
максимална дужина радијуса		—	—	280	—	256	—	—	—
физиолошка дужина улне		—	—	266	—	242	—	—	—
дужина фемура		—	—	495	476	—	—	—	415 mm
колодијафизни угао фемура		—	138°	117°	117°	128°	—	123°	108°
сагитални дијаметар фемура		32,5	32	37	35	31	30	36	28 mm
трансверзални									
дијаметар тела фемура		29	28	27	36	21	26	37	25
дужина тибije		—	356	485	410	358	—	422	—

С. Живановић (1975) констатује да лобање са Падине, због своје примитивне форме, највише одговарају Cro-Magnonskim карактеристикама, док црте динарског антрополошког типа преовладавају у структури лица. Међутим, у једном претходном реферату о овој проблематици (Микић, Ж., 1978) изнесени су докази да интерпретирана тврдња није довољно аргументована, тако да поновна дискусија на овом месту није потребна. Напротив, потребно је поновно нагласити да би једна ревизиона обрада антрополошких налаза са Падине употпунила досадашње резултате, поготову кад је у питању однос ове серије са осталим серијама Ђердапског подручја. И даље, као што се види из наведене публикације С. Живановића, лобања означена бројем 26 не мора се приписивати искључиво Cro-Magnon типу, самим тим што својом профилацијом указује на старији, вероватно преживели палеолитски тип сличан ономе са Власца (прим. аутора).

Антрополошке налазе са Хајдучке воденице, који једним делом припадају култури Лепенског Вира а другим делом епохи старијег гвозденог доба, обрадио је и публиковао С. Живановић (1976). Из оба ова периода потичу слабо очувани остаци 34 индивидуе. Искључиво на основу морфолошке сличности са осталим налазима Ђердапске антрополошке серије, С. Живановић је утврдио да скелети број 7, 8, 13, 19, 20 и 20/а одговарају осталим налазима ове серије. Набројаних шест скелета са Хајдучке воденице извађени су у веома фрагментованом стању, тако да није могла бити измерена ниједна од важнијих антрополошких мера, изузимајући обиме и пречнике појединих дугих костију. Заједничка морфолошка карактеристика свих ових скелета су изражена хватишта мишића и масивна грађа посткранијалног скелета. На лобањама су уочени јаки и симетрично постављени мастоидни наставци. Доње вилице су робустне грабе, са израженим брадним испупчењем, итд. Поред ових морфолошких одлика, важан критеријум за раздвајање скелета унутар саме серије са Хајдучке воденице био је и степен минерализације, који је потпуније манифестован код старије групе скелета са овог налазишта.

Ђердапска налазишта са југословенске стране, поготову Лепенски Вир због антрополошких података које је дао на релацији између позног палеолита, мезолита и раног неолита, не могу се аналогно широко посматрати, пре свега због малобројности налаза са румунске стране Дунава. Из Кладовске скеле потичу скелетни остаци двадесетак индивидуа, а из Икоане и Разврате познати су само појединачни антрополошки налази. С нешто старијих румунских налазишта, са Куине Туркулун и Ветерани, уз до сада најстаријег претка Ђердапа откривеног у пећини Climente II, сви скелетни остаци показују антрополошке карактеристике Oberkassel-варијетета Cro-Magnon расе (Boroneant, V., 1973).

**

Потешкоће у антрополошкој реконструкцији на Лепенском Виру, као и на другим налазиштима у Бердапу, састоје се у чињеници да су само поједине личности, а не сви житељи, сахрањени у склопу самог насеља. Некропола осталих становника није нађена ни уз једно насеље. Остаје могућност да је већина становника сахрањена на неком другом месту или да уопште није сахрањена у класичном смислу. Међутим, налазиште Лепенски Вир, како бројем гробова из својих стратума тако и дужином трајања појединих фаза живљења у њему, пружило је до сада најпотпуније антрополошке податке о микроеволутивним променама на релацији мезолит — неолит, а за које је аутор овог текста мишљења да их треба посматрати у склопу једног мутационог процеса чије последице боље сагледавамо него узроке, што заправо и карактерише сваку мутациону промену (видети приложену схему).

Потребно је, на овом месту бар укратко, пре образлагања приложене антрополошке схеме неолитизације, осврнути се и на тековине „неолитске револуције“, које су у основи измениле живот оновремених људи. Како саопштава Д. Срејовић (1979), становници Бердапског протонеолитског периода живели су у микроеколошким насељима. У кругу од свега десетак километара, од обала реке до планинских врхова, на релативно малој површини еколошке експлоатације, људи из насеља обезбеђивали су све што им је било потребно за живот. У том склопу је највероватније дошло и до друштвене поделе, засноване на специјализацији у привређивању. Пословима селекционисања животиња и култивације житарица нису се бавили сви чланови заједнице, али је зато цела заједница од тога имала користи. Није још познато које су се врсте житарица гајиле у млабој етапи културе Лепенског Вира и у којој мери. Први успеси на припитомљавању животиња и култивацији цереалија свакако су једно време остали у ритуалном контексту или су били под строгим контролом заједнице. Чињеница је, међутим, да су припитомљавање и селекционисање резултирали на економском плану у време када уметност и религија достижу највиши успон. С друге стране, то значи да се, у основи, мења однос човека према околини, а који је морао условити и одређене биоантрополошке промене становништва.

У склопу целе антрополошке серије Бердапа нису нађени трагови хипопластичних промена на зубима, што се повезује са чињеницом да није било изглађивања и поремећаја у метаболизму људи због нередовне и неправилне исхране, што је, пак, био случај у старијим периодима искључиво ловачког начина живота и привређивања.

Са антрополошког становишта посматрано, за сагледавање промена у антрополошкој структури становништва, стратум Лепенски Вир II је од највећег значаја, мада је његово трајање дуго само око стотинак година — између 4950. и 4850. година по C¹⁴ датумима (време полураспада 5570 година). Cro-Magnonski тип са оба варијетета не наставља своју егзистенцију после овог слоја. Исти је случај и са познопалеолитским варијететом захваћеним грацилизацијом, а изгледа и елеминацијом. Није

сасвим јасно, због малог броја узорака, да ли је и робустни ускоглави медитеранац, са појединим палеомедитеранским карактеристикама, поуздано егзистирао у слојевима старијим од Лепенског Вира II. У слојевима млађим од овог, укључујући и Лепенски Вир II, почиње антрополошко гранање или, боље речено трансформација, која по својој антрополошкој номенклатури одговара медитеранској основи. Наиме, од слоја Лепенски Вир II почиње егзистенција нових антрополошких типова који нису били присутни у протонеолитској култури Лепенског Вира. Тако, поред медитеранског типа у општем морфолошком смислу и поменутог робустног ускоглавог медитеранског типа, грацилни медитерански тип се грана у два правца. Један је обележен дугоглавим типом, а други, с кратким и високим лобањама, назван је лепенском варијантом медитеранског типа. Он је носилац процеса брахикранизације, док је процес грацилизације документован старијим налазима (нпр. скелетима број 20 и 26). Сасвим је вероватно да на ово гранање медитеранских типова у ранонеолитским слојевима, пре свега због разних могућности међусобног укрштања, треба рачунати са још већим бројем варијетета.

Мутациони процес који је на Лепенском Виру могао започети већ крајем млађег дела класичне фазе (Лепенски Вир I), јер се однос човека према средини у којој је живео почео већ тада мењати, завршен је у потпуности почетком ранонеолитског слоја (Лепенски Вир III/a). Сасвим је извесно да су новонастали типови, за разлику од оних који више нису били стимулирани за даљу егзистенцију, или су то пак само делимично били, постали носиоци новонастале културе чији су они директан производ у биоантрополошком смислу, али не и њен узрок настанка (прим. аутора).

Податак о Бердапу као једном од центара неолитизације, у општем смислу, даје нов показатељ да феномен неолитизације треба посматрати у ужим оквирима, у одговарајућим регионима или, чак, микрорегионима, а не да га треба искључиво миграцијама (што, опет, не значи да све видове миграција треба одбацити) везивати за центре од којих је зависио даљи ток процеса неолитизације на великим околним просторима. Произлази да је неолитизација резултат континуираног процеса и на антрополошком плану, а хронолошке разлике у појединим регионима треба посматрати кроз разнородне условљености. Може се очекивати да ће нова истраживања обелоданити и друге центре неолитизације — центре морфолошке трансформације условљене мутацијом — поред блискоисточног и бердапског подручја.

Z. Mikić

DIE EISERNEN TOR SERIE ALS ANTHROPOLOGISCHES NEOLITHISATIONSMODELL

Zusammenfassung

Die Schwierigkeiten in der anthropologischen Rekonstruktion auf Lepenski vir, sowie auf den anderen Fundstellen in Djerdap, bestehen in der Tatsache, dass nur die einzelne Personen, und nicht alle Einwohner, innerhalb der Sied-

lung selbst beerdigt sind. Nekropole der anderen Einwohner wurde bei keiner Siedlung entdeckt. Es bleibt die Möglichkeit, dass eine Mehrheit der Einwohner auf einer anderen Stelle begraben wurde, oder dass sie im klassischen Sinne überhaupt nicht beerdigt wurde. Die Fundstelle Lepenski vir doch wie mit der Zahl der Gräber aus seinen Stratum als auch mit der Dauer der einzelnen Lebensphasen in derselben, hat bisher die komplettesten anthropologischen Daten in mikroevolutiven Änderungen auf Relation Mesolithikum-Neolithikum gegeben, die innerhalb eines Mutationsprozesses zu betrachten sind.

Es ist kurz gesagt nötig, Rücksicht auf die sogenannten Errungenschaften der Neolithikumsrevolutions zu nehmen, die das Leben der Menschen im Grunde geändert haben. Wie D. Srejović (1979) sagt, haben die Einwohner der Djerdap-prothoneolithischen Periode in den mikroökologischen Siedlungen gelebt. Im Kreise von nur etwa zehn Kilometern vom Flussufer bis zu den Berggipfeln, auf relativ kleiner Fläche ökologischer Exploitation, haben die Leute aus den Siedlungen alles besorgt, was für ihr Leben nötig war. In dieser Gemeinschaft ist wahrscheinlich auch bis zur gesellschaftlichen Verteilung gekommen, die auf der Spezialisierung im Erwerben begründet war. Mit der Tierselektionierung und Getreidekultivierung haben sich nicht alle Gemeinschaftsmitglieder befasst, davon hatte jedoch die ganze Gemeinschaft Nutzen gehabt. Es ist noch nicht bekannt, welche Getreidesorten in der jüngeren Etape der Lepenski vir — Kultur und in welchem Masse gebaut wurden. Die ersten Erfolge auf dem Tierzähmen und auf der Kultivierung von Cerealien sind jedenfalls eine Zeit im ritualen Kontext geblieben und dieselben waren unter der strengen Kontrolle der Gemeinschaft. Die Tatsache ist doch, dass das Zähmen und Selektionierung auf dem ökologischen Plan in der Zeit des höchsten Kunst- und Religionsaufstieges resultiert haben. Andererseits bedeutet das, dass sich das Verhältnis des Menschen gegenüber der Natur im Grunde ändert, das auch die bestimmten bioanthropologischen Änderungen der Bevölkerung bedingt musste.

Im Gefüge der ganzen Djerdap — Serie wurden keine Spuren von hipoplastischen Zähnenänderungen gefunden, was mit der Tatsache gebunden wird, dass es kein Aushungern und keine solche Störung im Metabolismus der Menschen wegen der unregelmässigen Ernährung gab, was doch in den älteren Perioden der ausschliesslich jägerlichen Lebensweise der Fall war.

Von dem anthropologischen Standpunkte betrachtet, ist Stratum Lepenski vir II von grösster Bedeutung, obwohl er nur etwa hundert Jahre zwischen 4950 und 4850 nach C¹⁴ Daten (gerechnet mit der Zeit des Halbzahns von 5570 Jahre) gedauert hat. Cro-Magnon Typ mit seinen beiden Varietäten setzt Existenz nach dieser Schichte nicht fort. Der gleiche Fall ist mit der spätpaläolithischen Varietät, die durch die Grazilisation ergriffen wurde.

Es ist wegen der kleinen Fundenzahl nicht ganz klar, ob der robuste schmalköpfige mediterranische Typ mit einzelnen paläomediterranischen Charakteristiken, verlässlich existiert hat. In den Schichten, die von dieser jünger sind, beginnt eine anthropologische Verzweigung oder besser gesagt, eine Transformation, die nach der zeitgemässen anthropologischen Nomenklatur der mediterranischen Grundlage entspricht. Von der Schichte Lepenski vir II beginnt nämlich die Existenz der neuen anthropologischen Typen, die in der protoneolithischen Lepenski vir — Kultur nicht vorhanden sind. So neben dem mediterranischen Typ im allgemeinen morphologischen Sinne und neben dem robusten schmalköpfigen mediterranischen Typ verzweigt sich der mediterranische Typ in zwei Richtungen. Eine Richtung ist durch den langköpfigen Typ und die andere durch die kurzen und hohen Schädel charakterisiert, die Lepenski vir — Variante des mediterranischen Typs genannt wurde. Er ist Träger des Brahikranisationsprozesses, während der Grazilisationsprozess durch die älteren Funde (z. B. Skelette No 20 und 26) dokumentiert wurde. Es ist höchst wahrscheinlich, dass infolge dieser Verzweigung von mediterranischen Typen in der frühneolithischen Schichten, in erster Reihe wegen verschiedener Möglichkeiten der gegenseitigen Kreuzung, mit einer noch grösseren Zahl von Varietäten zu rechnen ist.

Der Mutationsprozess (siehe beigelegte Schema), der auf Lepenski vir schon am Ende des jüngeren Teils von klassischer Phase (Lepenski vir I) beginnt konnte, weil sich das Verhältnis des Menschen seiner Umwelt gegenüber noch da-

mals zu ändern begann, wurde vollkommen anfangs der frühneolithischen Schichte (Lepenski vir III/a) beendet. Es ist ohne Zweifel, dass die neuentstehenden Typen, zum Unterschied von denen, die zur weiteren Existenz nicht mehr (oder nur teilweise) stimuliert waren, die Träger der Kultur geworden sind, deren direktes Ergebnis sie im bioanthropologischen Sinne, und nicht die Ursache ihres Entstehens sind.

Die Angabe vom Djerdap, als von einem der Neolithisationszentren im allgemeinen Sinne, weist darauf hin, dass das Phänomen der Neolithisations in engeren Rahmen, in entsprechenden Regionen, zu betrachten ist, und nicht im Zusammenhang den Zentren, von denen der weitere Neolithisationsverlauf auf den grossen Umgebungsweiten abhängig war. Daraus geht hervor, dass die Neolithisation des Ergebnis der kontinuierten Entwicklung ist, und dass die chronologische Unterscheide in einzelnen Regionen das Resultat der ungleichartigen Bedingtheit sind. Es ist sicher, dass die neuen Forschungen auch die anderen Neolithisationszentren d.h. die morphologischen durch Mutation bedingte Transformationen — in bio anthropologischer Terminologie ausgedrückt — neben dem Nahem Osten und Djerdap bekannt machen werden.

ЛИТЕРАТУРА

- Boroneant, V. (1973): *Aperçu de la culture épipaléolithique Schela Cladovei*. Actes du VIII Congrès. Inter. des sciences prehist. et protohist., II, Beograd.
- Mikić, Z. (1978): *Die protoneolithische, neolithische und äneolithische anthropologische Serie aus Jugoslawien*. Proc. 1st Congr. Eur. Anthropol., 55—57, Zagreb.
- Mikić, Z. (1978): *Einige anthropologische Aspekte des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel*. Godišnjak XVI/14 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 61—73, Sarajevo.
- Nemeskeri, J. (1969): i Sreјović, D. 1969: *Čovek — stanovništvo Lepenskog vira*. Srpska književna zadruga, Beograd.
- Nemeskéri, J. — Szytmary, L. (1979): *Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu*, II/IV — Антропологија. Посебно издање историјског одељења САНУ, Београд.
- Срејовић, Д. (1969): *Лепенски Вир — Нова праисторијска култура у Подунављу*. Српска књижевна задруга, Београд.
- Sreјović, D. (1979): *Protoneolit — Kultura Lepenskog vira. Praistorija jugoslovenskih zemalja, knjiga II — neolitsko doba*. Svjetlost, Sarajevo.
- Zivanović, S. (1975): *A note on the anthropological characteristics of the Padina Population*. Zeitschrift für Morphol. Anthropologie, 66—2, Stuttgart.
- Живановић, С. (1976): *Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој воденици*. Старица, Н. С. XXVI (1975), Београд.

Љубомир Берберовић

ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ БИОАНТРОПОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА РЕЦЕНТНОГ СТАНОВНИШТВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ*

Веома је тежак задатак сачинити историјски преглед развитка једне науке у одређеном региону, поготово када је реч о науци као што је антропологија. За такву ситуацију постоји више разлога. Пре свега, област и предмет антрополошких истраживања могу бити схваћени веома различито. Најшире узевши, знаност о човјеку обухвата практично све области сазнања; тако су рекли и класици научног социјализма, лудично запажајући стварну недељивост предмета цјелокупне науке која, у крајњој инстанци, служи интересима људског развоја: „Природна наука ће... подредити себи науку о човјеку, као што ће наука о човјеку подредити себи природну науку; то ће бити једна наука“ (Маркс, Енгелс 1845 — 1967). На тај начин антропологија постаје једина наука или — заједничко име за читаву знаност. Но када из практичних разлога не можемо да се задовољимо овом најширом могућом дефиницијом и када покушамо доћи до употребљиве уже одредбе науке о човјеку — наилазимо на многе дилеме. Очигледно је да антропологија егзистира и као дисциплина филозофије, и као дисциплина науке о друштву, и као дисциплина природних наука. У вези с тим, поред филозофске антропологије, као релативно засебне гране са специфичном проблематиком и до некле различитом методологијом, постоје, с једне стране, културна антропологија (или социо-антропологија, доминантна у англоамеричким земљама), а, с друге стране, физичка антропологија (или био-антропологија, односно антропобиологија, доминантна у развијеним срединама европског континента, нарочито у Француској и Њемачкој). Наравно, оне стоје у неизбјежном међусобном додиру, предмети истраживања им нису строго разграничени. На I конгресу Антрополога Европе, одржаном у Загребу 1977. године, вођена је опсежна и занимљива расправа о дефиницији и садржајима антропологије. Највише је пажње поклоњено управо питању антропологије као природне науке, тј. питању да ли је и колико антропологија конститутивни елемент природних знаности (Schwidetzky, 1977; Nikityuk, 1977; Rudan, Maver & Vlahović, 1977). Том приликом је истакнута и чињеница да се природнонаучна антропологија веома тешко потчињава покушајима екстензивног дефинисања (Oli-

* Овај рад је ауторизовано излагање на I симпозијуму Антрополошког друштва СР Босне и Херцеговине, одржаном у Тузли 27. октобра 1981. године.

vier, 1977). Дискусија је посвједочила (а и реферати довољно нагласили) да се проблем различито поставља и различито рјешава у разним крајевима савременог свијета: негдје се под антропологијом подразумевају искључиво „хумано-биолошка“, а негдје и социо-културолошка истраживања. Несумњиво је да, зависно од одговарајућих рјешења, сусрећемо и донекле различита усмјерења конкретних антрополошких истраживања. Једина општеприхватљива дефиниција антропологије, како се испоставило, јесте: „Антропологија је оно чиме се баве научници који себе сматрају антрополозима“. Ова дефиниција, наравно, не задовољава строге критерије теорије о науци, али веома добро илуструје све потешкоће објективизације читавог питања опредјељивања антропологије и домена њених „надлежности“. Објективно је неизводљиво представити тако опширну проблематику у тексту ограниченог обима. Из тих разлога ће следеће излагање бити ограничено на кратак преглед историјата најважнијих праваца физичко-антрополошких истраживања рецентног становништва Босне и Херцеговине. Тиме се преглед своди на повијест антропологије као природне науке, а, осим тога, изричито обухвата само област проучавања рецентне популације.

Придржавајући се, дакле, теме као што је одређена у последњем пасусу, могуће је на почетку нагласити да је истраживање физичко-антрополошких одлика рецентног становништва Босне и Херцеговине започело у последњим деценијама прошлога стољећа. Најстарије публикације са овом тематиком биле су дјело угледних научника и стручњака, бечких љекара (војних) Himela и Weisbacha. Занимљиво је напоменути да се међу првим објективним налазима о биоантропологији становника са територија данашње Југославије налазе подаци објављени у Химеловом чланку о 180 херцеговачких регрута тадашње аустроугарске војске, раду који је објављен 1887. године. Колико је познато, старија је само једна антропометријска студија далматинских регрута, коју је написао Weisbach 1884. године.

Рад о Херцеговцима је штампан у часопису Бечког Антрополошког друштва (Mitteilungen der Anthropologische Gesellschaft in Wien, Himmel, 1887), док је напис о Далматинцима (*Србохрвати јадранског приморја*, објављен у берлинском Zeitschrift für Ethnologie; Wiesbach, 1884). Ако чланак о особинама Херцеговаца и није најстарије дјело о антропологији наше рецентне популације, он несумњиво заслужује епитет прве велике антрополошке студије на нашем простору, иако обрађује релативно мали узорак. Рад, наиме, представља резултате серије од четрдесет одабраних антрополошких мјерења и посматрања, изведених по најсавременијим важећим методолошким принципима.

Осам година након Химеловог чланка о Херцеговцима, Weisbach штампа у додатку 25 свеске истог бечког часописа чланак Die Bosnier, гдје су саопштени резултати физичко-антрополошког посматрања и мјерења 3083 војника из Босне (Weisbach, 1895). На основи анализе узорка овако импозантне величине праћена су нека стандардна антропометријска својства (висина, лобањске мјере), али се по први пут детаљније статистички третирају и одређена квалитативна обиљежја (боја косе, боја шаренице, која коже, тип лобање — по цефаличком индексу). Од посеб-

ног је значаја и интереса чињеница са Weisbach приступа и извјесној анализи утврђених разлика у посматраним параметрима, при чему упо-ређује подгрупе узорка одређене на основу религијске и националне припадности јединки. Аутор долази до закључка који ће се касније врло често понављати — све до резултата најновијих анализа сличног типа (на примјер: Берберовић, Хаџиселимовић, 1978) — да су регионалне разлике међу посматраним групама становника веће од разлика међу припадницима вјерских (националних) скупова, практично по свим пра-ћеним средњим показатељима антропометријских и других карактера.

У периоду аустроугарске окупације појавило се још доста радова посвећених физичкој антропологији, који су већином приказивали анали-зе различито (етнички, регионално итд.) дефинисаних узорака станов-ништва. Релативном плодношћу и величином научног опуса истицао се особито Glück, који је, слиједећи традиције својих недавних претходника Himmela и Weisbacha, детаљно обрадио групу босанскохерцеговачких ре-грута, те мање узорке босанскохерцеговачких Јевреја и Рома (Glück, 1891, 1894, 1896). С првим свјетским ратом престаје привремено свака антро-полошка активност на тлу Босне и Херцеговине.

Раздобље између два свјетска рата карактерише се извјесном до-минацијом етнографских и етнолошких тенденција у антропологији, ба-рем кад је ријеч о упознавању нашег босанскохерцеговачког човјека. Са-ма физичка антропологија, биоантропологија или антропобиологија, ос-таје у другом плану. Па ипак се у оквиру војног санитета његује тра-диција антропометријских испитивања популације (материјали тих ис-питивања недовољно су познати, иако представљају драгоцен извор по-датака за тзв. лонгитудинална или дијахронична истраживања), што обе-збјеђује биоантропологији континуирано присуство на нашем терену. Осим тога, појављује се и једна веома значајна новост: изведена су прва истраживања варијације квалитативних физиолошко-биохемијских свој-става у популацији. Публицирани су први радови са подацима о учеста-лости крвних група АВО система (Калић, Костић, 1934; Gavazzi 1935), као и подаци о фреквенцији крвних група MN система (Калић, Костић, 1934). Иако су биле у питању глобалне студије које су претендовале на пред-стављање становништва читаве Југославије (у њеним версајским грани-цама), то су — колико је познато — најстарији документи о савременом научноистраживачком приступу проучавању квалитативних својстава у популацији Босне и Херцеговине.

Други свјетски рат донио је потпун прекид истраживачког рада у области антропологије становника БиХ. Прву етапу послератне обно-ве и развитака ове активности у БиХ обиљежавао је класични тренд ис-траживачких преокупација: студије су биле посвећене претежно стан-дардним физичко-антрополошким обиљежјима меристичког или метриј-ског типа. Настављају се и поменуте етнолошке тенденције, али већ са извјесним нешто изразитијим увођењем биоантрополошких метода и посматрања (особито — демографије), што се огледа у појединим касни-јим истраживањима Миленка Филиповића (на примјер: Филиповић, 1969). Значајан заокрет у смислу афирмације биоантрополошких знања и по-датака о рецентном становништву представљала је монографија *Лепени-*

ца (природа, становништво, привреда и здравље); та монографија, заправо, свједочи како се у крилу етнолошких и етнографских проучавања постепено удوماћивао и биоантрополошки приступ истраживању становништва, односно како су улазили у научне програме и неки елементи тога биоантрополошког приступа. Искрпни подаци о расподјели крвних група АВО система на подручју Лепенице представљају и данас драгоцен фонд за дубље антрополошке и популационо-генетичке анализе, иако нису били примарно сакупљани у те сврхе.

Са овим налажењем елемената биоантропологије у оквирима (суштински) етнолошки оријентисаних истраживања, долазимо до раних шездесетих година нашега стољећа. Управо средином те деценије почиње период изразито појачаног интересовања за физичко-антрополошке карактеристике и њихову варијабилност у становништву Босне и Херцеговине. Тада долази до интензивног и методолошки модернизованог систематског праћења различитих метријских својстава у популацији, прије свега соматолошких (Швоб, Радојевић и други), затим физиолошких (Швоб, Павловић и сарадници), одонтометријских (Сланкаменац, Церибашић, Коњхоић и други) и осталих.

Паралелно тој активности наилази и фаза размаха организованог и систематичног рада на проучавању популацијске генетике многих фенотипских система у локалним популацијама Босне и Херцеговине, као и у репрезентативним узорцима цјелине становништва наше републике (Берберовић, Хаџиселимовић Р., Софразија, с већим бројем сарадника). Јако се развијају и популацијске анализе учесталости крвних група различитих система (Бошковић, Бурчић), а у посљедње вријеме се обухватају и системи ткивних антигена (Бошковић и сарадници).

За све ово вријеме не престаје ни дјелатност у области хумане анатомије, са центром на сарајевском Медицинском факултету (Хаџиселимовић Х., Чуш и други), која се такође, с правом, може убројати у антрополошка истраживања рецентног становништва Босне и Херцеговине, иако нема популацијско-аналитичку оријентацију у основној бити.

У вези с маркантним порастом значаја кариолошких (као и уопште антрополошких метода) у медицини, и код нас се у новије доба развијају цитогенетички поступци и истраживања. Тежиште ове активности налази се, с једне стране, у развијању дијагностичких метода за детекцију хромосомских аберација, а, с друге стране, у развијању цитогенетичких техника намијењених откривању генотоксичних ефеката различитих супстанција присутних у животној средини нашег данашњег човјека. Почети ових истраживања у Босни и Херцеговини везани су за установе Медицинског факултета у Сарајеву (Шаламон, Швоб, Бурчић, Килалић, Богдановић и други). Може се претпоставити још бржи даљњи напредак овог подручја биоантропологије у нашој републици, посебно у контексту текућих настајања на припремама око оснивања генетичког савјетовалишта у Сарајеву.

У оквирима акција за планирање породице и одговорно родитељство, које имају широку друштвену основу, покреће се и успјешно развија дјелатност у проучавању биолошких основа репродукције савременог човјека, односно широк дијапазон појединачних питања медицин-

ске, социомедицинске и социобиолошке природе из ове необично значајне и интересантне проблематике. Тиме је отворен један нови важан сектор биоантрополошких истраживања становништва Босне и Херцеговине.

При завршетку овог кратког прегледа физичко-антрополошких истраживања рецентног становништва Босне и Херцеговине, не може се изоставити осврт на расположиве библиографске изворе који се односе на ту тематику. Код нас је у више наврата, па и у новије вријеме, публиковано неколико библиографских регистара антрополошких истраживања и антрополошких научних радова; регистри су приказивали стање у Југославији, а у том оквиру и стање у Босни и Херцеговини. Мора се, међутим, нагласити да они нису ни издалека потпуни. Већ је класично дјело ове врсте *Антрополошка библиографија о Југославији* (Бродар, Погачник, 1963), које представља још увијек веома поуздан и користан извор, нарочито кад је реч о ранијим фазама историје антрополошког рада на територији савремене Југославије, иако су се касније појавили слично конципирани новији и опширнији прегледи. Тако је, на примјер, релативно недавно публицирана *Антрополошка библиографија* (Малешевић, 1979), која обухвата широк фонд библиографских јединица, али је ипак некомплетна, а има и техничких мањкавости. Од великог је значаја за састављање једне будуће библиографије антрополошких радова књижица *Биографије и библиографије неких чланова Антрополошког друштва Југославије*, израђена под уредништвом Ж. Гавриловића и П. Влаховића (Гавриловић, Влаховић, ур. 1979). Једини библиографски преглед који се односи искључиво на антропологију у Босни и Херцеговини објављен је у 1973. години (Микић, 1973); тај преглед не испуњава очекивања обећана његовим насловом (*О антрополошким истраживањима у БиХ*), а нарочито када су у питању физичко-антрополошка истраживања рецентног становништва Босне и Херцеговине.

Управо, изнесено стање ствари рјечито говори о потреби што скорије израде једне озбиљне и квалитетне студије о биоантрополошким активностима у Босни и Херцеговини, са одговарајућом библиографијом.

ЛИТЕРАТУРА

- Berberović Lj., Hadžiselimović R., (1978): *Populacijsko-genetička analiza učestalosti alternativnih fenotipova sekrecije ABH antigena u dvanaest uzoraka stanovništva Bosne i Hercegovine*. Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije, 15:47—59.
- Brodar V., Pogačnik A. (1963): *Antropološka bibliografija o Jugoslaviji*. Antropološko društvo Jugoslavije, Posebna izdanja, sv. 1; Beograd.
- Филиповић М. (1969): *Мајевница са особитим обзиром на етничку прошлост и етничке особине мајевничких Срба*. АНУБиХ, Дјела XXXIV, Одјељење друштвених наука, св. 19; стр. 3—269.
- Gavazzi M. (1935): *Blutgruppen in Jugoslawien*. Zeitschr. Rassenk., 1:207.
- Gavrilović Z., Vlahović P. (urednici, 1979): *Biografije i bibliografije nekih članova Antropološkog društva Jugoslavije*. Antropološko društvo Jugoslavije, posebna izdanja, sv. 6, Beograd.
- Glück L. (1891): *Rezultati tjelesnog mjerenja 140 bosansko-hercegovačkih vojnika*. Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 3:263—274.

- Glück L. (1894): *Prilozi fizičkoj antropologiji španjolskih Jevreja u Bosni*. Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 6:675—680.
- Glück L. (1896): *Prilog fizičkoj antropologiji Cigana u Bosni i Hercegovini*. Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 8:169—192.
- Himmel H. (1887): *Das Soldatenmateriale der Herzegowina in anthropologischer Beziehung*. Mittheilungen der Anthrop. Gesellschaft in Wien, XVII Band, Sitzungsberichte Nr. 3, pp 84—85.
- Калић Д., Костић Д. (1943): *Крвне групе у нашем народу*. Гласник Централног хигијенског завода, Београд, 17 (1—3):6—13.
- Калић Д., Костић Д. (1934): *Истраживање крвних подгрупа у нашем народу (M и N фактора)*. Гласник Централног хигијенског завода, Београд, 17 (4):81—92.
- Колектив аутора (1963): *Лепеница (природа, становништво, привреда и здравље)*. Научно друштво СР БиХ, посебна издања, књига III, Сарајево.
- Malešević M. (1979): *Antropološka bibliografija*. Antropološko društvo Jugoslavije, posebna izdanja, sv. 5; Beograd.
- Marx K., Engels F. (1845): *Njemačka ideologija* (K. Marx, F. Engels: *Raniradovi*, str. 284; »Naprijed«, Zagreb 1967).
- Mikić Z. (1973): *O antropološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Godišnjak, 10:251—259.
- Nikityuk B. A. (1977): *Anthropology as a natural science*. Collegium Antropologicum, 1(1):17—25.
- Rudan P., Maver H., Vlahović P. (1977): *Anthropology as a natural science — problems, investigations and prospects*. Collegium Antropologicum, 1(1):26—35.
- Schwidetzky I.: *Anthropologie als Naturwissenschaft*. Collegium Antropologicum, 1(1):9—16.
- Weisbach A. (1884): *Die Serbokroaten der Adriatischen Küstenländer*. Zetischr. f. Ethnologie, Berlin, 16:1—77.
- Weisbach A. (1895): *Die Bosnier*. Mittheilungen der Anthrop. Gessellschaft in Wien, 25:206—240.

Ljubomir Berberović

APERCU SUR L'HISTOIRE DES RECHERCHES BIOANTHROPOLOGIQUES DE LA POPULATION DE BOSNIE ET HERZÉGOVINE

Resumée

Les études bioanthropologiques de la population de Bosnie et Herzégovine ont commencé dans la quatrième partie du siècle dernier, quand les experts sanitaires de l'armée d'Autriche—Hongrie avait fait les premiers mesurages anthropométriques et observations anthroposomatiques de la population de Bosnie et Herzégovine. Les résultats de ces études, basées sur des méthodes les plus modernes de ce temps—là, avaient été publiés dans des revues européennes et avaient attiré une attention spéciale du public scientifique. Dans la période entre les deux guerres mondiales les études anthropologiques en Bosnie et Herzégovine furent plutôt basées sur une orientation ethnologique-ethnographique. Quant aux études physiques-anthropologiques elles se sont surtout développées après la Deuxième guerre mondiale, et spécialement depuis les années soixante, quand plusieurs branches de cette science avaient apparû: somatologie, odontologie, physiologie, génétique, anatomie, planification de la famille, cytogénétique, génétique de la population. Toutes ces branches, associées et pratiquées avec d'autres études similaires, font aujourd'hui partie d'une investigation complexe anthropologique de la population de Bosnie et Herzégovine.

ОСВРТИ

Мирослав Драшкић и Ранко Баришић

ПОСТАНАК ХИЛАНДАРА И ПОРЕКЛО ЊЕГОВОГ ИМЕНА СА НЕКИМ ЕТНОЛОШКИМ БЕЛЕШКАМА*

Током новембра 1973. године етнологзи (др Мирко Драшкић и Ранко Баришић, кустос) боравили су на Светој гори и у манастиру Хиландару. Истраживање је обављено под покровитељством Хиландарског одбора Српске академије наука и уметности.

На почетку рада поставило се питање савремених културно-историјских истраживања у манастиру Хиландару за истраживача уопште, а посебно за етologe. Присуство и утицај Хиландара у нашој историји су значајни а рекло би се да је историја и сада присутна у Хиландару. У манастиру Хиландару испитани су и доступни јавности извори и остали подаци везани за средњовековну медицину и законодавство. Манастир је непресушни извор аутентичних докумената, на основу којих можемо упознати и реконструисати многе појаве из наше средњовековне културне прошлости и баштине. Ту се налази очувани изворни материјал за рад историчара, историчара уметности, етнолога, археолога, музиколога, медицинара и других.

Пре него што изложимо резултате нашег рада, указаћемо на историјат светогорског монаштва, које је уско повезано са постанком и историјатом Хиландара а индиректно је утицало и на давање имена манастиру.

Света гора је данас саставни део Грчке и у световном погледу се налази под јурисдикцијом грчке државне администрације. У црквено-канонском погледу Света гора има самоуправу, са одређеном зависношћу од патријарха у Цариграду. Положај Свете горе као самоуправне монашке државе потврђен је 1929. године уговором у Лозани. Света гора заузима најсевернији крак полуострва Халкидике у Егејском мору, који се пружа правцем север — југ у дужини од 45 km и заузима површину од 312 km. То је брдовито, местимично пошумљено земљиште, на чијем се крајњем југу уздиже Атос, камени масив висок 2035 m.

* Овај прилог објављује се као информација коју су о Светој гори и манастиру Хиландару својевремено у Етнографском институту САНУ одржали аутори овог текста.

Године 963. грчки монах Атанасије основао је манастир Велику Лавру на јужној страни Атоса, поводом чега је 1963. године прослављена хиљадугодишњица светогорских манастира.¹ Данас их има 20 расејаних по обалама полуострва и у унутрашњости, са око хиљаду монаха. Светом гором управља светогорска црквена општина (Јера Кинотис), у којој су заступљени представници свих манастира. Седиште је у Кареји. То је нека врста парламента која се бира од заступника свих манастира. Хиландар је четврти у рангу међу светогорским манастирима. Сваке пете године он даје једног од својих чланова за Протат Свете горе.²

Света гора је јединствена земља монаха, која је од почетка до данас сачувала специфичне облике православне аскезе и све типове друштвене, економске и правне организације монашког начина живота.

Податке о насељавању Свете горе налазимо у Житијама првих светогорских монаха. По тим научно провереним подацима њихов долазак на Свету гору датује се у прву половину IX века. Ови су се монаси називали „анахорете“, што би у слободнијем преводу значило: „ћутање испуњено лишавањем да би само са богом разговарали“. То су били „исихасти“ — аскете по својим теолошким назорима, што има исто значење као и претходно.³

По својим схватањима, по потребама да се излажу патњама, изоловани од других људи, светогорске аскете су имали све особине средњовековног пустињаштва. Аскетизам је имао своју дужу предисторију, али на тлу Египта, Сирије и Палестине — четири века раније. Тај аскетски живот био је доста суров да би се водио појединачно. Становање у пећинама монаси су постепено замењивали колибама. Иако лоше конструкције и примитивне израде, ипак су морали да их граде удружено. Дипломатски извори из IX и X века помињу такве настамбе од грања и пруга са сланим крововима. Исихасти су се хранили искључиво плодовима; стоку и земљу нису поседовали.

Тај период светогорског монаштва кратко је трајао. Пустињаци су градили своје колибе ближе једни другим да би се помагали и на тај начин оформљују неку врсту полупустињачког села. Тек тада се јавља дисциплина и колективна организација. Тако од средине IX века постоје подаци о првим монашким удружењима под називом „лавре“. Лавриотски тип пустињаштва је виши од независног а настао је као резултат његове еволуције⁴. Монаси су се окупљали на једном месту, које се називало „катедра старца“. Најпре је то било ради молитве да би касније решавали проблеме с којима су се суочавали. Тада нису постојале никакве правне норме. Прва хрисовуља која помиње институцију „катедре“ потиче од цара Василија из 883. године.⁵ Касније је то тело бирало

1. Александар Дероко, *Света гора*, Туристичка штампа, Београд 1966.

2. Исто

3. Георгије Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинаца*, Просвета, Београд 1970.

4. Мирјана Живоновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Византолошки институт САНУ, Посебна издања, Београда 1972.

5. Исто

једног монаха који је заступао њихове интересе у споровима са „спољним“ светом а у коме треба видети будућег „проту“.

Цар Нићифор Фока гради манастир у правом смислу. Грчки калуђер Атанасије у исто време озакоњује заједнички „киновијски“ живот монаха. Тај скуп утврђених правила називамо „Атанасијев типик“. Опште одредбе уређења Свете горе одређен је типиком Јована Цимискија 971—972. године. Од тада су калуђери живели у заједници, што значи да се живот у засебним келијама дозвољавао само изузетно. Самостални келиоти — исихасте задржавали су, као што и сада задржавају, уску везу са манастиром. Њихов избор је падао у надлежност игумана. Од њих се захтевало да су послушни, предани, да владају својим умом, управљају својим страстима, да редовно читају Свето писмо и да се баве мануелним радом. Прелаз од пустињачког — анахоретског живота на заједнички — киновијски није извршен одједном и у исто време на целој Светој гори. Кроз пустињачки живот самосталних келијота нашле су своју реализацију исихастичке тенденције које су постојале на Светој гори и данас задржале. Ове су се тенденције оствариле у такозваним скитима, који се јављају у XVII и XVIII веку а који се од Лавре разликују зависношћу од манастира Сизерена. Данас постоји само један скит, у коме живе калуђери пореклом из Влашке и Молдавије.⁶ Осим ових набројаних система живота, постоји „идоритмички“, што значи да монаси живе заједнички у манастиру, али се свако у својој келији сам храни. Такав систем је био углавном заступљен у манастиру Хиландару.⁷

Као што је некад грчки манастир Свети Пантелејмон постао главни манастир руских, Зограф — бугарских, тако је Хиландар постао главни манастир српских монаха. И овај манастир има своју историју и пре доласка Срба. Сигурно је постојао почетком XI века. Међутим, он је, као и толики други, пропао, тако да га је Немања, ватопедски монах, затекао „запустелог од безбожних гусара и где се приклонио ка последњем паду“. Свети Сава је у својој молби цару Алексију III рекао: „Има један запустели манастир...“⁸ Као што је познато, Немања и Сава су добили право од византијског цара Алексија III Анђела да Хиландар о свом трошку обнове. Сава је за Хиландар и Карејску келију сачинио типике по којима се монаси и данас равају.

Све до XIV века Грци називају Хиландар „Хеландаром“. Нешто касније употребљавају облик који почиње са „Хи“. Тако је од првобитног облика настао данашњи облик Хиландар. Томе је допринела народна етимологија.⁹ Монаси су реч Хеландар повезали са грчким кореном сродног звука, на пример с речју хеилм, што значи усница и хилион — хиљада.

6. Александар Дероко, *Света гора*, Туристичка штампа, Београд 1966.

7. Напомена: такав систем био је заступљен од 1977. јуна, кад је промењен одлуком Сабора стараца манастира. Од тада се сви монаси заједнички хране.

8. Владимир Ђоровић, *Свети Сава у народним предањима*, Из старих ризница, Београд 1927.

9. Исто

Код светогорских монаха се заборавило право порекло загонетних манастирских имена и њихов постанак, па су се сами довијали да те загонетке реше. О томе постоји низ прича, које се заснивају на народним предањима. Једна од тих прича је да је манастир добио име од грчких речи „хилион“ (хиљада) и „андара“ (магла). Друго је име постало од „леондари“ (лав), јер је стари манастир подигнут на рушевинама паганског храма који се називао Лавља чељуост.¹⁰

Према научним претпоставкама које је изнео Успенски, руски истраживач Свете горе, најстарији облици су Хилантар и Хилантири. Први назив потиче из старог назива Хилантандр, како се пре тројанског рата називала Хиландарска котлина. Тај назив је добила од пелазгијских насељеника из малоазијских градова Хила и Антандр, који су засновали једну насеобину на Атосу. Сигурно не треба пренебрегнути ни утицај војника из племена Гиле и персијских војника који су у V веку пре н. е. прокопали атоску превлаку.

Овом се тумачењу супротставља др Анастасијевић, који сасвим другачије тумачи порекло имена Хиландар. Он име манастира изводи из грчке речи „хеладиион“ (врста византијске лађе). Такво презиме имао је ктигор старог манастира, извесни Борђе Хелендара (у преводу Лаћаревић). Он се помиње као важно лице у преговорима Светогораца са царем Василијем II у једној грчкој исправи од јануара 975. године.

Без обзира на порекло имена, Хиландар је подигнут на једном од најлепших места Свете горе и убрзо доживљава процват. Стеван Првовенчани га је даривао поседима и селима око Солуна и Призрена. Даривали су га касније и други владари, тако да током XIV века има простране метохе од Солуна до више Параћина, са више од 350 села.¹¹ Краљ Милутин је подигао данашњу саборну цркву 1303. године на месту мале цркве Савине и Немањине. Поред тога, саградио је манастирску трпезарију, пирг и друге келије. Кнез Лазар је додао Милутиновој цркви припрату. Краљеви Урош и Драгутин саградили су пиргове Светог Василија и Преображења.

Добро организован и материјално обезбеђен, Хиландар је постао главно културно огњиште Србије у доба Византије. У њему су преведена многа дела византијске књижевности и написана српска оригинална књижевна дела. Може се поменути превод *Синтагме*, која је чинила основу Душановом законика, као и Савин *Номоканон*. Уз то, Хиландар је био највиша духовна школа српске цркве, као и за многе патријархе и епископе.

Током векова у Хиландару су боравили бројни монаси српске, руске и бугарске националности, што је оставило трага у називима „руска мала“, „пајсијева келија“ и друго.

Иако су Турци утицали на сиромашење манастира, ипак га непосредно нису угрожавали. Временом су одузети метоси у Србији и Македонији. Имања у Грчкој одузета су аграрном реформом од 1912. годи-

10. Станоје Станојевић, *Историја српског народа*, I књига, Београд 1927.

11. Исто

не. Ипак, Хиландару је остало доста. Манастир данас поседује око 10 000 хектара земљишта, пашњака, маслињака, винограда и шума кестенова, и то у Кареји и око манастира и на метосима: Кумица, Каково и Каламарија, која су изван територије Свете горе. То манастиру обезбеђује средства да чува богат културно-историјски материјал и да донекле учествује у изградњи нове библиотеке, у којој је смештен музеј.

Због тога је Хиландар данас споменик богат најразноврснијим подацима и драгоценостима за науку и уметност. Његове архивске, библиотечке и уметничке вредности делом су познате и систематски се презентирају јавности управо напорима Хиландарског одбора САНУ и његовог Зборника. Уочено је да су мање искоришћени подаци других научних дисциплина, нарочито у вези са материјалним животом људи. Предмети за практичну употребу споро се замењују новим. Скоро се опште није мењао начин живота у средини у којој ни данас нема савршенијег осветљења од свећа и гас-лампе. Саобраћај између манастира обавља се на мазгама, и то стазама које су изграђане у средњем веку, а правих путева и нема. Часовници и данас раде по византијском времену, чијих 24 часа почињу заласком а не изласком сунца. Још су у употреби старе мере, као оке и аршини, уместо литра и метра.

Циљ саопштења је да прикаже шта су два етнолога у току релативно кратког боравка у Хиландару успели да сакупе од етнографских предмета од којих многи, по својим облицима, имају доста одлика средњег века. Важно је напоменути да тек у новије време има осетлијих промена. Продрле су савремене пољопривредне машине и лампе на бутан-гас, на пример. Између хиландарског пристаништа и манастира саобраћа цип. На баштама се употребљава трактор а постоји и генератор који се не употребљава. У току је изградња млина за млевење брашна на електрични и машински погон. Дакле, ново мора да потисне старо. Многи старовременски предмети, међутим, служе и данас или се налазе на сваком кораку. Старе бачве за вино од пре више стотина година у употреби су и данас. Технологија вина се у бити није променила. Стари млинови за брашно и пресе за вино обновиће се и оспособити за рад. Житарница, велики магацин који је до сада употребљаван за држање грађевинског материјала, после реновирања употребиће се за чување жита, што је и била његова првобитна намена.

Обилазећи многе манастирске келије и подруме у Хиландару, у које неки садашњи монаси још нису улазили, отварајући старе сандуке, издвојили смо око 1500 предмета, од којих је за излагање у приземној просторији библиотеке издвојено 252 предмета који приказују културно-економски развита манастира. У припреми за излагање према музеолошким принципима, дати су нацрти витрина, као и њихов распоред у библиотеци. У приземним просторијама манастира данас се налазе архивне справе, млинови за брашно, со и уље, као и велики ћупови за чување уља. Ове просторије ће се адаптирати за чување и покретног етнографског материјала.

Од предмета који су употребљени при обради земље и за брање плодова нађено је веома архаичних, што ће се објаснити даљом систематском обрадом. То су: дикеле, трнорези, српови, мотике, лопате за

вејање жита на гувну, грабуље, један средњовековни дигмен, целокупан прибор за брање кестења. Они су аналогни предметима приказаним на рановизантијским минијатурама, у фрескосликарству у сценама из свакодневног живота. Сличност је евидентна и са материјалом из Етнографског музеја у Београду.¹²

Справе за прераду и чување вина и уља такође су веома архаичне. То су керамички типоси, ћупови амфороидног облика, као и дрвена буград разних облика и величине. Ови предмети имају аналогију са византијским и медитеранским културним инвентаром, са инвентаром средњовековне Србије и, коначно, данашњим етнографским материјалом.¹³ Остали керамички материјал као што су чанци, тањира, судови за свету воду, имају недвосмислену аналогију са византијском глебосаном керамиком.¹⁴

Бакарно посуђе је углавном увезено са Истока у турском периоду. То су ибрици, сахани, мангали и легени.¹⁵ Предмети који се употребљавају за спремање хране, као што су: тигањи, кашике, бакрачи, гвоздени саџаци, поклопци, и др., потичу из грчких околних села или су увезени из Србије и Бугарске.

Оружје је средњовековно, што је најочигледније код тоболаца и стрела и калуђерских бодажа, о чему је делимично и писано.¹⁶ Оружја има и из каснијих периода. Из ове мале збирке може се читати брвна историја манастира.

Постоје, целе или у деловима, направе великих димензија чији су механизми од дрвета. То су суваче за брашно, ступе за туцање жита и кољива, као и једна кола израђена само од дрвета.

Од текстила интересантан је „сакос“ — свечана црквена одежа, поред многих других, који по кроју одговара развијенијој динарској кошуљи из наших крајева. У доба римске доминације била је уобичајена као „туника Далматика“. Касније је прихваћена као део црквене одеће а која је, опет, својим клавусима и везовима, утицала на данашње динарске кошуље. У Хиландару су сачувани и ћилими из разних крајева Србије, који су веома стари. Ту су највише заступљени сјенички и пиротски ћилими, њима су прекривене одаје Свештеног сабора. Поменили бисмо још већи број марама и пешкира. Накита има доста (наруквица, прстења, појасева, минијатура, пафти и тако даље),¹⁷ који је за вештан манастиру.

12. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Научно дело, Београд 1963.

13. Персида Томић, *Типолошко-терминолошка класификација збирке грнчарства*, ГЕМ, Књига 39—40, Београд 1976.

14. Марија Бирташевић, *Средњовековна керамика*, Музеј града Београда, Београд 1970.

15. Иван Бах и Бојана Радојковић, *Уметничка обрада метала*, Музеј примењене уметности, Књига 1 и 2, Београд 1956.

16. Бурђица Петровић, *Оружје*. Историја примењених уметности код Срба, Музеј примењене уметности, Књига 1, Београд 1977.

17. Бојана Радојковић, *Ситна пластика у старој српској уметности*, Музеј примењене уметности, Београд 1977.

Надамо се да ће каснија систематска истраживања предмета на целом хиландарском подручју донети макар и зрнце драгоцено за објашњење наше културно-историјске баштине са етнолошког становишта.

M. Draškić et R. Barišić

LA FORMATION DU COUVENT DE HILANDAR
ET L'ORIGINE DE SON NOM

Etant donné qu'au couvent de Hilandar à Mont Athos, il y a beaucoup d'objets d'une grande importance ethnologique, les études comparatives démontreraient le développement des outils agricoles, la préservation de certains artisans et la production d'objets d'une importance profane ou sacrée.

Срета Пецињачки

БАНАТСКИ ДИСТРИКТИ И СПАХИЛУЦИ У 1690. ГОДИНИ

Пошто су Маџари из Баната претходно готово у целини избегли, не сачекавши Турке, у њему су остали углавном Срби и Румуни, од којих су први настањивали претежно западни, а други — источни део те земље. Штавише, већ је 1542. године забележено да се од Темишвара и Липове па све до Дунава простире Србија, како су ти крајеви обележавани и на географским картама, док је 1543. године забележено да се већ поменути Темишвар и Арад налазе »in medio Rascianorum«.¹ Долазак Турака у Банат није ништа битније изменио, већ, напротив, још и појачао српски, односно румунски живаљ, с тим што су Срби долазили поглавито из Србије, а Румуни из Ердеља. Говорећи о томе, Д. Ј. Поповић претпоставља да је најближи истини био онај исусовац који је 1584. године забележио следеће: „Ко хоће да упозна Румуне, треба да крене од Лугоша и Карансебеша на исток, а ко хоће да упозна Србе, ваља да крене од Темишвара на запад“, док су између Лугоша и Темишвара Срби и Румуни живели измешано.² И Маџари су равничарски Банат редовно називали Rácorszag, а планински Oláhság, иако им је било добро познато да је Срба било местимице и по источном Банату. На пример, у Карансебешу је 1544. године забележена *Српска улица*, а 1579, опет, још и српска црква и српско гробље.³ Тако је то било све до краја турске владавине, а унеколико и касније.

Међутим, сад се већ може констатовати да су српске „оазе“ по истом Банату до краја XVII века биле и бројније и веће него што се то раније претпостављало. Има доказа, наиме, да је читаву Липову околином у то време била настањена српским живљем, док се припадници других народности тако рећи и не помињу. То исто може да се каже и за оршавско-мехадијски дистрикт, чији становници бејаху, сведоче очувани документи, скоро искључиво Срби. Насеља такозване Банатске Црне горе североисточно од Темишвара и Лугоша такође беху српска, што се односи и на читаву Банатску клисуру, а делетице и за Алмаш. Наравно, то су били православни Срби, док су српски католици настањивали горњи Караш око садашње Репице (Крашовани), а делимично и Рекаш и Радну код Темишвара и Липове. Први су пореклом били из Ти-

¹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја XVIII века*, Београд 1955, 32.

² Исто, 35.

³ Исто, 36.

мока, а други, како изгледа, из Босне, али су се сви они у званичним документима третирали као Срби, како су се, уосталом, и сами осећали.⁴

Упркос томе, етничка слика покрајине је крајем XVII и у првој половини XVIII века доста измењена у корист Румуна, који су кад је реч о планинском делу, бројно постали надмоћнији, одакле су затим почели да се спуштају и у западне, равничарске крајеве. Срби су, међутим, из својих „оаза“ поступно готово у целини ишчезли, изузев у Банатској клисури и Крашови. До тога је дошло из више разлога, пре свега због ратова (1689—99, 1716—18. и 1737—39. године), у којима су Срби изгинули и од Турака десетковани због њиховог учешћа у борбама на страни Аустрије, делимично и због расељавања, с једне стране, а, с друге стране, и због веома израженог и повећаног досељавања Румуна у Банат, првенствено из Ердеља, а и из Мале Влашке.

Због тога је прошлост тог и таквог Баната подједнако занимљива и за Србе и за Румуне. Како се, међутим, о Банату у XVII веку и сад веома мало зна, то је онда утолико вреднији сваки новопронађени податак и спис о њему. То се односи и на акт који се овде објављује, а који се сад налази, одмах да додамо, у Мађарском државном архиву у Буди-му (Magyar orszagos léveltár, Budapest), где је заведен под бр. С 159 — *Urbaria et Conscriptionibus, Temes VM, N° 61/59*. У његовом заглављу пише: *Specification des Lippaunischen Districts sambt zugehörigen Herrschaften vndt Dörffer wie es ihm Anno 1690. Jahr Effective bestanden ist*, док је спецификацијом, односно пописом, обухваћен читав средњи и источни Банат, а не само околина Липове, као што произлази из текста. У ствари, подаци се односе на све дистрикте и спахилуке, почев од арадског и темишварског, на северу, па до вршачког и паланачког, на југу, односно од Вел. Св. Николе, Жомбоља и Делиблатске пешчаре на западу, до ердељских међа и долине Черне, на истоку.

Не знамо тачно кад је, ко је и по чијем налогу извршио тај попис, па ни ко је сачинио сам документ, јер то нигде не пише, али немачки језик и старо, класично готичко писмо тог доба сведоче да га је саставио Немац, највероватније крајем 1690. године, с тим што су надлежне војне власти свакако нешто пре тога извршиле и попис. То би се могло закључити и по чињеници да у списку нема оршавског дистрикта, који је можда тог тренутка био у турском поседу, и по коме су се тада и иначе водиле жестоке борбе између аустријских и турских војних снага. Не пише у документу нигде ни због чега је попис извршен, али је и без тога јасно да је читава та радња обављена у вези с пореским дажбинама, које су затечена и пописана домаћинства имала да дају за издржавање аутријске војске с тог терена.

С тим у вези се подсећа да су Аустријанци један такав попис Баната извршили већ 1688/89. године, дакле одмах по свом продору у ње-

⁴ О томе има доста података у постојећој историографској литератури, а још више у архивским документима, од којих ће неки ускоро бити и објављени.

СПЕЦИФИКАЦИЈА

Липовског дистрикта с припадајућим му спахилуцима и селима која ове, 1690. године у њему стварно постоје⁶

	Регистрована лица и домаћинства куће			Регистровани			имени			Дажбине Те куће дају давале		
	Лица	Запу-стеле	Наста-њене	Воло-ви	Краве	Овце и козе	Свиње	Кош-нице	Кови гради	Вино-ви	Сада	Под Тур-цима
Липова с припадајућим јој селима, без града ⁷	130 ⁸	85	43	33	69	68	50	93	6	15 ⁹	1	300 ¹⁰ 38,5 ¹¹
Варадија с припадајућим јој селима	63	27	27	20	33	47	44	54	5	10	1	— 24
Hallmat ¹² с припадајућим му селима	1408	79	377	1634	3846	3024	5478	1373	497	20	15	6216 946
Лугош с припадајућим му селима	214	7	92	129	201	470	459	608	30	20	7	1439 39,5
Спахилук Фазет (Fachzet) с припадајућим му селима	63	26	32	127	99	146	177	109	12	5	5	373 78
Спахилук Моношгар	84	3	40	84	93	143	116	15	—	—	6	600 26
Спахилук Чиклова (Schitwahr)	72	7	33	43	89	140	111	135	9	3	3	1444 12
Спахилук Бокшан с припадајућим му селима	116	4	61	66	58	430	152	410	7	8	9	942 14
Спахилук Крашова с припадајућим му селима	226	73	27	115	369	645	240	448	34	—	11	1067 211
Спахилук Вршан с припадајућим му селима ¹³	90	39	44	127	104	459	100	959	38	1205	5	384 11
Нова Паланка с припадајућим јој селима ¹⁴	178	41	34	90	66	779	93	112	39	23	17	1476 35

	Регистрована лица и домаћинства куће				Регистровани имени				Дажбине Те куће дају давале			
	Лица	Запу- стеле	Наста- њене	Воло- ви	Краве	Овце и козе	Свиње	Кош- нице	Вино- гради	Млино- ви	Под- тур- цима	
Карансбеш с припадају- ћим му селима	259	183	145	117	148	1165	232	42	59	—	16	1315 130
Pogritz (?) ¹⁵ с припадајућим му селима	85	112	38	60	98	156	41	99	9	—	2	2517 148
Дистрикт Тамиш с припадајућим му селима	40	103	30	14	42	693	17	13	9	1	6	1092 102,5
Мехадџа с припадајућим јој селима	5	9	6	14	10	94	—	—	3	30	—	412 25
Дистрикт Glinova (?) ¹⁶ с припадајућим насељима	18	21	13	24	24	145	6	—	3	—	2	1076 69
Дистрикт Клисура с припадајућим селима	7	9	5	6	3	60	7	—	2	3	—	242 16
Оршава с припадајућим насељима	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Дистрикт Алмаш с припадајућим му насељима	36	29	19	50	50	425	49	1	13	4	6	3090 1020
Арад с припадајућим селима ¹⁷	20	16	17	10	15	—	—	20	—	—	1	—
Свега	3109	873	1073	2759	6317 ¹⁸	9070	7332	4491	775	1347	113	21685 2946

га, али се тај попис односи само на његов крајњи југозападни део, тј. на Потисје и Подунавље до линије Вел. Св. Никола — Жомбољ — Алибунар — Дубовац, док сви остали крајеви Баната, како изгледа, тада осташе непописани. Тај попис је већ објављен,⁵ док се сад објављује овај други, који је накнадно пронађен, и то у другом архиву. Није нам познато како се први од њих нашао у бечком Коморском архиву, а други у Мађарском државном архиву. Навешћемо податке, који се овде дају у српском преводу и постојећим редоследом.

**

Овај попис је несумњиво вишеструко користан, чак и ако није најтачнији, поготову ако се упореди с већ помињаним пописом југозапад-ног Баната из 1688/9. године, а и иначе. Из њега сазнајемо, наиме, за постојеће управно-административне јединице и спахилуке средњег и источног Баната у 1690. години, што је највероватније све постојало и за време Турака. Јер, на том се плану сасвим сигурно за неколико ратних месеци нове власти ништа није изменило већ и стога што Аустријанци, познато је, у почетку никад ништа у таквим случајевима нису мењали, нити је, пак за то било времена. Не знамо какав је био однос из-

⁵ Срета Пецињачки, *Покришко-поморишка и бачко-банатска насеља уочи велике сеобе Срба (1688/89)*, Историјски гласник, Београд, св. 1—2/1977, 141—155.

⁶ Тако, наиме, пише, док би то могло да се каже овако: Попис дистриката и спахилука источног и средњег Баната с постојећим, затеченим становницима и њиховим имецима и дажбинама у 1690. години.

⁷ Иако се то не каже, ипак је вероватније да је овде реч о дистрикту него о спахилуку Липови. То исто може да се каже и за све друге поближе неозначене „јединице“.

⁸ Свакако опорезованих, док је стварни број лица морао бити знатно већи.

⁹ Вероватно мотика винограда.

¹⁰ То су порције, свакако натуралне, које су разрезане и убиране за издржавање аустријске војске на терену.

¹¹ Засад је нејасно шта представљају ове бројке. Ситнији уобичајени новац свакако не.

¹² Пише Hallmat, али је нејасно које је то место (дистрикт) било и где се налазило.

¹³ Пошто их нема у већ објављеном попису из 1688/89. године (нап. бр. 5), ваља претпоставити да су овом спахилуку припадала сва насеља источно од Алибунара.

¹⁴ Несумњиво, том дистрикту су припадала сва насеља источно од Деблилатске пешчаре и реке Караша.

¹⁵ Пише Pogaritz, али о том месту односно дистрикту засад не зна се ништа поближе.

¹⁶ Исто то може да се каже и за дистрикт Glinova.

¹⁷ Пошто су Арад и околна насеља с десне обале Мориша пописани већ 1688/89. године, то се овде свакако мисли само на Нови Арад, управо на насеља из његове околине на левој, банатској обали Мориша.

¹⁸ Ова и следећа бројка из сумама су нетачне, или су, пак, нетачне неке бројке изнад њих, али се све то оставља тако како је написано јер је нејасно где је грешка.

(Напомене од 6—18 односе се на табелу.)

међу тих јединица, али је очигледно да су и дистрикти (нахије) и спахилуци на извештај начин били изједначени, с обзиром на то да и једни и други имају и „припадајућа села“. Недостатак је једино у томе што су та насеља остала неименована, па се данас само по овим подацима не може знати ни њихов број ни њихова стварна величина. Међутим, сасвим је извесно да су та насеља тада била и веома ретка и веома слабо настањена, бар у односу на насеља у југозападном Банату, која су пописана годину-две раније, где је отприлике на два пута мањој територији регистровано око 5700 домаћинстава, (кућа) док их је овде сад на два пута већој територији забележено једва 1946, од чега 1037 запустела, а само 873 настањена. То изгледа невероватно, али је тачно. А оно што у том погледу важи за домаћинства, важи и за њихове иметке, који такође беху јадни и бедни. Према томе, сви су изгледили да је планински део Баната тада био знатно слабије настањен од равничарског дела, док је шира околина Темишвара, добро је познато, расељена већ 1687. године, кад је капетан Новак Петровић из ње одвео у Бачку приближно 5000 српских душа.¹⁹ А тада су Аустријанци продрли у Банат, где су током 1689—1690. године, а и касније, са Турцима водили честе и дуге борбе, првенствено по крајевима о којима је овде реч. Тада су и Банањани љуто страдали, нарочито од Татара, испред којих су се многи становници с тог терена и разбежали, селећи се у Бачку, Кришану и Мађарску, а свакако и у Ердељ. Стога није ни чудно што су ти крајеви толико запустели, што нарочито важи за мехадијски, арадски, темишварски и клисурски дистрикт, који су готово сасвим запустели, док оршавски дистрикт није ни пописан. Додуше, из постојеће литературе је већ од раније познато да је Банат тада доста страдао и запустео, како због турско-татарских покоља тако и због многих расељавања.²⁰ О стварној величини те трагедије, међутим, може да се суди, чини се, тек по овом спису, чија је вредност утолико већа. То је, ипак, да тако кажемо, тек прва поуздана вест о Банату из тог доба и његовој депопулацији, док би све остало што уз то иде требало поближе да се објасни и допуни новим архивским истраживањима, којих ће, надамо се, још бити.

S. Pečinjački

LES DISTRICTS ET LES GRANDES PROPRIETES DE TERRE A BANAT EN 1690

L'auteur a découvert dans les Archives Hongroises de l'Etat un document relatif au dénombrement de la population dans la région de Banat en 1690. On peut y voir que la population serbe, par rapport aux autres groupes ethniques, fut bien nombreuse. Ce fait peut être expliqué par de nombreuses migrations de la population serbe arrivant des régions sud à cause de l'invasion turque. Le document est d'une grande importance historique.

¹⁹ Д. Поповић, н.д., 46.

²⁰ Исто.

Јован Ф. Трифуноски

ПОРОДИЧНЕ ЗАДРУГЕ У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

I. Увод

Скопска црна гора представља ужу предеону целину и део је стране Скопске котлине. Има 11 села већином у подножју истоименог планинског масива, који се издиже са северне стране. На западу лежи село Чучер, а на истоку Љуботен. Између њих су Горњани, Бањани, Кучевиште, Побужје и Љубанци. Јужно од овог појаса у пољу су села Мирковци, Глуво и Бразда; на планинској падини је мало село Бродац.¹

Језгро Скопске црне горе представљају три поменућа већа села — Кучевиште, Побужје и Бањани. Географска средина овог предела омогућавала је двојако привређивање становништва — сточарство и ратарство. То је био важан привредно географски чинилац што су се у селима Скопске Црне горе могли одржати прилично бројни сточари и ратарци са својим старим родовским друштвеним уређењем. Иначе, становници Скопске Црне горе једним делом потичу од старијих досељеника, чије је порекло већином са севера. Планина их није спречила да пређу са северне на њену јужну страну. Тако су се досељеници задржали у јужној подгорини планине — жупи Скопској Црној гори. Такво кретање становништва постојало је не само у средњем веку већ и касније током турске владавине.

Породична задруга, као посебна врста друштвено-економског живота најближих сродника, у селима Скопске Црне горе била је добро заступљена. У условима екстензивне производње задруга је пружала најбољи начин организације послова и заједничког живота за две-три генерације сродника.² Она је била и заштита у времену лабаве турске власти када је инокосно домаћинство тешко опстајало.

II. Развитак породичних задруга

а. — Породичних задруга у селима Скопске црне горе, како се може установити на теренским проучавањима, нарочито је много било од средине XIX века до краја турске владавине 1912. г. Затим је задруга било и у периоду између два светска рата. Најчешће су постојале братинске, а ређе очинске задруге. Задруга овог краја у својој основи

¹ Видети Ј. Трифуноски: *Скопска Црна гора, Скопје 1971.*, стр. 1—123.

² Упоредити М. Барјактаровић: *Друштвено и етничко груписање и диференцирање на Косову и Метохији*, Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену, Београд 1974., стр. 139.

носила је сва обележја старе словенске задруге. Најпре наводимо неколико карактеристичних примера великих задруга из XIX века.

У селу Побужју око средине XIX века постојала је Башчићева задруга са 100 чланова: од тога 18 мушкараца са женама. Била је највећа задруга у широј околини Скопља за коју до сада знамо. Старешина задруге Марко Башчићевски био је најбогатији сточар у свом пределу: имао је око 1.000 оваца и коза, 100 свиња, доста говеда и коња³.

У селу Мирковцима, такође око средине XIX века, постојала је друга исто тако велика задруга — Урумовска. Имала је 90 душа. Старешина те задруге био је Станко, познатији под надимком Урум-бег. Ова задруга такође је имала доста стоке и нешто земље. Осим тога Станко је био власник појединих зграда у Скопљу — тзв. „Галичког хана“, „Беле кафане“ и др.

У селу Бразди М. Филиповић је слушао казивање о изумрлим Ашадановцима. Они су у прошлом веку били задруга такође с 90 чељади.⁴ По истом аутору, крајем наведеног века у селу Побужју издвојили су се Марковци, а било их је 80 чељади.⁵

У селу Љубанцу око 1870. г. на гласу је била задруга у роду Рајевци. Бројала је око 60 чланова. Старешина Сокол Рајевски био је веома познат у селима ближе околине и у Скопљу. Чланови његове задруге важжили су као богати сточари, затим су имали бакалску радњу са кафаном у свом селу и пекару у Скопљу.

У селу Бродцу, како је забележио Ј. Цвијић, у другој половини XIX века, постојала је Панкова задруга са 40—50 душа.⁶ Затим неколико већих задруга утврдио је пред сам крај турске владавине и А. т. Петровић. То су били: Писаљевићи у селу Горњану, Гижаровци у селу Бродцу, Каровчевићи у селу Кучевшту и Пижевићи у селу Глуву.⁷

*

б. — Слично стање са породичним задругама у Скопској црној гори углавном се одржавало и неко време после турске владавине. У селу Чучеру последња велика задруга са 42 члана поделила се око 1930. г. То су били Зивчевићи. Приближно по толико чланова тада су имале и неке друге црногорске задруге — једна у роду Бошкови у селу Бањану, друга у роду Данчевци у селу Бразди, трећа у роду Боровци у селу Љуботену итд.

М. Филиповић 1929. г. у селу Бразди установио је пет задруга с више од по 20 чељади, а раније их је било и са 35—40 чељади. У селу Кучевшту, по истом аутору, тада је било око 50 задружних кућа.

³ Ј. Трифуноски: *Кућна задруга у селима СР Македоније*, „Етнолошки преглед“, св. 11, Београд 1973., стр. 111.

⁴ М. Филиповић: *Обичаји и веровања у Скопској котлини (Живот и обичаји народни*, књ. 24, Београд 1939., стр. 288).

⁵ Исти: *нав. дело*, стр. 288.

⁶ Ј. Цвијић: *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I, Београд 1906., стр. 110.

⁷ А. т. Петровић: *Народни живот и обичаји у Скопској црној гори*, Српски етнографски зборник, књ. VII, Београд 1907., Стр. 335, 336.

Филиповић наводи задруге и у селу Мирковцима: Каровиће са 25, Грујиће са 35, Милошевиће са 34 и Урумовце са преко 40 чељади.⁸

Уопште, у свим скопско-црногорским селима још су живе успомене и традиција на породичне задруге. Било их је најмањих са по 10 до 12 чланова, и средњих са по 15 до 25 чланова. До 1912. г., а у извесној мери и касније, задруге Скопске црне горе као да су дошле до највише тачке развитака, до најглавније улоге у народном животу. Прича се да је било црногорских села у којима су три четвртине домаћинства живе на сродничким задругама, на пример, села Горњане, Бродац итд.⁹

Како сам установио, у селу Кучевишту познатијих задруга било је у овим данашњим родовима: Нинићи, Рајевићи, Комненови, Каровчеви, Нешкови, Пиркови, Гурмешови, Видини. У селу Љубанцу задруга је било у родовима: Нинићеви, Којчићеви, Шаманци, Шишманци, Пештерци. У селу Чучеру задруга је било у родовима: Буксановићи, Урдаревићи и другим. У селу Горњану задруга је било у родовима: Маринкови, Љотови итд. У селу Бањани, задруга је било у родовима: Кајевићи, Башчићеви, Бошкови. У селу Побужју задруга је било у родовима: Пупићеви или Бојчови, Трајановци, Чанковци, Јанковци. У селу Глуву задруга је било у родовима: Томашеви и Пижеви. У Селу Бразди задруга је било у родовима: Славковци, Пејковци, Петковци. У селу Мирковцима задруга је било у родовима: Врсаћеви, Кајсторови, Левајкови, Смокови итд.

в. — Наведени подаци јасно показују: да је у селима Скопске Црне горе једна од главних карактеристика била развијен задружни живот. Уопште, задруга је било много више него што би им се човек надао. Успомене на задруге још живе, јер сам наилазио на њихове живе чланове. Они кажу да је у по неким селима готово свака друга кућа била задруга, да је задруга била права народна установа итд.

На одржавање породичних задруга претежно су утицале друштвено-политичке прилике и географско-привредни услови. Планинско-сточарска привреда и лична несигурност наметали су облик задружног живота. Како се зна: имућна и многољудна кућа могла је лакше одолевати свима тешкоћама. Велика несигурност за наше становништво овде је владала поглавито у раздобљу 1800—1912. г. Осим тога домаћинства Скопске Црне горе доскора су била веома бројна и због тога што су жене рабале више деце. Није била ретка жена која их је родила по 12, а живо јој остало 7 до 8 деце.

Солидно грађене куће већих породичних задруга, које су у селима очуване и данас, пружају слику груписаног насеља. У средишту је главна кућа издвојена знатном величином. Састоји од просторија у при-

⁸ М. Филиповић: нав. рад, стр. 288.

⁹ Данас постоје живи људи који чувају успомене на поједине задруге, нарочито из времена између два светска рата.

земљу и од просторија на спрату — „чардак“, „кућа“ и 3—4 собе. У те куће скупљала се сва чељад већином у свечаним данима.

Организација задруге и у овом нашем крају била је чврста. Заснивала се на ауторитету старешине („домаћин“) и слози свих чланова. По правилу старешина је био отац или по реду најстарији син. Од старешине куће тражила се умешност у руковођењу, тако да се на сваком кораку могао видети успех. Главна домаћица могла је да буде само најстарија жена, а не само домаћинова жена. Она је управљала осталим женама у договору са старешином. Дужности и права домаћице описао је нешто опширније А. т. Петровић.¹⁰

Знало се ко ће да чува стоку, ко је воденичар, ко обрађује земљу, ко иде на пазар у Скопље итд. Женидба и удадба вршила се по редоследу: млађи није смео прескочити старијег итд.¹¹ Сви су се састајали у кући обично о Божићу, крсној слави, када неког жене, а иначе, поглавито мушкарци, живели су по планини и по пољу.¹²

Имовина задруге била је знатна и поглавито у живој стоци. Гајиле су се козе и овце, а мање говеда, коњи и свиње. Подлога сточарству представљали су планински пашњаци, шуме, сенокоси, слама, јечам, овас. Стока је у пролеће била на утрини око села, а од маја на планини. Тамо је остајала док не падне снег.

И овде се јавио тзв. тип предвојене задруге: у матичним селима живео је један део чељади, док је други део боравио на планини са стоком. После ослобођења од Турака трећи део задругара почео је да живи у Скопском пољу на земљи добијеној помоћу аграрне реформе. Таквих предвојених задругара из црногорског села Бродца нарочито је било у скопско-блатијском селу Белимбегову. Наведени подаци говоре колико је задруга као установа била еластична — прилагођавала се приликама и времену.¹³

Разгранате кућне задруге, које су биле и имућне, уживале су већи глас не само у свом селу већ и у широј околини. Главну реч у селима водиле су старешине задруга. Оне су са свештеницима и учитељима управљали школом, црквом и суседним манастирима. Из њихових редова произишли су старешине насеља — кметови.

Деоба задруга обављала се на скупу свих чланова. Деоба се вршила помоћу „ждреба“, што је остатак старог обичаја нашег народа познат још у средњем веку.¹⁴ Прво се делила кућа, па остало. После деобе остајало је понешто заједничко — на пример, воденица. Подела једне бројне задруге могла је да дâ по пет и више посебних домаћинстава.

¹⁰ А. т. Петровић: нав. дело, стр. 339, 415.

¹¹ Упоредити С. Оровић: *Породична задруга и фолклор*, „Народно стваралаштво“, св. 13—14, Београд 1965., стр. 1036.

¹² Унутрашња организација и односи у породичној задрузи Скопске црне горе у свему су били исти као и у другим нашим крајевима у којима је био развијен задружни живот, на пример, околина Куманова, Полог, Косово итд.

¹³ Упоредити М. Филиповић: *Несродничка и предвојена задруга*, Београд 1945., стр. 37.

¹⁴ А. Соловјев: *Повеља краља Душана...*, Прилози за књижевност, VII, 1—2, Београд 1927., стр. 112—113.

То значи прави мали род. Од некадашњих великих породичних задруга постале су посебне сеоске махале.¹⁵ Одељени задругари називали су се „деленици“.

III. Нагли нестанак породичних задруга

Промене које су после другог светског рата захватиле привредни и друштвени живот целе наше земље веома су се снажно испојиле и у Скопској црној гори. Процес распадања свих великих и средњих задруга извршен је нагло. Затим су се изделиле и мање задруге. Од посебног утицаја на нестанак породичних задруга били су следећи узроци: забрана да се гаје козе, запошљавање сељака у суседној скопској индустрији, школовање младег света, као и његово исељавање. Све то не погодује одржавању старих сеоских кућних задруга. Сада постоји само понека тзв. проширена породица.¹⁶ Постојање породичних задруга одговарало је једном времену које је прошло. Са тим временом нагло су отишле и поменуте задруге.

Уколико су припадници млађе генерације више економски осамостаљују, утолико слаби утицај старијих. На пример, млади брачни пар отпочиње живот у кући младожењиних родитеља. Та заједница је само привремена: млади одмах почну да припремају средства за подизање сопствене куће или за исељење у Скопље. Захваљујући уштеди и од мужевљевог рода младенци могу да се за кратко време издвоје из заједнице.

Колико је задруга данас уступила место самачкој породици износимо неколико статистичких података. Село Горњани 1948. имало је просек домаћинства 7,2 члана, а 1971. од 3 члана. Село Бродац 1948. имало је просек домаћинства од 8 чланова, а 1971. од 4 члана. Село Чучер 1948. имало је просек домаћинства од 7 чланова, а 1971. од 5 чланова.

Треба истаћи да се од 1971. године до данас и даље смањивао просечан број чланова једног домаћинства. Главни разлог томе је што се млађи свет стално иселава у Скопље и тамо запошљава у разним градским делатностима. У неким данашњим сеоским домаћинствима живе само стари становници.

Ипак у одређеним ситуацијама на терену сам запазио како се подељени и иселени чланови задруга међусобно испомажу. Чланови из Скопља окупљају се у родитељској кући или у кући брата који је остао у селу у дане породичних свечаности. Ово показује да стара задружна веза између сродника постоји, мада ће и она временом нестати.

Данас је у скопско-црногорским селима очувано неколико десетина изразитих грађевинских задружних целина: у Горњану, Чучеру, Кучевишту, Љубанцу итд. И на овом организму стамбене агломерације добро се може видети развој појединих задруга.¹⁷ Неке такве зграде сада су напуштене.

¹⁵ Упоредити А.т. Петровић: нав. рад, стр. 336.

¹⁶ Те ретке проширене породице немају више од 8 чланова.

¹⁷ Упореди К. Бенц — Бошковић: *Неки облици стамбених зграда у Конавлима*, „Народно стваралаштво“, св. 41—43, Београд 1972., стр. 106.

Откада је задруге нестало и откада су ослабили други друштвени фактори, у селима Скопске црне горе почеле су се испољавати видне последице у васпитању људи. Код млађег света, мушког и женског, нема дисциплине карактеристичне за живот у задрузи; слабије је међусобно поверење; више се употребљава алкохол, дуван. Мушкарци су заузети сувише радом те немају воље и времена да се баве одржавањем традиционалног гостопримства, чувањем традиција, организовањем народних светковина и друго.

Jovan Trifunoski

COMMUNAUTÉS DE FAMILLE DANS LA RÉGION DE SKOPSKA CRNA GORA

L'article est basé sur les données de la littérature et les recherches de la région faites par l'auteur. Il concerne le développement des communautés de famille dans la région de Skopska Crna Gora et leur rôle dans la vie de la population de cette contrée macédonienne.

СЕЂАЊА

Петар Влаховић

УЗ СТОГОДИШЊИЦУ РОЂЕЊА ВЕСЕЛИНА ЧАЈКАНОВИЋА

Веселин Чајкановић припада кругу оних ретких научних посленика који су науци посветили читав живот и својим истраживачким радом надживели себе и своје време. Међутим, као што често бива, о животу и научном значају људи који се у одређеним областима науке свакодневно помињу и цитирају мало се пише. У том погледу ни В. Чајкановић није изузетак. Кратка белешка у *Енциклопедији СХС* (Ст. Станојевића), осврт Р. Марића у *Гласнику Етнографског института САНУ* (књ. II, III, Београд 1957) и В. Бурића уз Чајкановићеве изабране студије *Мит и религија у Срба* (СКЗ, Коло LXVI, књ. 443, Београд 1973) углавном је најзначајније што је до сада написано у етнолошкој литератури о овом прегооцу чија је несумњива заслуга „та што је својим студијама народних веровања омогућио реконструкцију старе српске религије која ће бити нераздвојно везана с његовим именом“. Због тога, прилика је да се макар и на основу поменутих списа и у етнолошким публикацијама обележи стогодишњица Чајкановићевог рођења јер је он, као што је познато, својим студијама *Из религије и фолклора* (СЕЗб, Београд 1924) и тумачењем српских народних приповедака (СЕЗб 41, Београд 1927) поставио основу етнолошком проучавању српске народне религије и митологије. Уз Марићев и Бурићев осврт штампана је и библиографија Чајкановићевих радова из које се јасно види обилна научно-истраживачка и педагошка Чајкановићева делатност, чијим је залагањем — како с правом каже Р. Марић „проучавање класичне старине у Србији толико напредовало да је ... пред почетак другог светског рата у Београду била створена читава мала школа у којој су се... млади људи spremали за наставнички позив и научни рад“ не само у класичним наукама већ и знатно шире у етнологији и сродним јој дисциплинама.

II

В. Чајкановић је рођен у Београду, у чиновничкој породици, 28. марта 1881. године. Преминуо је 6. августа 1946. „искрено ожаљен“ — како каже његов биограф Р. Марић — „од многобројних пријатеља и познаника“. Прилике у којима је Чајкановић учио, студирао и радио

ни најмање нису биле наклонене школској, научној и стваралачкој делатности. Међутим, све те препреке са којима се сreo већ у основној школи и Првој мушкој гимназији, коју је завршио 1899, Чајкановић је преодолео захваљујући изузетној љубави коју је испољио за „класичне језике и класичну старину уопште“. Ношен том љубављу, после завршене гимназије студирао је класичну филологију на ондашњој Великој школи у Београду, у којој су предавали Никола Вулић и Милоје Васић, који су у Србији истовремено били и пионири у дисциплинама на којима су радили. По завршеним студијама у Београду Чајкановић се од 1903. до 1907. године усавршавао у Лајпцигу и Минхену, не само у класичним језицима већ је упоредо „изучавао и стари словенски код Лескина и јеврејски код Крамера“. Докторат са садржајем о *античким пословицама* положио је у Минхену и тиме стекао и формалне квалификације за рад на науци. Чајкановић је, усавршивши се у класичној, византијској и оријенталној филологији на Филозофском факултету у Београду 1908. постао доцент, 1919. ванредни а 1922. године редовни професор универзитета и члан Српске академије наука. „У то доба, по оснивању Богословског факултета, он бива изабран за хонорарног наставника упоредне историје религије, коју је на њему предавао пуних 35 семестара“. Као резервни официр учествовао је у балканским ратовима и првом светском рату, што је, без сумње, одлагало али не и прекинуло његов самопрегорни рад на науци. Шта више, чак и у ненормалним условима рата, када је болестан прешао Албанију и стигао на Солунски фронт, с поручником Албером Офаром оснива у Бизерти Штампарију српских инвалида и покреће лист *Напред*, с књижевним додатком *Из старих ризница и Библиотеку листа Напред*, у којој је изашло 25 књижица. По преласку на Крф уређује *Српске новине*, са додатком *Забавник*, у коме су објављивани не само књижевни састави него и научне студије. С Крфа Чајкановић одлази у Париз и Лондон, где ради у библиотекама све до повратка у земљу. „Вративши се у земљу, у којој је требало и обнављати оно што је непријатељ био уништио и стварати ново, он је, поред редовне дужности — каже Марић, једно време вршио и дужност начелника Одељења за вишу наставу Министарства просвете и дужност управника Државне штампарije“. Све то „у овом периоду обнове и изградње“ одразило се на развој Универзитета у Београду, на отварање нових факултета и других научних институција. При свему томе Чајкановић веома активно сарађује. „Он је био члан Одбора за грађење Универзитетске библиотеке као представник Филозофског факултета све до 1941. године, и члан Комисије која је у Немачкој, на рачун репарација, набављала књиге и опрему за семинарске библиотеке и лабораторије.“ Иако ангажован на научном и педагошком пољу, Чајкановић је ради науке активан и у јавном животу. У више махова био је декан Филозофског факултета, управник Српске књижевне задруге, Задужбине Николе Чупића, Друштва Св. Саве, члан Главног просветног савета и комисије за полагање професорских испита. Основао је Централни каталог стручне литературе Универзитета у Београду, а учествовао је марљиво у раду и других просветних и научних институција (нпр. Универзитет, САНУ и друге). Одликован је с више високих рат-

Веселин Чајкановић

них и мирнодопских одликовања, међу којима и Легијом части.

Ученици су га запамтили као веома скромног и изузетно предусретљивог човека, јер „студенте је необично волео, и код њега, и као професора и као декана, за њих није постојало одређено време пријема... Својим опхођењем умео је да придобије студенте за рад на науци којој се сам био посветио и сталним указивањем на њихове погрешке и недостатке њиховог рада упућивао их у методе научног рада“. Ову Марићеву тврдњу В. Бурић поткрепљује сопственим искуством. „Мене је Чајкановић натерао — каже В. Бурић — да израдим докторску дисертацију... на разговоре је звао он мене, није ми давао прилике да га молим! Отворио ми је широм врата своје чудесне библиотеке, могао сам да се послужим сваком књигом из ње“ — каже В. Бурић. Кад се све ово, као и много другог, има у виду, онда није чудо „што је скоро сваки девети студент, који је од 1919. до 1941. године код њега (Чајкановића) положио дипломски испит, положио и докторат, а тезе које су они израдили... знатан су допринос науци“. Овакав успех могао је да постигне само онај који је суверено владао науком и научним методом.

III

У првим деценијама XX века Србија је осећала велику измореност од догађаја кроз које је пролазила и који су јој, мимо њене воље, често споља наметани (Турска, Аустрија и друге велике силе). Ослободилачка борба и одбрамбени ратови исцрпили су њене економске могућности, десетковали становништво, зауставили природан систематски развој њених стручно-научних институција и планске интелектуалне надградње. Због свега тога, и много другог, носиоци научне мисли ондашње Србије сусрели су се с многим објективним тешкоћама које су се могле савладати само изузетним ентузијазмом и несебичним личним ангажовањем на пољу научног и другог културног стваралаштва. На ондашњу интелигенцију Србије, која је случајем преживела страхоте ратних недаћа у прве две деценије XX века, а којој је припадао В. Чајкановић, пао је веома тежак задатак. Требало је обновити уништено и створити услове за што успешнији рад на науци. У то време „у Србији — како с правом уочава Р. Марић, није постојала ни једна библиотека у којој би се могле наћи најпотребније књиге и часописи“, а посебно не за рад на класичним наукама. Скромне су биле и могућности за објављивање научних радова. Излазиле су само неке публикације, као што су: *Глас САН*, затим *Посебна издања Српске академије наука*, *Годишњица Николе Чупића* и *Старинар*. Међутим, и у овим публикацијама примани су радови „већ признатих научника“. Стање се у погледу публикација није много изменило ни после првог светског рата у односу на класичне науке, мада је П. Поповић основао *Прилоге за књижевност, историју језик и фолклор*, у чијој је редакцији био и Чајкановић. Због свега тога „тек када се“ — како каже Р. Марић — „те чињенице имају у виду и узме у обзир број радова које је Чајкановић објавио и оставио у рукопису, као и дисциплине на којима је радио, може правилно проце-

нити значај његовог рада и његов допринос науци и нашој националној култури“.

Из обилне Чајкановићеве библиографије, објављене уз Марићев осврт, а допуњене у Бурићевој редакцији уз Чајкановићеву књигу *Мит и религија у Срба* (Београд 1973), у издању Српске књижевне задруге, види се да је он урадио велики број прилога, студија, уџбеника и превода. Међутим, стицајем околности, нека његова заокружена истраживања остала су у рукописима који, на жалост, ни до данас нису публиковани.

В. Чајкановић је као педагог знао „да су за правилну наставу латинског језика у средњој школи и на универзитету и у упознавању ученика и студената с класичном старином потребни добри уџбеници као и избори занимљивог штива које ученике може да заинтересује и придобије за учење једног старог језика“. Због тога је он изradio латинске читанке за више разреде гимназије (од VI до VIII разреда) и приредио прилоге из римских писаца „за потребе универзитетске наставе“, у којима је дао избор из најзначајнијих дела римске књижевности архајског доба и златног века, сребрног латинитета и доба каснијег царства, тако да читаоци упознају и најбоља дела римске књижевности и приватне и сакралне старине. Осим тога, објавио је и *Преглед историје римске књижевности* с најпотребнијим подацима из старог века о појединим писцима“... „корисно помоћно средство свима који би желели да се упуте у историју римске књижевности“. Чајкановић је, не само кроз уџбенике већ и кроз популарно писане чланке и расправе проширивао сазнања шире публике о појединим питањима. У ту групу, између осталих, спадају „његова предавања о жени код Грка и Римљана и о грчком трагичном песништву и позоришту (објављено у *Српском књижевном гласнику*). Ови радови и данас су полазиште и основа за проучавања поменутих питања у нашим оквирима.

Чајкановић је познат и као врстан преводилац са латинског и грчког језика. У том оквиру могу се поменути преводи дела: Плутарха, Тацита, Вергилија, Светонија, Ливија, Фреда и других. У свим тим преводима „верно репродукује“ — како каже Р. Марић, „мисао оригинала“ и доводи је у склад са духом нашег језика. Етнологзи, као и други, посебно се сећају превода *Тацитова Германија* „зато што обичаји и веровања Германаца како их је Тацит описао, умногоме одговарају обичајима и веровањима нашег народа“. У овом преводу Чајкановић се руководио и практичним разлозима свог истраживачког и научног рада јер му је био потребан ради дубљих проучавања српске, словенске и индоевропске религије, као и других религија балканских и предњеазијских народа. Оно што се посебно запажа у Чајкановићевом делу јесте чињеница да је српску народну религију и митологију проматрао у оквирима и у складу са светским достигнућима науке на овом пољу.

За истраживачки посао и науку којом се бавио В. Чајкановић је, види се, био изванредно припремљен. Познавао је изворе, затим нашу и страну књижевност, религију и митологију, археологију, историју, етнологију и фолклор у ширем смислу речи. Уосталом, у ове науке усмерио се студирајући на Великој школи у Београду, а затим специјализирају-

ћи и радећи докторат у Немачкој. Као изузетан зналац класичне филологије, литературе о старим источним и европским народима, византијског и латинског средњег века, европских и неких ваневропских народа, Чајкановић је, како с правом закључује В. Бурић, „био изврсно припремљен за овај изванредно тежак посао“.

Чајкановићева научна радозналост кретала се у три основна смера, који су се међусобно складно и срећно допуњавали. Наиме, полазио је од класичне филологије, задржавао се у сфери фолклора, (коментари пословица, песама, приповедака и других врста умотворина) и расправљао сложена питања старе религије и митологије.

У проучавања религија предхришћанског периода, рекло би се, увеле су га пословице и басне, којима је започео свој научни рад (докторат *О античким тужбалицама*). На том послу Чајкановић је дао веома значајан прилог науци у раду *О Зенобијевој збирци пословица и њеним изворима* (Споменик САН LII, Београд 1914), као и у разматрању „односа грчких и римских писаца и Доситеја, нарочито — како каже Марић — античким изворима његове збирке басана“. Међутим, основу Чајкановићевог научног дела ипак — као што је већ уочено — чини реконструкција старе српске религије и старих религијских облика уопште.

У време кад је Чајкановић отпочео истраживања старе српске религије и митологије није било поузданијих извора за њено проучавање и реконструкцију. Полазиште и основа могла се пратити у народним умотворинама и традиционалним народним веровањима. Ово тим пре — како каже Марић — када је познато да се стара схватања не губе већ латентно прилагођавају новонасталим приликама и потребама. То своје становиште Чајкановић је изнео, у раду *У Бога су вунене ноге а гвоздене руке* (1914). У њему, као и у многим другим радовима, Чајкановић је пошао од анализе српских народних пословица и упоредним методом, и као и у другим каснијим радовима, објаснио не само схватање изреке „Бог је спор али достижан“ већ је истакао и основне принципе даљег рада на реконструкцији старе српске религије и митологије. У Чајкановићевим радовима такве врсте види се анализа садржаја нашег духовног наслеђа, грчког и римског материјала и уношење неких елемената из народне религије у хришћанску религију. Али, тим пословима могао је успешно да се бави само онај ко је добро познавао не само словенску религију већ и друге паганске религије, „у првом реду грчке и римске код којих су сачувани литерарни подаци у много случајева могу контролисати сачуваним савременим им остацима материјалне културе“. Чајкановић је кроз то увидео да се у српском културном наслеђу сачувало доста архаичних елемената због тога што се, док је био под Турцима, није доста изменио начин живота“, „а када су се, с ослобођењем од Турака, прилике измениле, почело је и систематско прикупљање народних веровања и обичаја“ у релативно неизмењеном облику, који су могли послужити за реконструкцију „религије нашег народа пре него што је примио хришћанство“. Анализа народних умотворина које су побележене у XIX и XX веку показала је Чајкановићу да је стара српска религија прожета синкретизмом у коме се уочавају трагови преанимизма, анимизма и тотемизма. С друге стране, запажају се „безлични де-

мони и божанства“ у камену, биљу и животињама. Наредни степен представљају, како сматра Чајкановић, „демони у полуљудском облику“, као и историјске личности с одликама митских јунака. Најзад, хришћански свеци у народној машти, нарочито после продора Турака, добијали су особине ранијих паганских божанстава. Р. Марић је потпуно у праву кад закључује следеће: „Све Чајкановићеве студије из ове области (мисли се на веровања и обичаје — П.В.) показале су да су и Срби, као и други пагански народи, пре примања хришћанства знали за богове које су, у данашњим народним веровањима, заменили поједини светитељи (Св. Сава, Св. Борђе) или Баво, а који су имали свој култ и одређене функције, и да је и код њих постојао култ предака“.

Полазећи од наведених одредница и крећући се у њиховим оквири-ма, Чајкановић је разрађивао, изграђивао и обликовао степен српске предхришћанске религије. Уосталом, то најбоље потврђују неке његове објављене расправе, а изгледа још више синтезе рукописа који су и до данас остали необјављени из, с научног становишта, непознатих разлога.

У Зборнику радова *Студије из религије и фолклора* (СЕЗб, XXXI, Београд 1924, с. 184) објављене су неке расправе које, како сам Чајкановић у предговору каже, „треба да послуже као претходни радови за дело о српској религији и митологији“. Ту су расправе о узроцима гостопримства, магичном смеху, „пуштању воде“ за покој душе, преносном смислу кумства, о домаћим божанствима (идолима) код Срба, претварање људи у натприродна бића, страху од Бога, сахрањивању под прагом, загробном животу, веровањима у вези с вуном, ланом, зејтином, људском и животињском положајнику, Св. Сави као учитељу одређених вештина, вуку као паганском божанству и другом што се из паганске религије преносило у хришћанска схватања живота и света. Неке од тих расправа ушле су у књигу *Мит и религија у Срба*, коју је приредио В. Бурџић, у издању Српске књижевне задруге (Београд 1973).

Расправа *О врховном богу у старој српској религији* (Посебна издања СКА, књ. СХХХII, Београд 1941, с. 208), у ствари је низ раније објављених радова који чине прилог познавању овог тешко решивог проблема. На те тешкоће Чајкановић упозорава већ у првој реченици Увода у ову студију речима: „О старим спрским боговима немамо ми, као што је познато, никаквих непосредних докумената — ни домаћих, ни страних, ни савремених, ни доцнијих; немамо, другим речима, у рукама ништа“. Али, „при свему том — каже он даље — наш положај, ма колико да је неповољан, није безизлазан... Из науке о религији знамо да свако божанство има своју област, свој култ и своје легенде. Ни богови из старог српског паганизма, у овом погледу, свакако нису чинили изузетак; и они су имали своју област и функције, и њима су упућиване молитве и приношене жртве, и за њих су везивана разна веровања, легенде, култни обичаји“. На основу анализе наше народне традиције (епске и лирске песме, народне приповетке, пословице, загонетке, народна веровања, култ и обичаји) Чајкановић се трудио да реконструира „личност некадашњег нашег врховног бога“. Тиме је он дао значајан прилог и познавању словенске предхришћанске религије уопште.

Рад *Неколике опште појаве у старој српској религији* (Годишњица Николе Чупића XLI, Београд 1932), значајан је, поред осталог и због тога што је Чајкановић у њему дошао до закључка „да се цела српска религија своди на култ предака“. Полазећи од нашег материјала, Чајкановић је обрађивао неке општије појаве из словенских и индоевропских религијских схватања, одређујући кроз то и српску паганску религију као „претежно индоевропску“, у којој има извесних утицаја митраизма, неоманихеизма, античких примеса и „религија народа које су Срби затекли кад су се доселили на Балканско полуострво“. Тиме је Чајкановић продро у најдубље корене религијских схватања која су претходила примању хришћанства, а многа од њих се и касније одржала не само код нас већ и другде.

Студија *Култ дрвета и биља код старих Срба* (СКГ LX, Београд 1940), као и више расправа о поштовању појединих животиња, изгледа да само наговештавају Чајкановићеве синтезе које су (према Марићу и В. Бурићу) остале у рукопису. Реч је о радовима под насловом *Стара српска религија и митологија* и *Речник народних веровања и биљака* (видети: Гл. ЕИ САНУ, књ. II—III, с. 73; *Мит и религија у Срба*, с. 644—645). Судећи према садржају рукописа који наводи В. Бурић, реч је о делима од посебног научног значаја јер је у њима садржан „систематски преглед целокупне старе вере“.

IV

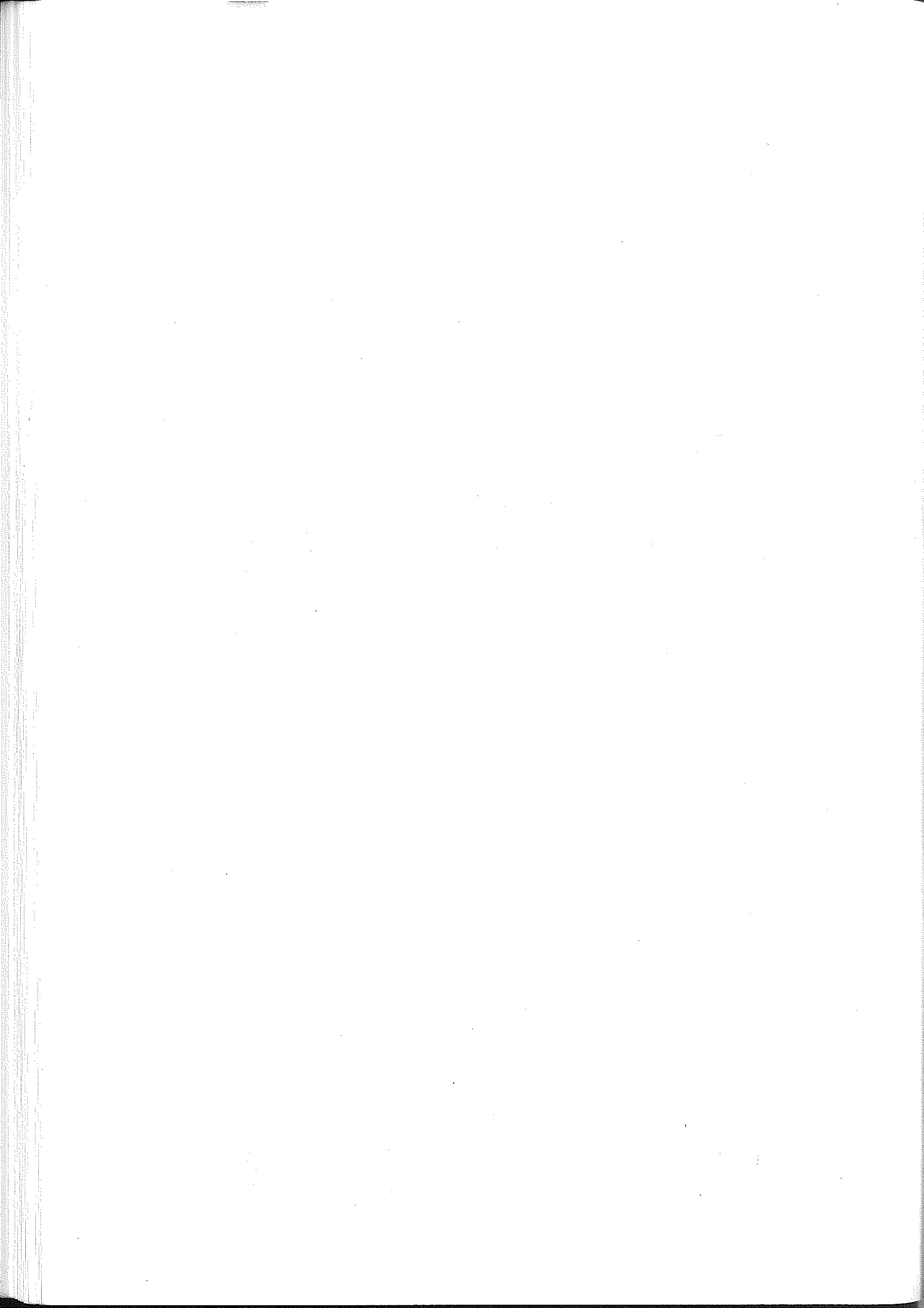
Дело Веселина Чајкановића, посматрано у целини, улази у веома комплексне научне проблеме, за чије су проучавање неопходни, поред стручне спреме, стрпљење и смисао да се суптилним анализама делића успостави целина. Чајкановић је, захваљујући самопрегорном раду и љубави за науком, филолошким, историјским и компаративним методом, колико год је то било могућно у његово време, успео да разлучи — како каже В. Бурић — раније од познијег, домаће од примљеног. Анализом конкретног материјала до кога је дошао у нашем целокупном усменом народном стваралаштву, Чајкановић је утврдио да је стара српска религија слојевита и у појединим елементима знатно старија од античких форми. Разлажући поједине елементе из српске паганске религије, Чајкановић је узгредно расветљавао и реконструисао општи индоевропски поглед на свет и тако српску предхришћанску религију и митологију увео у оквире светске науке. Кроз анализу култа предака, обичаја о Божићу, Ускрсу, слави, кумству, гостопримству, свадби, погребу и другим манифестацијама живота и смрти Чајкановић је указао и на више-столетни континуитет развоја српског народа како у најранијој тако и у најпознијим епохама.

Из Чајкановићевих радова се види да култ предака представља језгро паганске српске религије, који се преноси и у каснију хришћанску епоху. Функције неких паганских божанстава, што уочава и В. Бурић, народна машта је пренела на неке хришћанске свеце. Дубоко у историјски период пренета су народном маштом нека магијска схватања и

развијена веровања о Ђаволу. Постављена су, једна поред других, старија и млађа верска схватања, пријатељске и непријатељске мере које се примењују према вишим силама и образложени нови облици помоћу којих се тобоже могу савладати деловања природних и друштвених кретања. Човек је у Чајкановићевим радовима стално „у двоструком односу према вишим силама, пријатељском и непријатељском, јер их, како наглашава В. Ђурић, замишља као добре и зле у исти мах, налик на људе, са сличним потребама и сличним начином живљења“.

Према Чајкановићу, паганство је у српској народној религији трајно присутно па је „стара вера“ често у сукобу са хришћанством, чији ће се утицај знатно више изразити упоредо с конституисањем националне државе. Међутим, „стара вера“ упоредо са хришћанством „добива маха у вековима турског господства, када је, како каже В. Ђурић, српски народ угрожен не само од исламске турске него и од католичких држава: Венеције, Аустрије и Мађарске, и кад враћање старој вери и старим облицима живота значи тражење безбедности у континуитету ради очувања идентитета“. На тај начин се и неки хришћански светитељи, према Чајкановићу, јављају у улози богова.

Чајкановић је, као што се види, проучавање српске паганске религије поставио веома широко и трудио се да, у бројним радовима, реконструише њен пантеон. У том погледу он остаје за сада ненадмашан јер новији радови из ове области само потврђују многе Чајкановићеве поставке и остају у њиховим оквирима. Битна Чајкановићева одлика је у томе што је зналачки реконструисао многе појединости из српског прехришћанског периода и у томе је остао незаобилазан за све који су се после њега бавили или ће се бавити овим проблемима. То је Чајкановић могао постићи јер се придржавао принципа „да словенским веровањима не треба „по сваку цену тражити туђ извор“, јер „несавремено је радити само са текстовима и форсирати их, и нелогично примењивати искључиво историјски и филолошки метод проучавања у науци којој у скоро потпуној мери недостају писана документа из времена паганизма“ (*Мит и религија у Срба*, с. 347—348). Зато се Чајкановић за решавање ових проблема, с правом, ослонио не само на многобројне изворе на страним језицима већ, пре свега, на обимну нашу и страну литературу, која садржи податке значајне за религију, митологију, историју, усмену народну књижевност свих облика, етнологију, археологију и лингвистику. На тај начин он је својим делом још за живота сам себи подигао најтрајнији споменик.

Александар А. Миљковић

РАДКЛИФ-БРАУН И ЊЕГОВО ДЕЛО У ОБЛАСТИ СОЦИЈАЛНЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ

У британској антропологији Радклиф-Браун (A. R. Radcliffe-Brown) је скоро исто толико значајно име као и Бронислав Малиновски. Међутим, док је Малиновски у нашој средини постао широко познат, о Радклиф-Брауну врло мало знају чак и они који су се бавили социјалном антропологијом, док је доста наших читалаца који никада нису ни чули за њега. Већ сама та чињеница одавно намеће обавезу да се о овом великом социјалном антропологу напише неколико речи и на нашем језику. Чињеница да се ове године навршило сто година од његовог рођења (рођен је 1881. године) погодна је прилика да се нашим читаоцима скрене пажња на изузетну личност и идеје Радклиф-Брауна, чије је дело веома обогатило социјалну антропологију као науку.

У књизи *Револуција у антропологији* (*The Revolution in Anthropology*) професор Џарви (I. C. Jarvie) истакао је чињеницу да је Радклиф-Браун започео своја истраживања на Андаманским острвима (*the Andaman Islands*) већ 1906. године, у време док се Малиновски још бавио физиком и математиком у Кракову. Тиме је очигледно хтео да каже да Радклиф-Брауну припада заслуга да је први започео онај антрополошки рад из кога се, касније, развила чувена британска антрополошка школа, и да је неправедно потиснут тиме што је оцем британске антропологије сматран Малиновски а не Радклиф-Браун. Има можда у таквом расуђивању помало англосаксонске суревњивости, мада тај податак очигледно казује да историјски суд није био подједнако праведан према овој двојици великих научника и теоретичара, који су имали тако значајну улогу у развоју савремене социјалне антропологије. Наравно, постоји и веома прихватљиво објашњење зашто је то тако, и оно се такође налази у наведеној Џарвијевој књизи. Радклиф-Браунова прва књига у области социјалне антропологије, *Андамански острвљани* (*The Andaman Islanders*) довршена је 1914. године, али је угледала света тек 1922, исте године у којој је Малиновски објавио своје можда најпознатије дело *Аргонаути Западног Пацифика* (*The Argonauts of the Western Pacific*). Ипак, има неке мешавине подударности и комплементарности међу овом двојицом антрополога. Обојица су своје антрополошке теорије изградиле имајући за собом релативно мало практичног истраживачког искуства. Малиновски је проучавао скоро једино Тробријандере, а Радклиф-Браун Андаманске острвљане и нешто мало нека аустралијска и афричка племена. И док је Радклиф-Браун, у једном раздобљу свог живота, предавао на Чикашком универзитету, дотле су Малиновски и Лондонска

школа за економику (The London School of Economics) били доминантни у Британији. А кад се Радклиф-Браун вратио у Енглеску, на Оксфордски универзитет, Малиновски је после тога отишао за Сједињене Америчке Државе. Најзад, и то је оно што је вероватно најзначајније у овим комплементарностима и сличностима међу овом двојницом утемељивача британске социјалне антропологије, обојица су почели да се баве социјалном антропологијом полазећи од учења великог француског социолога Емила Диркема (Emile Durkheim). Сам Радклиф-Браун био је научник на кога је Диркемово учење „дубоко“ утицало. Реч „дубоко“ (*profoundly*) употребно је Роберт Нисбет у својој познатој студији *Социологија Емила Диркема* (The Sociology of Emile Durkheim), а то није учинио без разлога. Радклиф-Браун своју социолошку оријентацију у социјалној антропологији дугује поглавито Диркему, као и настављачу његовог дела Марселу Мосу (Marcel Mauss) и кругу око *L'Année Sociologique* (*Социолошки годишњак*), са којима је сарађивао много и дуго. У извесном смислу могло би, шта више, да се каже да је Радклиф-Браун своје полазно теоријско становиште преузео од Диркема. Он се, као и Диркем, опирао психологизовању науке о друштву и заступао је становиште да је компаративна социологија водећа друштвена наука.

Као што се Бронислав Малиновски сматра оснивачем функционализма у социјалној антропологији тако се и Радклиф-Браун сматра оснивачем структуралног функционализма. Разрађени теоријски концепт структуралног функционализма он је изложио у својој постхумно штампаној књизи *Природна наука о друштву* (*A Natural Science of Society*), која је за његова живота дуго кружила у облику скрипата, и у два огледа који су касније објављени у његовој чувеној збирци чланака и огледа под насловом *Структура и функција у примитивном друштву* (*Structure and Function in Primitive Society*); то су огледи *О појму функције у друштвеној науци* (*On the Concept of Function in Social Science*) и *О социјалној структури* (*On Social Structure*).

Како је Радклиф-Браун објашњавао шта је то „структурални функционализам“? „Појам функције“, пише он, „примењен на људска друштва, оснива се на аналогiji између друштвеног живота и органског живота“. Сам термин јавља се у XIX веку, у књижевности у области социјалне филозофије и социологије, и то баш у значењу које му даје аналогija са живим организмом. Међутим, систематску формулацију овог појма први је дао, по Радклиф-Брауну, Емил Диркем, који га је први и применио на стриктно научно проучавање друштва. Диркем је функцију друштвене институције дефинисао као однос (*the correspondence*) те институције према потребама друштвеног организма. При том је појам потребе, *»besoin«*) Радклиф-Браун схватио у смислу „неопходних услова egzистенције“ (*»necessary conditions of existence«*). Тако се он служи и даље речју „потреба“ (*»need«*), као и изразом „неопходни услови egzистенције“, али увек у значењу које се налази у овом другом изразу.

Сваки организм има своју структуру која је, по правилу, постојана. У организмима се врши процес размене материје, једне ћелије умиру а друге се стварају, али структурални континуитет организама са свим органима и њиховим функцијама остаје мање-више без промене.

Отуда „живот једног организма схвата се као функционисање његове структуре“. Ако се сада окренемо од органског живота друштвеном животу, запазићемо да се и у друштвима збивају исти такви процеси. У неком афричком или аустралијском племену такође се уочава постојање неке друштвене структуре. И континуитет те друштвене структуре не разара се када појединачни чланови друштва умиру или га напуштају на неки други начин, док други долазе на њихово место. „Континуитет структуре се одржава самим процесом друштвеног живота, који се састоји од активности и интеракција појединачних људских бића и организованих група у које се они уједињују“. Функционисање разних друштвених институција у оквиру једног одређеног структуралног типа чини, у ствари, једно друштво друштвом.

Аналогија између органског и друштвеног живота од које је Радклиф-Браун пошао у заснивању своје теорије не искључује постојање и значајних разлика између структуралне функционалности организама и друштава. Он, уосталом, не би био велики научник кад не би уочавао разлике које чине специфичном област чијем је научном проучавању тако много допринео. Тако он, на пример, у области друштвене морфологије налази да постоји значајна разлика између онога што он назива друштвеном морфологијом и морфологијом животињских организама. „У неком животињском организму могућно је да се органска структура посматра до извесног степена независно од физиологије... Али у људском друштву друштвена структура као целина може се посматрати једино у свом функционисању“. „Друштвени односи који у свом тоталитету успостављају структуру, такви као што су односи оца и сина, купца и продавца, владоца и поданика, не могу се посматрати осим у друштвеним активностима у којима ови односи функционишу“. Исто тако животињски организми током свог живота не могу променити свој структурални тип. „Свиња не може постати нилски коњ“, како он то сликовито каже. Напротив, једно друштво у току своје историје може да мења, и мења свој структурални тип, а да при том не направи прекид у свом континуитету.

Кад сам већ поменуо Радклиф-Брауново схватање друштвене морфологије, скренуо бих пажњу читалаца да је то за њега веома значајна грана проучавања друштава. „Колико различитих врста друштава постоје и у ком се све погледу она разликују једно од другог? Који је опсег разлика и, што је још важније, које се опште карактеристике могу открити анализом, и то оне које су карактеристичне за сва људска друштва?“ Оваквим размишљањима у науци, тиме што је веровао у могућност једне универзалне науке о друштву, која би, у крајњој линији, ипак била социологија, Радклиф-Браун је заступао тезу која је била конститутивни део социолошких теорија XIX века од Конта до Спенсера и којој су Маркс и Енгелс супротставили своје учење да свако друштво има своје законе, и да нема универзалних закона који би важили за сва људска друштва у свим временима. У том погледу нарочито би могла бити релевантна Енгелсова критика Дирингове теорије о универзалним законима људског друштва и историје.

Основна потреба свих друштава за Радклиф-Брауна је оно што је назвао „коаптацијом“ (*«coaptation»*), то јест „узајамним усклађивањем интереса чланова друштва“ (*«the mutual adjustment of the interests of the members of the society»*). То чини нужном стандардизацију понашања, мишљења, веровања и осећања, и то је оно што је он сматрао културом једног друштва, једног народа. Отуда, по његовом мишљењу, културна антропологија би била изведена из оне основније, из социјалне антропологије, која се, даље, везује за социологију, која се бави најопштијим законима људског друштва.

У овом подсећању на Радклиф-Брауна доста је простора посвећено његовим теоријским поставкама. Међутим, многи који су се бавили проучавањем његовог дела мисле да је то област у којој је он био мање успешан. Његова истраживања сродства и сродничких односа, као и његове касније радове о тотемизму и табуу, они сматрају његовим много значајнијим доприносом социјалној антропологији и социологији — поред теренских истраживања на Андаманским острвима, у Аустралији и Африци. По њиховом мишљењу, крајњи циљ Радклиф-Брауновог бављења теоријом није могао бити унапређење чисто теоријске мисли — чак и онда кад је и он сâм чврсто веровао да је управо то онај прави циљ коме тежи. Теорија је, скоро увек, више била ту да би се дубље и свестраније разумела и објаснила конкретна друштва која су предмет социјално-антрополошких истраживања. И зато говор о мањкавостима његове теорије мора уступити место говору о истраживачким резултатима до којих је дошао ослањајући се на њу.

Да би своје теоријске закључке засновао на што ширијој истраживачкој основи, Радклиф-Браун се служио не само својим истраживањима (за која смо већ рекли да нису била нарочито обимна него и налазима и резултатима истраживачких напора многих других истраживача, као што је, на пример, био чувени Луис Морган. Каткада се служио подацима до којих је долазио путем који се данас тешко може утврдити. Тако, на пример, у својој *Студији о системима крвног сродства* (*«The Study of Kinship Systems»*) он упоређује систем крвног сродства у својој земљи, Енглеској, са системом крвног сродства у Црној Гори. При том, овде се уопште не може видети одакле му податак о сродничким односима у Црној Гори, мада се јасно види да га он износи тачно, али и непотпуно. Наиме, ово упоређивање он је учинио да би указао на постојање разлике између система у којима се прави разлика између сродства по очевој и по мајчиној линији (у Црној Гори) и система у којима се та разлика не прави (Енглеска). (У Енглеза реч *«uncle»* значи истовремено и „стриц“ и „ујак“, док у Црној Гори „очева браћа чине једну категорију а мајчина браћа другу категорију“ сродничких односа). Ово дељење очеве од мајчине браће, међутим, није карактеристично само за Црногорце, већ се јавља и код свих осталих јужнословенских народа. Не изгледа да је Радклиф-Брауну тај податак био познат, јер да јесте — он би ово упоређење друкчије извео.

Кад се осмотри целокупно Радклиф-Брауново дело, јасно се показује да он припада једном правцу мишљења или, ако се хоће, једној школи (мада је он сâм у огледу *О социјалној структури*, који сам већ

споменуо, био категоричан у тврдњи да у једној природној науци, у којој је је сврстао социјалну антропологију, нема места за оно што се назива школом) која је још увек од огромног утицаја у науци, али која ипак, временом, све више постаје прошлост. Бар тако о њој пишу најновији аутори, од којих сам неке наводио у овом прилогу (нпр. *Adam Kuper* и *I. C. Jarvie*). Чак и Еванс-Причард (*E. E. Evans-Pritchard*) у својој књизи *Социјална антропологија (The Social Anthropology)* Радклиф-Брауна убраја међу оне социјалне антропологе који, у време кад је о њима писао, већ више нису могли спадати у круг, како их је он назвао, модерних истраживача. Он о њима пише у поглављу коме је дао наслов *Каснији теоријски развитак (Later Theoretical Developments)*. Међутим, то не мора да значи и не значи да његово дело има данас превасходно музејску вредност. Оно што су нам оставили велики умови увек је актуелно и ствар је само у томе што свака генерација научника од оног што је она завештала људима користи оно што одговара њеном добу, њеном начину гледања и њеним научним интересовањима. Радклиф-Браун је — исто као Малиновски, Фрејзер, Селигман или Хобхауз — осигурао себи место међу научницима тог значаја. У сваком случају, подсећање на њега поводом стогодишњице његовог рођења може да буде повод да се и код нас приступи оцењивању његовог дела, и то нарочито за нас који смо били деца или још нисмо ни били рођени кад је он окончао своје животно дело и свој животни пут.

ХРОНИКА

ОДНОС СЛОВЕНАЧКЕ ЕТНОЛОГИЈЕ ПРЕМА АРХИТЕКТОНСКОМ НАСЛЕБУ

У другој половини јануара 1981, у организацији Словеначког етнолошког друштва, одржано је саветовање на тему Однос словеначке етнологије према архитектонском наслеђу и савременом стамбеном планирању. Унапред умножени и разаслани реферати за саветовање били су подељени у две групе: реферати о етно-парку (*»muzej na prostem«*) и реферати о обнови и преуређењу градова (*»prenova«*) и реконструкцији и ревитализацији онога што по свом карактеру није урбано (*»nemestna območja«*).

Пре него што се осврнемо на питања етно-парка, покренута у рефератима и дискусији, треба да подсетимо да у Словенији, посебно у служби заштите, има доста резерви према стварању оваквих музеја. Тако су и овог пута мишљења о потреби стварања етно-паркова била подељена. У веома мисаоној уводној речи, архитект В. Мушич је истакао да нам је овај део културног наслеђа не само угрожен већ, можда, и неповратно изгубљен, али је битно питање да ли се смемо тог наслеђа олако одрећи. В. Мушич види решење у настојању етнологије да продре у све поре планирања и пројектовања како би се обезбедило одговарајуће место за укључивање етнографског наслеђа у просторне и друге планове. Присталица је заштите *»in situ«* одређеног броја „живих“ насеља, затим насеља у целини којима је престала првобитна функција, а као треће наводи да се, због многих препрека при претходној заштити, ни етно-парк не може избећи. На етно-парк, према Мушичу, морамо гледати као на додатак општој и посебној заштити етнографских споменика. Иначе, Мушич је само поменуо да Словенију у етно-парку треба да представља неколико етнографских зона, а такве музеје могли би да имају Љубљана (у Добровшкој долини), Марибор, Нова Горица и други градови.

Б. Кухар је најпре указао на запостављеност етнографских споменика у заштити. Подсетио је на свој став изнет на саветовању о заштити 1963. године, по коме за музеалце, немоћне да у музејима класичног типа изложе архитектонске објекте у природној величини и с одговарајућом позадином, етно-парк значи унапређење музејске изложбе. Али

етно-парк може настати једино уз сарадњу музеалаца и конзерватора и подршку многих других. Архитект М. Лобода, опредељујући се такође за етно-парк, говорио је о заштити споменика са музеолошког становишта. Стога се залагао за заштиту амбијенталних целина, насеља, зона. Понекад је то немогуће учинити кад су у питању сеоска насеља, која су, услед преображаја, изгубила обрадиве површине. Етнолог В. Книфиц, запослен у служби заштите, припремио је преглед етно-паркова у Словенији као полазну основу за даље разматрање. Из овог прегледа сазнајемо да у Словенији има шест локалних етно-пракова, за три нова су одобрене локације, а за седам следећих начињени су пројекти. У постојећим је више од 30 углавном дрвених експоната, од којих три стамбене куће. Б. Берце и И. Кершич, пошто су анализирали врлине и недостатке различитих решења у заштити етнографских споменика (заштита »in situ«, заштита кроз прикупљену документацију, заштита у музејима класичног типа) наводе да заштита у етно-парковима, мада није идеална, има многе предности. На крају, ауторке дају идејну схему према којој би требало припремати концепцију етно-парка.

Професор С. Кременшек је мишљења да досад реализовани етно-паркови не дају праву слику генезе и развоја градитељства и стамбене културе, с обзиром на то да су недовољно или никако друштвено-историјски ситуирани, па према томе не дају пуни допринос формирању историјског начина мишљења. Нешто сасвим друго је заштита етнографских културних добара »in situ«. За акцију инвентаризације („рајонизација“), која је у Словенији у току, образлаже предлоге за побољшање упитника у оном делу где је реч о заштити утрожених споменика и њиховој ревитализацији.

На крају првог дела саветовања, архитект Е. Кралова, из Братиславе, изнела је словачка искуства у погледу етно-паркова, посебно се осврћући на етно-парк у Мартину. Према мишљењу Е. Кралоу, „музеј народне архитектуре је само један од видова практичне заштите културног наслеђа“; у суштини, „није толико реч о заштити колико, и то буквално, о физичком чувању стамбеног фонда, који нам је затим полазиште за сазнања о животу у прошлости најбројнијег дела становништва.

Дискусија је почела излагањем Н. Видмара о етно-парковима у Сједињеним Америчким Државама и Канади. Становишта су се и у дискусији поларизовала: од оних којих су подржавали акције стварања и одржавања етно-паркова (чак и са озбиљним разматрањем потребе изградње етно-парка код Љубљане), до жучних опонената који етно-паркове сматрају кичом и оних који су помињали неуспеле подухвате: засад три напуштена етно-парка у Словенији (Цекинов град у Љубљани, Птуј, Бобра на Мури) и један у „жалосном“ стању (Шкофја Лока). У једном су сви били сагласни: служба заштите је премало учинила за заштиту народног градитељства у овој нашој, најразвијенијој републици.

II

Други део саветовања односио се на једну савремену и актуелну тему. Реч је о *ревитализацији старих градских језгара*, као и ревитализа-

цији села. Реферате су поднели и архитекте и етнолози, тражећи тако заједничка подручја интересовања. И код једних и код других осетила се потреба за сарадњом и заједничким радом. Поднето је седам реферата, у којима су дотакнута разна питања у вези са ревитализацијом постојећих простора.

Данило Горјуп (дипломирани инжењер архитектуре) говорио је о обнови градских амбијената и улози јавности у томе, и истакао да уколико је јавност упозната са свим питањима ревитализације утолико ће она бити успешнија. Ревитализација једног комплекса, било стамбених зграда, било трговачког или неког другог карактера, није везана само за врсту техничких питања него и за разне проблеме друштвеног значаја.

Руди Јакхел (дипломирани инжењер архитектуре) говорио је о функционалном и хуманитарном значају градске ревитализације. Нагласио је да се служба за заштиту споменика до сада првенствено бавила појединим објектима. Међутим, убрзаним током урбанизације јавља се потреба за очувањем целокупних комплекса, којима је такође потребно дати неки садржај. У регионалној политици развоја насеља пре свега се мислило о новоградњама а занемаривани су постојећи комплекси које треба уклопити у савремену инфраструктуру.

Зденка Горјуп (дипломирани инжењер архитектуре) је свој реферат посветила питању отворених простора са становишта екологије. У том оквиру истакла је хуманизацију боравишног простора, који је при реконструкцији често занемариван.

Јелка Пирковић — Коцбек (историчар уметности) изнела је неколико начелних питања о улози хуманистичких струка у оквиру урбанистичког и просторног планирања у које се убраја и планирање ревитализације. Осврнула се на то како етнологија и друге хуманистичке науке могу да се укључе у стручне урбанистичке токове ревитализације градова и других насеља. Етнологија се до сада укључивала у рад у вези са заштитом споменика. Међутим, све хуманистичке науке укључене у планирање ревитализације морале би полазити од дијалектике промена у односу човека према простору, приступајући овом проблему свака са свог становишта. На тај начин би и етнолози и социолози, из социо-антрополошког угла, како каже аутор, могли да објасне каква је конституција друштвене заједнице на подручју ревитализације и какви су њени проблеми.

Бранка Берце-Братко и Ленка Молек (етнолози) изнеле су етнолошке резултате једне акције на изради пројекта за ревитализацију градског језгра Кршког. Етнолози су у свом раду користили метод непосредног разговора који су водили са становницима старог градског језгра у Кршком. Као критеријум су узели такозвани квалитативни узорак, под којим подразумевају, пре свега, разне типове породице, односно домаћинства. Етнолошки упитник био је састављен тако да потпуније прикаже начин живота. У материјалу који је објављен за овај састанак приложен је и упитник у целини. У закључку је наглашено да је улога етнолога који учествују у процесу ревитализације у томе да као истраживачи, већ у првој фази, прикажу основне елементе начина живота дотичног микро-

региона. На основу тога могу се изградити основе за физички, социјални, као и економски део нацрта ревитализације. Етнолог би такође морао, како у фази планирања тако и у фази реализовања ревитализације, да активира примарне и секундарне кориснике. У етнолошким истраживањима користио би се и фото-упитник, који приликом истраживања знатно упрошћава нека питања.

Сва ова саопштења говоре о градском простору и претежно о темама које нису права етнолошка проблематика. Недостаје у њима заправо баш оно што би етнологи желели да чују од архитеката, а то је, пре свега, њихово виђење живљења у стамбеном простору који они данас формирају, без обзира на то да ли је реч о старом градском језгру или о било каквој другој средини. Више је било говора о уређењу градског отвореног простора него о улози стамбеног простора.

Само се у реферату арх. Петера Фистера, професора универзитета говорило о проблематици ревитализације села. Фистер је истакао да „пренова“ села, због своје разноликости, захтева још већи и тежи посао. Поред тога, нагласио је да се до неких норми није дошло зато што још увек није јасно шта значи ревитализација сеоског простора и како у тој средини ускладити разноврсне услове начина живљења са одређеним стамбеним просторима. То се не може постићи само планирањем већ је за то потребно и васпитавање становништва, његово информисање и слично. Међутим, свему томе се прилази више теоријски него што се у стварности спроводи. „Пренова“, односно ревитализација простора, истиче Фистер, одраз је нашег односа према наслеђу. Насеље је, било градско или сеоско, одраз друштва које га гради и користи. Ако се гради ново по цену уништења свега досадашњег, онда се уклањају сва културна добра која је раније створила одређена друштвена заједница. Укратко речено, при обликовању сеоског, као и градског простора, треба пре свега имати у виду континуитет целине коју чини човек — архитектура — простор.

Последње је било саопштење Ивана Седеја (дипломирани етнолог и историчар уметности) о ревитализацији и структурном вредновању пасирске планинске и „викендашке“ архитектуре у контексту заштите споменика. То је показао на примеру Велике Планине, где се налази насеље које је лети боравиште пастира и у новије време у оваквим насељима, под посебним условима бораве и туристи. Тема свакако није безначајна за садашње време.

Овим саветовањем је, у ствари, започета можда конкретнија сарадња етнолога и архитеката, која би требало да се развија у томе да се боравишни простор обликује онако како би највише одговарало онима који га користе.

Душан Дрљача
Бреда Влаховић

САВЕТОВАЊЕ КУЛТУРНО НАСЛЕБЕ И КУЛТУРНЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ ТУРИЗМА

У организацији Културно-просветне заједнице Србије и Туристичког савеза Србије, крајем марта 1981. године одржано је, у Врњачкој Бањи, дводневно саветовање на тему: *Културно наслеђе и културне манифестације у развоју туризма*. После уводне речи Филипа Матића, председника Туристичког савеза Србије, на саветовању су одржана два реферата и десет саопштења (од 12 пријављених). Вођена је и садржајна дискусија, после које су формулисани претходни закључци. У овом прилогу осврнућемо се углавном на она питања која се односе на коришћење етнографских добара у туризму.

У уводној речи Матић је говорио да се наслеђе мора наћи у функцији живота, да ће подизање свести људи истовремено значити промену односа према наслеђу, као и потреби тешњег повезивања етнографског наслеђа и туристичке привреде.

У веома исцрпном реферату *Културно наслеђе и туризам*, Ј. Секулић је, поред осталог, истакао да на заштити споменика народног градитељства у Србији није, на жалост, довољно урађено, иако управо оно пружа широке могућности за развој туристичке и такозване мале привреде. Навео је податке да су, од 1972. године до данас, извршени конзерваторски радови на само око 30 објеката народног градитељства, на месту њиховог настанка, и zaloжио се за стварање мањих, регионалних етно-паркова. Указао је на позитиван пример сарадње на реализацији таквог објекта у Сирогојну.

У саопштењима која су следила главни реферат било је речи о музејима и галеријама у туристичкој понуди (А. Стојковић), о улози и месту туристичког водича и агенција у овој области (С. Штетић), о улози и месту туристичке издавачке и пропагандне делатности (Н. Корбутовски), културном наслеђу у просторним урбанистичким плановима (Д. Јовановић), заштићеним објектима природе (С. Николић), као и питањима културног туризма и споменичких добара (Д. Павловић).

Г. Јованић је говорио *О чувању и приказивању етнографског наслеђа у Србији*. Пошто је изнео многа старања и иницијативе у том смислу, референт је указао на један значајан проблем који се посебно тиче етнографског наслеђа. Наиме, неспремност Републичке заједнице културе да финансира заштиту оних објеката који нису утврђени као споменици од изузетног значаја, док се у општинама према објектима народног градитељства испољава потцењивачки став. У саопштење Г. Јованића био је уклопљен и извештај Етнографског института САНУ о раду на проучавању и заштити етнографског блага.

Р. Бокић је у реферату *Културно-уметничке манифестације у туризму* акцентовао потребу њиховог повезивања са удруженим радом. У саопштењима која су уследила било је речи о утицају ликовне и примењене уметности на обогаћивање садржаја таквих манифестација (В. Динић), улози и месту туристичких агенција у популарисању културних манифестација код нас и у свету (Б. Работић) Д. Девић у саопштењу *Наше музичко фолклорно наслеђе у функцији туризма* заложio се да се, плански и удруженим снагама, чувају сви облици музичког фолклорног наслеђа, као и да се за поједине територије, израде планови „конзервације“ појединих музичких облика.

У дискусији се доста говорило о потреби и начинима потпунијег укључивања етнографског наслеђа у туристичке токове. И целокупан илустративни материјал односио се на етнографске споменике: 60 дијапозитива са споменицима из Србије; филм етнографског музеја *Етнографско благо Србије* и филм из Александровца *Жупа, претежно о пољанама — пивницама*. Д. Дрљача је говорио о специфичној спречи привреде, етнографске музеологије и службе заштите на реализацији етнопарка у Сирогојну, уз демонстрацију дијапозитива.

У закључку је наглашено да саветовање пружа охрабрење за наставак започетог и указује на неопходност садејства целине културе и целине туризма, као и да императивно захтева упоран и стрпљив рад на мењању стања.

Душан Дрљача

ЕТНОГРАФСКЕ ТЕМЕ НА 28. ФЕСТИВАЛУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДОКУМЕНТАРНОГ И КРАТКОМЕТРАЖНОГ ФИЛМА У БЕОГРАДУ

У Београду је, крајем марта 1981. године, одржан 28. фестивал југословенског документарног и краткометражног филма, на коме је приказано 97 остварења. Од нешто више од 40 документарних филмова, чак 10 је било на етнографске и њима сродне теме. Оних, више усредсређених на етнографску тему било је шест: *На својој земљи*, *Сакупљање* (плодова), *Саобраћај*, *Угљенарске несанице*, *С оне стране*, *Нишани*. Етнологији сродне теме обрађене су у четири филма: *Торине*, *Рестлови*, *Школице*, *Немири*. Таква оријентација југословенског документарног филма потврђује занимљивост и животност етнографских тема.

Живот једне народности, у целини, на веома присан начин, третира филм Б. Милошевића *На својој земљи* који прича о Русинима у Руском Крстурџу. То је прави етнографски оглед о животу и традицијској култури (нешто мање о самим обичајима!), почев од русинских личних имена, језика, традиционалног привређивања (конопља), становања („руске пећи“), исхране („капусници“), ношње и веза, народног усменог и музичког стваралаштва. Сва објашњења у овом филму дају његови protagonisti, на матерњем језику. Два филма у производњи љубљанског „Универзума“ требало је да буду пример како се обрађује етнографска тема, али су: *Набиралништво* (Сакупљање) и *Промет* (Саобраћај) у много чему недорађене обраде. Тако је у „Сакупљању“ (режија: Франци Слак) изостало: сакупљање меда дивљих пчела, птичјих јаја, брезовог сока; слике више говоре о продаји прикупљеног цвета и плодова него о њиховом остављању за зиму. Реклама „Дроге“ Порторож је прилично наметљиво дата. У обради теме *Саобраћај* (режија: Васко Прегељ) осећа се прилично колебање око логичне потребе да се прикаже и пренос добара (људском снагом). Тако су приказани и руксаци и кошаре за пренос сена, а изостао је пренос терета на глави, под руком итд.; дата су кола, кочије и санке, а не и колица с једним точком; виде се скеле на Мјури и туристички чамци на Бледу, а не и речни чунови. Заједничка карактеристика оба ова филма је диспропорција у приказивању онога што нестаје и онога што незадрживо продире, и то у корист овог другог. Као да им недостаје снага претходних филмова о хлебу, ове исте производне куће. Занимљив је однос према музици и тону. Мада је у овим филмовима музика разноврсна, сликање призора традицијске културе не прати такозвана народна музика. За одличан тон и шуме, снимљене у природи, филм *Сакупљање* је посебно награђен. Процес добијања ћумура, код Копривнице у Славонији, Н. Бурђевић је приказао

у филму *Угљенарске несанице*. Трудио се и успео у томе да не изостави ни један од елемената овог посла, акцентујући непреспаване ноћи „карбонара“ уз димљиву куполу. Сlike у овом филму, као ни у претходна два, не прати никакав текст. Филм Н. Јовићевића *С оне стране* указује на претеривања која прате култ мртвих у Србији (снимљено у околини Свилајнца и Београда). Подижу се огромне гробнице, изнутра опремају као куће за становање, а култне радње умножавају до апсурда. Из ове области је и филм Х. Крвавац *Нишани*. У њему је хронолошки дат пресек облика, украса и епитафа на овој врсти муслиманских надгробних споменика. Текст (Ј. Беран) инспирисан је историјским изворима, а музика (Б. Адамич) оријенталним и босанским мотивима.

У четири за нас корисна филма етнографска тема није у првом плану. Негде на Дурмитору, људи утабавањем високог снега обезбеђују простор за премештање тора (*Торине* А. Илића); позната дечја игра, као елемент обликовања личности (*Школице* Ф. Робарка); тешкоће људи којима се, услед реализације нових грађевинских пројеката експропришу земљиште и куће (*Рестлови* Е. Крејзиуа); истраживачка акција младих као фермент будућег (*Немири* С. Трифковића).

Од произвођача, са по два филма на етнографске (и сродне) теме јављају се: „Универзум“ из Љубљане, „Сутјеска — филм“ и „Дунав — филм“; „Неопланта“ се, једним филмом, враћа етнографској проблематици баш као и „Виба-филм“; „Косова-филм“ обрађује сродну тему, а „Филм-данас“ се први пут јавља с делом значајним и за нашу струку. Документарна остварења значајног произвођача етнографских филмова из Македоније нису стигла на Фестивал.

Кад је реч о ауторима, само су се Б. Милошевић и Е. Крејзиу већ огледали у обради етнографских тема; остали режисери се први пут окрећу етнологији. Неким ствараоцима је то „предах“ до режије новог играног филма (Х. Крвавац, Н. Бурђевић). Филмове „Универзума“, уз Етнолошко друштво Словеније, потписују и истраживачи поједине теме (Ј. Богатај — о саобраћају, З. Шмитек — о сакупљању). Још два филма других предузећа имала су квалификоване консултанте (Б. Лаћак — за филм о Русинима, М. Мујезиновић — за филм о нишанима), што је за сваку похвалу.

Иако обимна, овогодишња производња документарних филмова на етнографске теме није дала резултате какви би се могли очекивати. И ове године је присутно циклично понављање тема (после филма о великим гробницама у Далматинској загори — *Још већи* из 1979, два филма о надгробним споменицима у 1981. години). У филмовима „Универзума“, мада наставним, уочава се недовољна истраживачка доследност и недостатак етнографске свежине. Можда је и то узрок што етнографском филму, први пут после толико времена, није припала ни једна значајнија награда.

Према програму и каталогу, у оквиру Фестивала било је предвиђено одржавање разговора на тему *Краткометражни филм као етнограф-*

ски документ. Као увод у разговоре требало је, вероватно, да послужи реферат Н. Крижнара *Горко-слатки етнологски филм*. Иако су се на одређеном месту, у одређено време, окупили студенти и етнологи, разговори су вођени о другим проблемима а не и о етнографском филму, поред осталог и због тога што њима није присуствовао аутор реферата. Пропала је једна заиста лепо замишљена акција!

Душан Дрљача

НАУЧНИ СКУП „ЖЕНА И ДРУШТВО“, ЗАГРЕБ 1981. ГОДИНЕ

У оквиру редовних састанака које организује Институт за друштвена истраживања Свеучилишта у Загребу, по пројекту-студијској групи „Човјек и систем“, одржано је 28. фебруара 1981. године, у просторијама Правног факултета у Загребу, саветовање на тему „Жена и друштво“. Велики број присутних сведочи о актуелности и значају ове теме о којој се, нарочито последњих година и у свету и код нас, доста говори и пише. На овом скупу је прочитано пет реферата. Уз материјал је, у вези с темом скупа, приложена библиографија радова коју је израдио Н. Попов.

Многа питања о узроцима вековно другоразредног положаја жене, и поред очигледних резултата који су постигнути у решавању овог проблема, остају отворена и данас, и у нашем друштву. Питање је, на пример, у којој мери се може говорити о стварној еманципацији кад се главни оквир живота жене још увек исцрпљује у сфери приватног и породичног; чињеница је да ње скоро уопште нема (још) у јавном животу, тамо где се одлучује.

Овај скуп је био прилика да се такозваном женском питању приђе на нови начин, да се положај жене проблематизује и још једном проговори о друштвеним, политичким, историјским и другим коренима неједнакости полова и неопходности и теоријског и практичног ангажовања како би да се постојећа ситуација променила.

Формално-правно изједначавање жена с мушкарцима у статусу и правима, које је постигнуто до данас, значајан је, неопходан, али само почетни корак у даљој борби за еманципацију. Традиција и устаљене друштвене вредности много више се опирају промени, често много снажније него формални закони, који исто тако држе жену у подређеном положају. Како се путем средстава јавног информисања на пример, упорно одржава и подржава устаљено малограђанско схватање у вези са женом, њеном улогом и местом у друштву одлично је показано у раду Б. Милановић *Језик женске штампе* (на примеру савремених домаћих часописа намењених „жени и породици“). Садржај, избор тема и текстова које нуде ови листови, говори довољно о „достојећој ситуацији „жена“. С једне стране, жени је омогућено да из традиционалних оквира своје egzистенције уђе у свет јавног, школовањем, запошљавањем, а с друге стране, њој се и даље, као најважнији садржај њеног живота, намећу старе вредности (што показује карактер ових листова) — брак, кућа, кулинарски рецепти, мода, љубав, муж итд.

Захтев за изједначавањем жена и мушкараца у правима карактеристичан је за традиционалне женске покрете за равноправност. Нови женски покрет, каже се у раду В. Пусић *Теорија и акција*, карактерише тежња за променом постојећих друштвених односа, односно изградњом нових, неауторитарних и нехијерархијских, који се не би заснивали на старом класном и патријархалном устројству. Овако схваћен, нови женски покрет за еманципацију у основи је оријентисан на борбу за остварење општељудских, никако само специфично женских права. Кад знамо да за читаву познату историју људског друштва важи пракса експлоатације жена, (пored других видова експлоатације), разумљиво је што су управо оне најзаинтересованије данас за покретање шире друштвене акције у правцу еманципације човека уопште.

Полазећи од чињенице да су постојећи односи међу половима класно-историјски условљени, ауторке рада *Ка антропологији жене* Ж. Папић и L. Sklevicky наглашавају потребу радикалног преиспитивања антрополошких (мисли се на социјалну или културну, и претежно западну) теорија које се баве женом и њеним положајем у појединим друштвима, односом полова и поделом рада, и то првенствено оних које се баве „почецима историје“. У том смислу, ауторке разматрају добро познате Леви-Стросове ставове о сродству и Енгелсове о подели рада.

Основни облик који је омогућио настанак друштвености (егзогамија), односно прелазак из „природе“ у „културу“ (уз забрану инцеста) јесте, према Леви-Стросу, принцип размене жена. Зашто је жена имала улогу дара или предмета у систему размене, „комуникације“, ако се култура нужно раба као комуникација, Леви-Строс не расправља. Међутим, закључак који произлази из ове теорије јесте да се „светскоисторијски пораз женског пола“ одиграо на самом почетку културе, штавише он је тако основни предуслов културе уопште, коју је, према томе, установио мушкарац. Еволуционисти, и посебно Енгелс, третирају поделу рада према полу као „природну“ и стога непроменљиву. Они занемарују, кажу ауторке, да је карактер формирања полних улога *битно* друштвени (што пропуштају и неке новије антрополошке теорије), а не резултат биолошких „датости“. „Хисторија која оправдање налази у биологизму затворила је жену у сферу приватног, вјечно непромјењивог-природног“ — а, из тога произлази, друштвено мање цењеног. Овај кључни проблем ауторке су формулисале питањем „је ли анатомија заувјек задана и мора ли нужно бити предувјетом другоразредног положаја жене?“

Проблеми постављени на овом скупу имају, без сумње, дубоки друштвени и научни значај. У дискусији која је вођена после реферата указано је на још неке могуће путеве у постављању и решавању тих питања, посебно у нашем друштву. Могло би се рећи да овакав приступ проучавању улоге жене у друштву представља изазов традиционалној антропологији, односно етнологији. У светлу оваквих поставки, савременој етнологији се пружа могућност за даљи рад на овим, данас поготову актуелним проблемима.

Мирослава Малешевих

ПРИКАЗИ

Радосав Мијатовић, *Средњовековне жупе дуж Лима*, симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, св. VII, Пријепоље 1979, стр. 209—223.

Као што је познато, у прошлости нашег народа жупа је представљала економско-територијалну јединицу која је могла да припада једном властелинству или да територију једне жупе поседују и различита властелинства. Постојао је и жупски збор, институција пренета из старе словенске постојбине. Због тога је проучавање жупа у нашој земљи важан научни проблем, али, на жалост, до сада доста занемарен.

Стога је вредан хвале покушај Р. Мијатовића да прикаже средњовековне жупе у долини Лима. Ипак, аутор, као што и сам истиче, није увек имао потпуније податке, па није могао да представи повезану и потпуну слику свих жупа, јер поједине жупе знамо само по имену.

Лим је сразмерно дуга река, и у њеној долини било је више жупа. Оне су обухватале већу котлину или кратку речну долину. Територијално пространство сваке жупе зависило је од природних граница. Главније жупе биле су: Плав, Зла река, Будимље, Затон, Љубовића, Црна стена, Звјезд, Дабар.

Приликом излагања о свакој жупи аутор, зависно од расположивих података, говори о њиховом значају, територији, насељима и друго. То је углавном период владавине Немањића. Све у свему, Р. Мијатовић нас успешно враћа у прошлост са текстом у коме провејава свежина научног излагања.

Ј. Ф. Трифуновски

Јанићије Бурић, Гаја Пантелић, Петар Јокић, Анта Протић, *Казивања о српском устанку 1804*, приредила Драгана Самарцић, СКЗ, коло LXXIII, књига 484, Београд 1980.

У времена бурна и несигурна, када је, од првог до последњег, сав народ јунак, потребно је борити се пером колико и мачем. У тако превратним и судбоносним тренуцима као што је први српски устанак, вичнији мачу но перу, устаници, а то ће рећи масе народне, стварали су историју, а записе о њој одгађали за нека боља времена. На жалост, то одгађање је потрајало подуже, те је прикупљање историјске

грађе о овом по много чему одсудном и далекосежном догађају у новијој српској историји касно почето, када су устаници били годинама опхрвани и смрћу проређени, а династички интереси већ добро заживели.

Многа драгоценна сведочанства су, тако, ненадокнадиво испуштена, а мемоарска књижевност која је, срећним стицајем околности, сачувана, како се то истиче у уводној реченици предговора овом издању, „није ни како треба прикупљена и проучена, а камоли у целини и довољно брижљиво објављена“.

Књига *Казивања о српском устанку 1804*, коју је приредила Драгана Самарџић, са изврсним предговором и врло прилежно и савесно датим пропратним објашњењима, сачињена је према изворним рукописима, чиме се битно разликује од досадашњих издања ове грађе. На тај начин је пружен увид у изворни облик и садржај грађе и по први пут дато аутентично штиво које добрим делом чини неупотребљивим сопствене верзије које су му, дуже од века, претходиле.

Поређана по времену настанка, мемоарска грађа представљена у овој књизи садржи сећања четворице учесника и сведока првог српског устанка: *Копију историје сербске* Јанићија Бурића, *Казивање старца Гаје Пантелића из Тополе*, *Причања Петра Јокића о српском устанку* и *Повестницу* Антонија Протића. Јанићије Бурић, „бивши тајни секретар верховног војводе сербска“, и Анта Протић, устанички писар, сами су исписали своја сећања, док је Гаја Пантелић казивао у време од 1846. до 1849. године у перо Исидору Стојановићу, а Петар Јокић крајем 1851. и почетком 1852. године Милану Б. Милићевићу. Захваћена у последњем часу, непосредно пред смрт казивача Гаје Пантелића и Петра Јокића, ова сећања су изузетна споменичка вредност.

Из ових аутентичних рукописа издвајају се истинољубива саопштења Гаје Пантелића, Караборћевог садруга од изузетног поверења и храброг и умног буљукбаше Петра Јокића, поглавито непосредношћу израза и живошћу говора, да се слободно може рећи да се убрајају у прворазредну мемоарску прозу прошлог века. Књижевно-језичка својства и одлике ове прозе тек треба да буду проучени, тим више што се у њој јасно разазнају једрина исказа, упечатљивост мисли и звук онога народног језика који је постао основом Вукове борбе.

Од посебног је значаја то што се у овој мемоарској грађи налази обиље драгоцених чињеница о народном животу. Истина, оне нису у првом плану, али су свуда присутне и тако разноврсне и бројне да за свако етнологско и фолклористичко изучавање представљају незаобилазан извор и веома упутан материјал.

Поред опште слике о привредним приликама, економском стању рајетина, његовим правима, обавезама и односу према спахији, у казивањима се јасно разазнаје разлика односа стариначког муслиманског живља према Србима и турско-муслиманских новопридошлица које су похрлиле у београдски пашалук на позив дахија. Ово нарочито треба имати у виду, јер се чини да у нашој литератури није довољно расветљен комплекс међуутицаја националног и верског обележја у формирању српског народа. Уз то, успутно помињање присуства и начина насе-

љавања или пресељавања појединих фамилија у неким селима Шумадије је драгоцен је извор при испитивању насеља и порекла становништва.

Из домена друштвеног живота ваља истаћи детаљно описану колективну обавезу села да организује „краљице“ и гошћење Сали-аге, „Рудничког бика“ и целе његове пратње, кад год се они појаве у неком селу. Спрег, или суспрежништво, један од облика узајамне испомоћи сусељана, такође је веома прецизно и опширно описан у казивању Јанићија Бурића.

У сва четири казивања развејани су подаци о народној исхрани, која је, у условима поремећене привреде несигурног и збеговима потресаног доба, била још сиромашнија и једноличнија него што је то иначе била.

Знатан је и број помена народне ношње, од којих нарочито треба истаћи кратак опис мушке ношње од Пали-Бакове буне до Кочине крајине, у причању чича Гаје Пантелића. За анализу народне архитектуре постоји доста трагова о врстама зграда које су у то доба постојале. Помињу се лубници, ладници, конаци, чардаци, кошаре, амбари, вајати, воденице, а куће сиромашног сељака биле су у таквом стању да је било довољно да „...му подсеку три сохе на кућици и обале му...“ (стр. 142).

Поред гајди и гусала, од народних инструмената помиње се и устанички добош, за који Петар Локић каже: „Тобош је био од мерице начињен, па прилепљена јарећа кожа тек; ал' је нама био добар“ (стр. 193).

Обичајни део живота, који нам данас, као далеки ехо некадашњих збивања, често бива ирационалан, био је у оно доба део прихваћеног начина понашања, па стога дубоко друштвено оправдан. Као део свакидашњице, обичај, у овим казивањима, избија на видело у доста широком обиму. Да поменемо само обичај склапања кумства, побратимства, начин полагања заклетве, затим клетву и проклињање, као и женидбу отмицом као један од начина склапања брака.

Посебно се уочава да се сва четири казивача управљају према народном календару. Њихово датовање, истина, најчешће је апроксимативно али везано за неке од народних светковина; на пример: „То је било око Тројичина дне (до Петрови поклада)“ (стр. 122); или „На недељу дана пред Велику госпођу“ (стр. 137); или „Уочи Св. Аранђела“ (стр. 164). Везивање догађаја за народни празник тако је снажно и упечатљиво да се често пре запамти уз који се празник нешто догодило него које је године то било.

Овим се само делимично осветљава слика устаничке Србије, од Тимока до Дрине, која у казивањима израћа у свој својој рељефности. Подробном анализом свих елемената друштвеног живота, материјалне и духовне културе помињаних у књизи *Казивања о српском устанку 1804* може да се унесе нова светлост у наше поимање сопствене стварности и народног живота житеља онога доба.

Невенка Недељковић

Драга Вуксановић — Анић, *Са капетаном д'Ормесом 1877. 22 дана двоколицама кроз Србију*, Народна књига, Београд, 1980, стр. 1—252.

Савремена литература о судбоносним историјско-политичким догађајима на Балкану у време „источне кризе“ и српско-турског рата 1877/78. године обogaћена је, током 1980. године, још једним значајним прилогом ове врсте — књигом Драге Вуксановић — Анић, *Двоколицама кроз Србију са капетаном д'Ормесом*.

Као марљив истраживач наших и страних архива, Д. Вуксановић — Анић, дошла је и до значајног открића овог досад непознатог и заборављеног рукописа дневника француског војног генералштабног капетана Емануела д'Ормесона, који је настао у време његовог боравка у Србији у специјалној мисији представника француског војног министарства, непосредно пред избијање другог српско-турског рата 1877. године.

Стручним и зналачким преводом оригиналног француског текста дневника, пронађеног међу актима архива француског Министарства војске (у Венсанском замку код Париза), Д. Вуксановић — Анић је овај занимљив рукопис учинила доступним ширем кругу читалаца. Рукопис садржи не само драгоцене податке војно-стратегијског и политичког значаја него и о животу и културној традицији народа у Србији тог времена. У записима у дневнику капетана д'Ормесона, које је он савесно и војнички педантним стилом бележио, проверавајући сваки податак који би уз пут чуо или сазнао, налазимо доста етнографске грађе из оних крајева Србије кроз које је пропутовао.

Овај свој драгоцени архивски проналазак Д. Вуксановић — Анић објавила је најпре у скраћеној верзији, у виду фелтона у наставцима у дневном листу „Политика“ (у току 1978), поводом стогодишњице ослобођења од Турака јужних српских крајева и стицања независности Кнежевине Србије. Рукопис овог дневника, допуњен новим документима, многим извештајима и преписком капетана д'Ормесона са политичким и високим војним личностима у Србији и Француској, Д. Вуксановић — Анић је уобличила у посебну књигу, стручно обрађену и технички добро опремљену. У преводу француског текста ауторка је сачувала оригиналну систематизацију и начин излагања, посебан стил писања капетана д'Ормесона, „школованог војника и на војнички начин школованог посматрача, стил Војне академије“.

У краћем предговору ауторка је открила читаоцима пут и начин којим је дошла до овог значајног архивског извора и пружила биографске податке капетана д'Ормесона, свестрано осветљавајући његову личност и улогу као једног од многих странаца који су, током ратних година 1876. и 1877/78, боравили у Србији у специјалним иностраним војним и дипломатским мисијама. Оригинални текст дневника, поред 24 архивска прилога, допуњен је и врло инструктивним ауторкиним напоменама и објашњењима појединих догађаја, као и подацима о личностима које капетан д'Ормесон наводи у свом дневнику и преписци.

Одељци књиге систематизовани су према оригиналном тексту дневника, тако да њихови наслови одговарају обележеним датумима и прав-

цима марш-рута капетана д'Ормесона на његовом службеном пропутовању кроз Србију ради побољшања ратне стратегије и војне обуке и наоружања српске војске. У насловима одељака дневника, који су истовремено и наслови одељака књиге, углавном су записани датуми и правци путовања, са обележеним главним тачкама, комуникационим раскрсницама и пограничним војним утврђењима у Србији. Ове марш-руте капетана д'Ормесона повезивале су се у кружно путовање у правцу: Београд — Шабац — Ваљево — Чачак — Ужице — Крагујевац — Трстеник — Крушевац — Алексинац — Соко Бања — Књажевац — Зајечар — Неготин — Доњи Милановац — Нересница — Смедерево — Београд.

У сваком одељку дневника, као и у прилозима докумената ауторове преписке и у допунама и објашњењима у напоменама које прате текст дневника и прилога, осим војно-стратегијских и политичко-дипломатских извештаја и записа, знатан део грађе односи се на живот и традиционалну културу народа у крајевима Србије кроз које је капетан д'Ормесон пролазио са својом пратњом. Педантним стилем иностраног војног извештача он је такође записивао и све што је чуо и видео у народу, о сваком догађају и личним утисцима, покушавајући да честим проверавањима свега што је записивао избегне претераности и нетачности.

Из наслова књиге види се да је почетна тема у дневнику капетана д'Ормесона била, као што би била и за сваког другог Европљанина, тешко стање на путевима у унутрашњости Србије, као једне од главних балканских раскрсница што је посебно отежавало војне припреме за средстојећи рат Србије са Турском. Неразвијеност комуникација и урбаних средишта у унутрашњости Србије капетан д'Ормесон је објашњавао као последицу честих ратних разарања на њеној територији, као и дуге турске владавине, која је уназирила културно-просветни напредак ове земље. Као странац, уочио је једну од главних препрека на свом путовању: слабо познавање страних језика у варошима Србије. То је, углавном, условило задржавање оне познате старе праксе у „европској Турској“: са водичима за путничке караване и странце, „калаузима“. У својим записима, капетан д'Ормесон даје подробне податке о административно-управној организацији тадашње Србије, као и многе појединости које се односе на етнодемографске и антропогеографске карактеристике крајева кроз које је пропутовао са својом пратњом. Издвојио је, пре свега, градска насеља, вароши „првог и трећег реда“, од мањих варошица а и војних утврђења, градова (Београд, Шабац), пограничних урбаних средишта (Алексинац, Неготин, Књажевац), од привредно-економских центара у унутрашњости земље (Крагујевац, Крушевац, Трстеник). Посебно је запазио изражен процес депопулације градских и сеоских насеља у пограничним подручјима Кнежевине Србије. Обратио је такође пажњу на главније етничке и антрополошке одлике становника крајева кроз које је пропутовао и на миграциона кретања у ратом пострадалим селима.

Његова запажања везана за начин путовања и традиционалне облике размене добара и робног транспорта на главним и споредним путевима и тржним центрима у унутрашњости земље посебно су пуна ло-

калног колорита и фолклорног амбијента. Тако је, описујући своје путовање кроз ваљевски округ, описао сусрете са „читавим караванима сељака на малим домаћим коњима“, претовареним и „сатрвеним под турским седлима“ и сељачким самарима, тешким и „до 12 ока“, и сусрете са силним светом који је врвео друмом, идући „на сајам у Уб, терајући испред себе“ стада ситне стоке, и гонећи говеда, највише волова (којих је било „око 11000“ грла само из ваљевског округа, делом из београдског и шабачког, на чувеним ваљевским и убским сточним сајмовима). На путу од Ужица до Чачка сретао је „караване људи и жена“, који су јахали такође на брдским коњићима, на карактеристичан начин, на „турским седлима, прекривеним јагњећом кожом, светлоплаво обојеном“. Нарочито му је пало у очи да у овом крају жене јашу на мушки начин, „опкорачивши коња“, попут „ескадрона амазонки, са жутиим свиленим марама на глави“. Такође је описао и конаке ових ужичких кириџија на пасиштима поред главног пута. Описао је све врсте саобраћајних и транспортних средстава на главним друмовима и споредним путевима у унутрашњости, а посебно традиционалан начин путовања на јахаћим домаћим коњима, или пртљагом натовареним запрегама, двоколицама, „начињеним потпуно од дрвета, покривеним сламом“, које вуче пар „мађарских коња“ или волова за вучу. Описао је смештај путника „под ведрим небом“ или „у коначиштима без кревета“ (хановима), као и постаје за мењање запреге (мензулане), заједно са подацима о традиционалном начину исхране путника у друмским свратиштима. У многим записима о околини главних и споредних путева у унутрашњости земље капетан д'Ормесон је дочарао и низ пасторалних слика о животу чобана на пропланцима, пасиштима и у храстовим шумама, где су се „жировала“ велика крда свиња, за извоз у Пешту, као и чобана — козара, са стадима коза на стременима и стенама на путу Каран — Ужице, затим говедара, чувара расних волова „мађарске сорте“, са великим роговима, које је сретао дуж шабачког пута. Записао је доста података и о „каналима“ за отицање воде и њиховом систему изградње, о мостовима и сеоским прелазима (брвницама). Дао је доста података и о врстама заната за израду двоколица и оправку возила (градских и сеоских коларница и поткивачница).

У описима насеља највише је података о урбанизацији појединих округа Србије (шабачког, београдског, зајечарског и др.), о типу насеља и кућа, са привредним површинама у околини (виноградарским, сточарским). Обратио је пажњу и на бањска места, на пример на Ковиљачу, која су била тек у развоју, као и неразвијеном рударству.

У његовим узгредним путним записима налазимо доста података и о исхрани (углавном сеоског становништва), о домаћем животу (распореду просторија, загревању, осветљењу, кућној и личној хигијени и сл.); традиционалним обедима, распореду obroka и читавим листама народних јеловника. Такође је запазио и распоред зграда у окућницама сеоских домаћинстава и записао њихову локалну терминологију, као и традиционалну сеоску грађевинску технологију (углавном: ваљалице, дрводељску израду предмета; затим, текстилне израђевине, тканине и најзад, воденице и воденичарство). Као предмете сеоске и градске занатске радино-

сти запазио је и описао сеоску ношњу, углавном на варошким и сеоским панаџурима (у Ваљеву, Убу, Шапцу). У вези с ношњом занимљиво је његово запажање да се она „у Србији, код људи и жена, мења идући из једног среза у други“, што се чини понекад и на „сасвим радикални начин“, прилагођавањем климатским и географским условима живота у појединим крајевима, долинским или планинским (нпр. око Чачка: „огромни црвени турбани, који им штите од кише главу, врат и груди“). У вези са народном ношњом такође напомиње да је запазио да је и српска војничка униформа прављена од традиционалних сеоских домаћих тканина (сукно, постава од овчје коже и сл.), задржавајући чак и неке елементе кроја народне мушке сеоске ношње. Дао је детаљне описе, женске варошке и сеоске ношње, према узрасту и брачном стању женског становништва, а посебно се критички осврнуо на старински начин кићења новцем код „женског света“ у селу и граду. Уз описе женске ношње, записао је и понеки фолклорни мотив легенду, изреку, краће стихове и сл.).

Кад је реч о друштвеним обичајима, дао је доста верне описе гостопримства, (дочек и служење гостију); обичаја породичне славе (у граду); сеоских скупова и кола (народних игара), као и породичних сеоских обреда (о свадби, празнику, погребу, и сл.). Као Европљанин, запазио је, у породичном животу и односима, карактеристичан положај српске жене, о чему каже: „Српска жена има врло подређену улогу у кући... Мушкарац увек има првенство... На дан венчања породица младе одлази у кућу вереника... Као мајка... она без сувишне бриге подиже многобројну децу. Догађа се често да се сељанка сама породи негде код свог стада и да увече, враћајући се кући, донесе мужу прави доказ своје привржености...“ Запазио је такође да и у граду неки породични обичаји носе сеоска обележја, нарочито они који су везани за свадбу. Као распрострањени облик породичног живота уочио је живот у породичним задругама и већим проширеним породицама, како у селу тако и у већим и мањим градовима Србије.

Навео је и податке који се односе на традиционални, фолклорни оквир сеоског живота: сеоске општинске самоуправе, сеоске међе и границе, сеоска гробља, посебно на крајпуташе (како оних који су погинули у рату тако и оних који су били самоубице, убице и зликовци), који су се међусобно разликовали углавном по орнаменту и традиционалном народном рељефном мотиву и бојама.

Као аутентично сведочанство једног минулог доба у животу народа из крајева Србије кроз које је пропутавао овај странац, његов дневник је, несумњиво, драгоцен извор за етнолошка проучавања, у чему је посебна вредност ове књиге. Премда су етнографски подаци послужили капетану д'Ормесону углавном као епизодни и узгредни оквири доживљених сусрета и изненађења на његовим путовањима, они, и овако несистематски изложени и подређени концепцији његових војно-стратегијских задатака, чине значајан допринос за проучавање наше традиционал-

не народне културе крајем XIX века. Због тога треба истаћи и велику заслугу Д. Вуксановић-Анић на уложеном труду око превода и објављивања ове заиста вредне књиге, која ће употпунити не само новију историографску него и етнологску библиографију.

Видосава Стојанчевић

Др Бранислав Букуров, *Општина Ада*, Посебна издања Института за географију Природно-математичког факултета, Нови Сад 1979, стр. 1—180.

Радна група Института за географију Природноматематичког факултета у Новом Саду прихватила се за науку веома корисног посла: да изрази антропогеографске монографије појединих општина у Војводини. До сада је објављено неколико таквих радова. Најновија је монографија *Општина Ада* познатог географа Бранислава Букурова.

Од 44 општина у Војводини, општина Ада по површини заузима 38. место — захвата територију од 228 km². Тако припада групи најмањих општина. Међутим, највећа војвођанска општина Зрењанин, која је готово шест пута већа од општине Ада, захвата територију од 1310 km².

Монографија општине Ада изразито је антропогеографске садржине. У њој се, поред положаја, рељефа, хидрографије и климе, детаљно приказује становништво: његово квантитативно кретање за последњих стотину година, етнички и професионални састав, као и кретања у правцу иселјавања и усељавања. Осим тога, монографија садржи приказ привредних и саобраћајних прилика са посебним освртом на пољопривреду и индустрију.

У овој монографији Б. Букуров посвећује посебну пажњу и насељима. Тих насеља је пет: Ада, Мол, Утрине, Оборњача и Стеријино. Код сваког насеља реч је о географском положају и развоју, битнијим привредно-саобраћајним, друштвено-управним и другим функцијама.

Укратко речено, антропогеографска монографија општине Ада јесте дело које приказује савремени живот општине, без претензија да се уђе у историјска збивања старија од пола века. Да би рад био успешнији, аутор се трудио да сакупи што више података на терену и да прегледа сву доступну литературу која се односи на ову проблематику.

У целини посматрано, реч је о једној изврсној антропогеографској књизи, коју треба поздравити. У њој је веома јасно приказана територија општине Ада као позорница на којој се развија живот бројних становника.

Ј. Ф. Трифуноски

Бранко Максимовић, *Заштита живота историјских језгара градова Југославије*, Летопис Матице српске, јул—август, Нови Сад 1979, стр. 118—142.

Писац овог рада поставио је себи сложен задатак: да проучи заштиту живота историјских језгара градова Југославије. То питање, како

истиче аутор, у нашој земљи постаје сложено и акутно првенствено због супротности између, преживеле, нездраве структуре старих стамбених блокова и савремених тежњи градских становника да што потпуније уживају у новим урбанистичким остварењима.

О напуштању и умртвљивању историјских језгара говоре рушевине старог Бара и Улциња. Данас се напуштају и неки други стари градски делови, као и неподесна стара сеоска насеља: њихови житељи подижу друга нова насеља ради побољшања животних услова.

Б. Максимовић је излагања распоредио у следеће одељке: 1. Урбанистичка концепција улоге историјских језгара у животу, 2. Проблем новог живота историјских језгара, 3. Животне вредности историјских језгара, 4. Проблем критеријума за заштиту урбанистичког наслеђа, 5. Заштита највећих вредности историјских језгара, 6. Проблем увођења нових друштвених зграда у историјске градске центре, 7. Релативност историјско-уметничке вредности језгра.

У закључном делу рада аутор с разлогом истиче: код реконструкције и проширења старих делова наших градова треба дати пуни значај архитектонском и урбанистичком наслеђу од вредности, његовом оздрављењу, осавремењивању и што потпунијем укључењу у струјање друштвеног и културног живота. Уз текст су приложене и илустрације.

Рад Б. Максимовића свакако ће користити нашим антропогеографима, нарочито онима који се баве израдом детаљних студија појединих старих градских насеља.

Ј. Ф. Трифуноски

Јубилеј часописа „Развитак“

„Развитак“, један од најбоље уређених и опремљених часописа у СР Србији, обимном свеском бр. 6 (новембар — децембар 1980) обележио је двадесетогодишњицу свога излажења. У том јубиларном броју о слављенику говори само један прилог, сав од факата али импресиван — *Библиографија часописа „Развитак“ 1961—1980*, коју је значајки израдила Кармен Гњеч—Мијовић. *Библиографији* претходи врло кратак увод са основним подацима о часопису, као што су ови: „Развитак“ је часопис за друштвена питања, културу и уметност, излази у Зајечару, издаје га ООУР Новинско издавачка организација „Тимок“ уз финансијску помоћ удружених општина Болевац, Бор, Зајечар, Кладово, Књажевац, Мајданпек, Неготин и Сокобања, и Републичке заједнице културе; штампа се у штампарији „Бакар“ у Бору; годишње излази шест бројева; тираж — 1500 примерака, а годишња претплата само 100 динара. Часопис „објављује теме са региона Тимочке Крајине, афирмишући вредности од ширег значаја, и својим садржајем чини основу за проучавање и сазнавање историјског, привредног и културног развоја овог региона“. У бројкама, то овако изгледа: на 9250 страница великог формата (20 x 27) у току протеклих двадесет година објављена су 1683 прилога од 645 аутора; број ликовних прилога, карикатура и уметничких фотографија није наведен, али се зна број њихових аутора: 477!

„Развитак“ има Издавачки савет, а главни и одговорни уредник је од првог броја до данас (то не пише у уводу) Томислав Мијовић, чијем песничком надахнућу и непесничкој истрајности треба захвалити што часопис има сталне рубрике — *Данас овде*, *Знаци и путокази*, *Видици*, *Сусрети и трајања* — испуњене одабраним текстовима и украшене ликовним прилозима и уметничким фотографијама савремених стваралаца. Поред сарадника већ афирмисаних књижевника, уметника, друштвених и научних радника у „Развитку“ се редовно јављају и нова имена, млади ствараоци. Исто тако је добро што је „Развитак“ успео да привуче на сарадњу домаће људе, у првом реду друштвено-политичке раднике, учеснике НОР, индустријске стручњаке, економисте, просветне раднике. У њиховим прилозима се осећа непосредна веза са производњом и актуалним проблемима савременог развоја Тимочког региона. Таква уређивачка политика није довела до затварања: часопис је широм отворен и ауторима из других крајева, што се лепо види из *библиографије*.

Тематско богатство досадашњих годишта „Развитка“ је одиста велико и разноврсно. Не упуштајући се у анализу, задржаћемо се на констатацији да се радови етнолога, најчешће насталих на основу резултата нових истраживања појединих предела Тимочког региона, сретaju скоро у сваком броју часописа (становништво, насеља, народна архитектура, домаћа радиност, ношња, друштвени и породични живот, обичаји и др.). У још већој мери је дошао до изражаја рад на прикупљању и објављивању народног стваралаштва. Слободно се може рећи да са првим свескама „Развитка“ настаје нов период упознавања са усменим народним стваралаштвом Тимочке Крајине односно североисточне Србије јер „Развитак“ редовно објављује записе, нове и оне много старије, из архивске грађе. На тај начин стотине песама, особито лирских, затим приповетке, предања, бајања, пословице и загонетке, заједно са ликовним народним стваралаштвом (дрворез на преслицама, шаре на чарапама, керамика) и одговарајућим фотографијама у боји постају незаобилазан извор информација за све оне који се баве проучавањем нашег народног стваралаштва.

О. Младеновић

„Бока“ — *Зборник радова из науке, културе и умјетности*, Херцеговини 1980.

Већ пуних дванаест година излази редовно, у врло обилатим свескама, и са разноврсним прилозима, по правилу увек и са по неколико темељитих научних студија из разних области Боке Которске, овог познатог и историјски најинтересантијег и најлепшег дела нашег приморја. Тако Зборник „Бока“ са великим успехом обогаћује наша сазнања из разноврсних друштвених, економских, културних, уметничких и других аспеката, захватајући разноврсна питања и проблема из низа научних области, од политичке и културне историје, етнологије, археологије, природних наука до туризма, и улоге Боке у њеном дуготрајном и

разнородном рвању кроз векове са туђинском влашћу, да би очувала своју народносну битност, какву за Пераст и Пераштане познајемо поуздано већ од XVI века — стварајући на тај начин драгоцену основу за даља и дубља сазнања њеног историјског, културног и народног битисања.

И ова, дванаеста свеска „Боке“, поред низа мање значајних али врло инструктивних прилога, од којих један доноси исцрпан преглед библиографије првих десет свезака ове значајне едиције, садржи такође три врло темељите и опсежне студије:

Најпре, „Организација и рад Општинске управе Херцег-Новога“, за седамдесет година (1870—1940) од Марије Црнић—Пејовић (стр. 35—80), типични исцрпни истраживачки рад, на основу огромног материјала (поред осталог 202 записника Општинског вијећа (1870—1940) и 377 записника Општинског управитељства (1901—1934). — Даље, такође врло темељит и исцрпан, студиозни рад Богумила Храбака о херцеговским гусарима и њиховом зулумћарењу „Злићи“ из Херцег-Новог и зулумћарење на уштрб дубровачке трговине 1600—1667. године“ (стр. 81—120) на основу врло исцрпне литературе. — И трећи, истраживачка студија Драгана Мажибрада „Маслинарство у Боки Которској“ (стр. 121—168), са великим бројем илустрација и обилним низом објашњења локализама.

Ми ћемо се овде, због ограничености простора, задржати мало по-добрније само на студији М. Црнић о организацији и раду Општинске управе, као једном ретком примеру исцрпног и темељитог рада, шта се све и како може да сазна из једног, на први поглед, једноставног рада. Овде: како су житељи једне друштвене заједнице, под мудро, несебичном и целисходном руковођењу добронамерних, разложних и честитих људи, односно како су њихови представници у општинским организацијама — улажући у тај рад несебично и себе и своје знање — мудро водили толико дуго, у разним економским и политичким условима, непрекидну, стрпљиву и упорну борбу не само за очување свога националног битисања, већ и за бољи и срећнији живот — и свој и будућих генерација које долазе. Ми се овде морамо, разуме се, ограничити на врло мален број карактеристичних података, из старијег доба, које ова исцрпна студија износи поводом разноврсних и подробних излагања о организацији и животу у херцеговској општини кроз дуги период.

Најпре, како је херцеговска општинска управа, искоришћавајући разне могућности уставног поретка који је у Аустро-угарској монархији заведен 1860. године, и схватајући их на свој начин, самостално одлучивала о општинској имовини, одржавању и изградњи путева, надзором над трговином, посебно прехрамбеним артиклима и начином снабдевања, вршила здравствени и санитарни надзор над целокупним животом, водила бригу о јавном реду и миру, вршила надзор на пословима изградње, отварала и издржавала школе итд., старајући се о свим видовима и условима живота својих житеља. А као један од видних знакова независно схваћеног живота и његових услова била је одлука о изградњи Општинског дома, прве јавне зграде саграђене сопственим средствима, коју је услед низа тешкоћа и новчане оскудице успела да заврши тек 1885. године.

Општином је управљало Општинско вијеће од 36 вијећника изабраних од стране бирача, а Вијеће је бирало из својих редова начелника (уместо данашњег председника) и шест чланова — присједника — који су чинили Општинско управитељство. Није без интереса изнети један пример како се одвијао тај избор нове општинске управе, 6. новембра 1878. године. Најстарији вијећник отварао је и водио прву седницу новоизабраног Вијећа на којој је биран одбор од три члана који је водио изборе. Тајним или јавним гласањем, према договору, биран је најпре начелник, а затим шест присједника. Од два кандидата за начелника један је добио 28 а други само један глас, а од 15 кандидата за чланове управитељства шест од њих са највише гласова изабрано је за присједнике.

Становници сваког насеља су сва витална питања решавали на својим зборовима. Закључци са састанка збора достављани су у писменој форми Општинском вијећу. Зборови су своје одлуке доносили потпуно самостално, наравно у оквиру постојећих прописа и обичаја. На челу сваког насеља налазио се кнез и два подкнеза. Они су бирани на сеоском збору, а њихов избор потврђивало је Општинско вијеће. Обавезе кнезова и њихових помоћника биле су врло знатне: сазивали су и водили сеоске зборове, решавали сукобе међу сељанима, вршили надзор над градњом или поправком сеоских путева, вода, школе итд., вршећи и друге послове које је изискивала потреба села или их налагала општинска власт. За све те послове они нису примали никакву накнаду. Кад је то питање, због обилности послова, једном постављено, већина присутних кнезова осудила је тако схватање, истичући да бити кнез је посебна дужност и част, и да ће се увек наћи мудрих људи који ће ту дужност обављати бесплатно и с посебним поносом. Иако су те дужности изискивале доста труда, подношење оставки је било ретко, а неправдне оставке нису уважаване.

Како је свако насеље решавало своја важна питања на зборовима самостално и независно, наводимо само случај како су сељани села Камено на своме збору давали у закуп на лицитацији вађење и продају леда, а да се добијени новац троши за потребе села. И за неких четрдесет година, колико се зна да је вршена та лицитација, општинска управа није никад поништила лицитацију, нити се мешала у одлуку око утрошка добијеног новца.

Исто тако је карактеристично да у овој општини, чије је становништво било православне и католичке конфесије, није долазило ни до каквих верских размирица, нити подељености. Износи се како је одбор за изградњу православне цркве Св. Архангела Михаила затражио новчану помоћ од општине, како се о томе расправљало на седници Вијећа, па се ту чула и мишљења да се помоћ не може дати, јер је општински новац и православних и католика, а како је расправа одмах прекинута кад је вијећник Андро Корнер, католик, предложио да се помоћ даде јер црква не служи само за православне него ће бити украс читавом граду, што је одмах и прихваћено. Исти је случај био и кад се одлучивало о захтеву истог одбора за откуп околног земљишта за исту цркву. Чим је Корнер предложио откуп, предлог је одмах прихваћен.

Из обиља драгоценог материјала из ове студије спомињемо још само једо тешко и компликовано питање, са којим се општинска управа носила скоро две деценије. Како су градске зидине, бедеми и тврђаве биле власништво војно и већ потпуно запуштене, јер су се почела да граде нова утврђења Оштра, Мамула и друга, то је општинска управа покренула још 1863. године питање откупа свих тих зидина и околног земљишта. Али су се бескрајне компликације, тумачења прописа, нагађања и погађања отежали у недоглед, да је тек крајем 1879. године уговор о куповини потписан. Тако су најзад, после упорне и непрекидне преписке и преговарања општинске управе и аустријских власти, зидине Херцегновога и припадајуће земљиште постали власништво херцегновске општине.

Разуме се по себи да се о безбројним питањима и решавањима организације живота и настојању да се у граду и свима насељима што брижљивије и рационалније спроводе потребне мере за што обезбеђењу и потпунији начин живота, овде се не може даље да улази. Наводимо само још како се није одустајало ни од завођења принудног рада када су то потребе налагале. Тако је Вијеће 1904. године донело одлуку, ради поправке и одржавања путева, да свака кућа „имала или не мушку радну снагу, даде свој допринос, с тим да кућа која има више од три мушке главе дадне пет надница, а она која их има мање даде три наднице.“

Радосав Меденица

Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj, 3, Budimpešta 1979.

Трећи број двогодишњег часописа Етнографија Јужних Словена у Мађарској доноси, уз кратку уводну реч, реферат из 1963. године недавно преминулог академика Буле Ортутаја, под насловом *Између Истока и Запада*. У реферату се Б. Ортутај залаже за студије европске етнологије, а израз „између Истока и Запада“ објашњава као географски, историјски и етнички положај мађарског народа, укључујући и последице које из тога произлазе. Посебно истиче, на примеру народног стваралаштва, двојност културних творевина мађарског народа: самосвојност и постојаност у чувању традиција, и еластичност према спољним утицајима (спајање и прожимање архаичних и западних ритуала). У том истраживачком послу је историјска анализа неодвојива од искључивог компарирања. Ортутај је у том погледу за критичко усавршавање компаративног метода. У даљем тексту доводи у питање исправност теорије „бечке капије“, по којој су знаменитија литерарна дела и културне творевине Мађара примали преко аустријске престонице. По Ортутају, Мађари између Истока и Запада нису само примали, већ и посредовали и стварали културне тековине.

Ласло Коша, у свом чланку *Етнографија Јужних Словена у Мађарској у погледу новијих истраживања*, износи да година 1945. представља прекретницу у овом раду. Међутим, интензивнија етнографска проу-

чавања Јужних Словена у Мађарској воде се у последње две деценије. По његовом мишљењу, све је почело од потребе да се фолклорним групама обезбеди изворна грађа са домаћег тла, а не из земље-матике. Демократски савез Јужних Славена је први међу савезима основао своју етнографску секцију. Некако истих година формирана је и Комисија за народности при Мађарском етнографском друштву. За средишњу музеолошку институцију Јужних Словена у Мађарској одређен је мохачки музеј. Задатак етнографије народности у Мађарској, по Коши, и даље је прикупљање грађе, посебно из досад запостављене материјалне културе, а неопходне су и озбиљније студије, поготову о међуетничким везама. Из библиографског прегледа уз Кошин рад види се да су се проучавањем Срба у Мађарској више од осталих бавили: М. Киш, И. Грин. Т. и С. Вујичић, Б. Шарошца, И. Балаша и др.

У овом броју Игор Грин објављује свој чланак *Српске народне песме југоисточног Алфелда*. У кратком историјском прегледу пише да се први талас Срба у мађарске земље доселио почетком XV века, док су српски досељеници у данашњи Алфелд, између Дунава и Тисе, с краја XVII и из прве половине XVIII века. Анализира 16 записаних песама у овој данас пограничној области, епских (косовски, хајдучки и ускочки циклус) и лирских и долази до закључка да је традиција Срба у Мађарској, на пољу народне књижевности, проткана мађарским и румунским утицајима. Према Грину, село Деска, код Сегедина, у коме је записао многе своје песме, врши у области Алфелд улогу својеврсног српског културног центра.

Централни део књиге заузима опширна студија С. Велина *Обичај коледа у Душноку*, а часопис доноси и чланке И. Хорвата *Народне баладе о дјевојци војнику*; Б. Франковића — *Подаци уз повијест печушког табачког цеха*; М. Козар—Мукич — *Људска метеорологија на Горњем Сенику*; М. Матушек — *О старој бошњачкој свадби у Аги*. У приказима и вестима забележен је рад Првог јужнословенског етнографског и локално-историјског сакупљачког логора у Баји.

На крају треба рећи да смо у „Етнографији Јужних Славена у Мађарској“ добили веома озбиљан часопис, заснован на принципу равномерног објављивања, у сваком броју прилога о Хрватима, Словенцима и Србима, на одговарајућем језику и писму, лепо опремљен и редован у издавању. У свему томе несумњива је заслуга уредништва.

Душан Дрљача

Interetnické vzťahy vo folklóre karpatskej oblasti. Ethnographia carpatobalcanica. Издава Словачка академија наука, Братислава 1980, стр. 352.

Редактор овога зборника и писац Увода, словачки фолклорист Вјера Гашпарикова у међусобној зависности три основне компоненте истакнуте у наслову књиге (међуетничке везе — фолклор — Карпати) ви-

ди природни наставак претходна четири већ изишла тома едиције *Carpatobalkanica*, у којој се објављују реферати са конференција Међународне комисије за проучавање народне културе Карпата и Балкана (в. приказ првог тома у Гласнику Етнографског института САНУ XXII, Београд 1974). Овакво усредсређење на једну област народне културе дошло је пуно оправдање у самим радовима, тим пре што се, очигледно, истраживачи све више окрећу савременом стању и проблематици, а Карпати пружају — како каже Гашпарикова — идеалне „теренске узорке“ за проучавање веза између различитих народа и народности које ту живе. Те везе, међутим, још су шире него што се раније претпостављало и обухватају околне области, особито у појединим гранама народног стваралаштва, као што је „збојњица“ традиција или фолклорне појаве сточарске културе.

Држећи се редоследа прилога за који се одлучила редакција, приказаћемо укратко садржину овога значајног и врло подстицајног зборника. — На првом месту је широк теоретски захват Кирила Чистова (Лењинград) у коме су изложене основне тезе о проблему варијативности у фолклору (*Вариативность как проблема теории фольклора*). Са задовољством констатујемо да је овај рад К. Чистова код нас већ преведен са руског рукописа и објављен у часопису Народное стваралаштво (бр. 57 — 64 за 1976 — 1977. годину). — Јан Михалек (Братислава), изложивши у чему је значај досадашњих проучавања узајамних веза Чеха и Словака, закључује да је даље проучавање у том правцу, а особито праћење савременог развоја заједничких традиција, актуелан задатак, како са научног тако исто са друштвено-политичког гледишта, јер оно доприноси изградњи трајних темеља заједничког живота оба етника у социјалистичком друштву (*K štúdiu slovensko-českých vzťahov v ľudovej kultúre*). — Затим долазе радови о интересним везама у прозном народном стваралаштву карпатске области и утицајима са стране посредством разних народа, директно или индиректно. Тако Карел Хоралек (Праг) представља Роме као посреднике у преношењу извесних типова оријенталних бајки (*Orientalní pohádky v karpatské lidové slovesnosti*). Дагмар Климова—Рихнова (Праг) расправља о значају Карпата у прозном фолклору. Њен закључак је да је за ову област карактеристичан синкретизам представа у домену прозног стваралаштва као логичан резултат сложених услова живота, са видним архаичним рецидивима. Уједно даје перспективе даљих истраживања (*Význam Karpat v prozaickém folklóru*). — Типолошко заједништво предања о „опришкима“ („збојњацима“) карпатских Украјинаца са предањима осталих народа истог подручја Вера Соколова (Москва) документовано објашњава њиховим тесним контактима у борби против заједничког tlačитеља (*Українські карпатські предання об опришках*). — Прозном народном стваралаштву посвећени су и радови: Вјере Гашпарикове из Братиславе (*Kontakty a diskontakty v ľudovej próze — na príklade slovenských prozaických podaní o zbojníkoch*), Јанине Хајдук-Нијаковске из Опола у Пољској (*Podanie o špiacym wojsku w folklorze polskich Karpat — Proba określenia istoty gatunkowej podania*), сваки на посебан начин интересантан. — Два аутора баве се проблемом двојезичности, и то у широким границама: Агнес Ковач из Бу-

димпеште (*Bilinguismus in stilistischer Funktion*) и Јожеф Фараго из Клуџа (*Zweisprachige Märchenerzähler in Osteuropa*). — Занимљиву тему је обрадила Марија Косова (Братислава) у прилогу о писаним словачким, чешким, пољским и немачким списима који су као упутства за откривање руда и племенитих метала кружили по карпатском подручју од 16. до 19. века. У Словачкој фолклористици су мало коришћени мада садрже обиље корисних података: топонима, алхемијских знакова, народних предања итд., све у мешавини конкретног и фиктивног. Косова саопштава текст једног списка словачког и разрађује методологију анализе ових докумената (*Folklorizované texty na území Karpat v 16—19. storočí*). — Пуну пажњу заслужују прилози истакнутих истраживача поетског народног стваралаштва, специјално балада: Олдржиха Сироватке и Марте Шрамкове из Брна (*Moravské a slezské lidové balady se zbojnickou tematikou*) и Ореста Зилинског из Прага (*Interethnické vztahy v lidových baládách Západních Karpat*), као и етномузиколошки радови Соње Бурласове из Братиславе (*Viachlasný spev na Horehroní*), Алисе Елшекове из Братиславе (*Casová asymetria v slovenských ľudových piesňach*), Јулијане Ковачове из Братиславе (*Lúčne piesne žien*), Албрехта Шнајдера из Бона, Зап. Немачка (*Hirtenkulturen als Forschungsproblem der Ethnologie und Musikethnologie*), Оскара Елшека из Братиславе (*Repertoárová a hudobnoštylistická diferencovanost' pastierskych bezdierkových pišťal v Európe*). — На крају зборника су два рада у вези са обредно-обичајном праксом у срединама са хетерогеним становништвом: Ондреј Сулитка (Братислава) приказује „коледа“ у Спишу, области на словачко-пољској граници, као аграрну обредну појаву, уврштену и у структуру божићних обичаја, у којој су религиозни елементи од секундарног значаја (*Koledovanie na slovensko-pol'skom pomedzi Spiša*). Золтан Ујвари (Дебрецен) утврђује да су зооморфне маске типа турка — туроњ познате код свих народа који се на подручју Карпата додирују; залаже се за дубље проучавање историјских и етничких процеса како би се корени овог заједништва објаснили. (*Die interethnischen Verbindungen der theriomorphischen Masken vom typ »turca« — »turoň« im Karpatenbecken*).

Књига је брижљиво уређена и лепо опремљена. Чланци су објављени на словачком, чешком, руском, пољском и немачком језику, сваки са два резимеа на страним језицима. Нотни примери и илустрације складно допуњују текстове. Користан прилог је регистар имена и појмова.

Зборник радова *Интеретничке везе у фолклору карпатске области* није само успешан наставак већ уходане праксе него и резултат све ширег и дубљег истраживачког рада на проблемима које, рекло би се, неисцрпно нуди карпатско подручје у своме фолклорном стваралаштву. С правом се пошло од основног, од интеретничких додира, веза, прожимања, а тако ће, без сумње, бити и у будуће, када на ред дођу друге гране народне културе. Стога са великим интересовањем очекујемо нове томове едиције *Carpatobalcanica*.

О. Младеновић

Acta scansenologica 1, Sanok 1980

Скоро у исто време, пре више од две деценије, појавила су се у источној Европи два веома значајна часописа за питања етнографске музеологије и проблеме стварања и одржавања етно-паркова. У Брну је почео да излази, с прилозима на светским језицима, угледни часопис *Ethnographica*, а у Саноку *Biuletyn Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*. У првом су првенствено објављиване студије и расправе из Европе и света, о проблемима етнографске експозиције, а повремено и о питањима етно-паркова, као вида музеолошке делатности. Билтен је од свога настанка усмерио делатност искључиво на проблеме стварања и одржавања етно-паркова, посебно у Пољској. С годинама, Билтен је садржински, све више објављујући чланке о осталим пољским, европским и ваневропским етно-парковима, прерастао проблематику иницирану именом, што је нарочито истицано приликом одржавања велике међународне конференције о етно-парковима у Саноку (1978).

Музеј народног грађитељства у Саноку „Актима“ покреће годишњак који ће, како се наводи, бити у целини посвећен теоријским проблемима „сканзеновске“ музеологије, у европским размерама, конзерваторским проблемима у вези са стварањем и одржавањем парк-музеја, као и извештајима о њиховој делатности. С обзиром на везе Музеја (40 земаља, на четири континента), прилози у „Актима“ ће се штампати у целини или с опширним резимеима на неколико европских језика.

Садржинску основу првог броја „Аката“ чине студије и чланци (5) Жежија Чајковског, директора Музеја у Саноку. То су: *Одабрани методолошки проблеми постављања етно-парковске експозиције*; *Поставка пољопривредне делатности у етно-парковима*; *Садашње стање радова на стварању етно-паркова у Пољској*; *Етно-парковска музеологија у Јапану*; и на почасном месту, текст посвећен професору Рајнфусу. Од осталих прилога, најзначајнији је прилог Х. Олшањског: *Конзерваторско-грађевинска документација за потребе етно-паркова*. Затим следе два чланка мађарских аутора (о преображају насеља и променама у народном грађитељству; о етно-парку у Шоштоу). Веома је илустративан приказ парк-музеја старих јапанских кућа у Тојонаки — Хисацуга Сугимота. На крају књиге објављени су закључци поменуте конференције о етно-парковима.

У пригодном чланку Ј. Чајковски представља личност др Романа Рајнфуса, професора етнологије у Кракову и Лублину, испитивача етничке групе Лемка, истраживача и организатора рада на проучавању народне уметности, дугогодишњег председника савета Музеја у Саноку, поводом седамдесетогодишњице његовог живота и педесетогодишњице рада. Уз овај чланак приложена је комплетна библиографија радова професора Рајнфуса, коју је припремила З. Бесла — Рајнфус.

У прилогу *Одабрани методолошки проблеми опремања етнопарковске експозиције*, Ј. Чајковски се ограничава на питања уређења ентеријера, просторног уређења непосредне околине изложеног објекта и на питања такозваног оживљавања етно-паркова. С обзиром на сложеност проблема излагања архитектонских објеката, то питање је овог пута

изостављено. Према просторном уређењу, писац види шест врста етно-паркова: 1. оне који својим изгледом подсећају на фрагмент засека одабраног региона, 2. етно-паркове у којима је реконструисан просечан просторни распоред изабраног региона, 3. оне чија је концепција распореда произвољна у односу на регион, 4. етно-паркове у којима су уз зграде »in situ« додати и пренети објекти, 5. оне са мешовитом, етнографско-археолошком поставком, 6. етно-паркове у којима се излажу искључиво објекти »in situ«. Садржински, независно од просторног распореда објеката, етно-паркове разврстава на: 1. оне који свеобухватно приказују сеоску културу (музеји села), 2. етно-паркови с посебним опредељењем, специјалистички (за сеоско занатство, риболов, сточарство), 3. оне у којима је обједињен приказ сеоске и варошке културе, 4. етно-паркове који приказују објекте народне технике, зачетке индустрије. У вези са унутрашњом опремом (ентеријера) изложених објеката Чајковски подсећа на скоро општи недостатак старијих експоната по кућства. Да би се избегла приметна мана понављања истих или веома сличних ентеријера у етно-парку, објекте треба опремити тако да се унутар разликују по социјалним, хронолошким и професионалним одликама некадашњих власника. Писац набраја неке важније грешке у етно-парковској поставци ентеријера: примена неодговарајућег грађевинског материјала приликом реконструкције, изложене копије уместо оригинала, неки нови или ретко коришћени предмети уместо предмета за свакодневну употребу, нападна чистоћа у ентеријерима, народне ношње као декор у појединим просторијама, алатке само за једну а не и за све фазе рада, музејске витрине у комбинацијама с оригиналним предметима, таблице с објашњењима уз биљке и дрвеће у окупацији. Оживљавање етно-паркова Ј. Чајковски види у обради њива и бапти, гајењу стоке у ограниченом броју, занатској производњи у музејским оквирима.

На крају ове веома корисне књиге објављени су закључци Међународне конференције о етно-парковима, одржане маја 1978. у Саноку, у којима је ово оживљавање виђено и нешто шире, тј. кроз организацију фолклористичких приредби за које је етно-парк природна позадина; производњу сувенира; могућност коришћења појединих објеката у етно-парку у сврху која није искључиво музеолошка.

Уз чланке и расправе, знатан део књиге испуњава приказ садашњег стања радова на изградњи етно-паркова у Пољској, где је крајем 1979. године било 33 етно-парка (од којих 13 већих) и 26 у оснивању; у њима је досад изложено 1.117 објеката, а у плану је да их буде више од 2.500.

Без обзира на то да ли ће Билтен престати или наставити да излази као публикација највећег етно-парка у Пољској, Акта су већ својим првим бројем најавила да је њихово излагање било оправдано и сврсисходно, па им треба пожелети успешан и дуг живот.

Душан Дрљача

Narodnosti u NR Mađarskoj (Na raznim jezicima, s istim stremljenjima)
Budimpešta 1978, s. 98+16

Према дефиницији датој у овој књизи, припадницима народности се сматрају они држављани мађарске социјалистичке заједнице које њихово рођење, порекло, пријатељске и родбинске везе, занимање, друштвени, политички и економски интереси везују за Мађарску док их, истовремено, језик, култура, евентуално и родбина, везују и за један од суседних народа. Одликују се специфичном „народносном“ свешћу, која је настала као одраз многих друштвених егзистенцијалних чинилаца и њихове интеракције. За етнологе је занимљива и тврдња по којој су припадници народности у Мађарској носиоци, уз властите одлике, и специфичне мађарске културе, језика и традиција.

Осим Увода, ова књига писана на српскохрватском језику, има следеће одељке: Принципи народносне политике НР Мађарске (поднаслов: Независно од бројног размјера); Народносна егзистенција и народносна свијест у социјалистичкој Мађарској; Институционални и друштвени оквири спровођења наше народносне политике; Наше народносно школство; Његовање народносне културе; Наше народности говоре о себи (из немачке, словачке, јужнословенске и румунске штампе); Статистички прилози; Фотографије. Из прегледа садржаја могао би се, можда, извући погрешан закључак да текстови у овој књижици имају искључиво пропагандни карактер.

У претежном делу ове књиге указује се на принципе и методе значајне за примену у пракси и спровођење у живот мађарске народносне политике. Подвлачи се квалитативна разлика између народносне политике социјалистичке Мађарске, посебно у току последњих десетак година, и политике према народностима која је у овој земљи вођена у свим ранијим периодима, нарочито између два светска рата.

Данас се у мађарској пракси доследно примењују, поред осталих, два принципа: 1. Лењиново упозорење по коме је већинска нација дужна, и то не формално, не само да уважава народности за равноправне него и да ублажава неједнакости које настају у свакодневном животу, и 2. да се у остварењу те и такве политике полази од народности као субјекта.

Пошто је на лењинистичким основама направљена разлика између интеграције и асимилације и повучена јасна дистинкција између спонтане и насилне асимилације, у књизи се истиче да се у савременој мађарској пракси делује и против спонтане асимилације тиме што се у пуној мери подстичу и подржавају народносна културна стремљења.

Износи се чиненично стање, без покушаја да се било шта затаји или заташка. Тако се наводи да је већина припадника народности у Мађарској, у одређеном степену, језички асимилована. Код многих од њих, матерњи језик је потиснут на степен „домаћег говора“. У свему томе, истичу писци, не сме се занемарити ни право на асимилацију као једно од важних демократских права. Међутим, по мишљењу ауторског колектива, ни потпуно напуштање матерњег језика никако не значи и пот-

пуно „отцепљење“ од припадништва властитој народносној групи. Стога се у Мађарској, приликом сагледавања потреба и задатака практичне народносне политике, статистички подаци о мањинама сматрају социолошки несигурним, па се добијене бројке узимају само као полазна основа и тиме исказује искреност, објективност и доследност у марксистичко-ленинистичком приступу овом питању.

Иако писци ове књиге најпре наглашавају да се економски интереси народности у Мађарској у суштини не разликују од привредних интереса осталих мађарских држављана, ипак сматрају да је неопходно посветити посебну пажњу развоју недовољно развијених подручја где заједно с мађарским становништвом живе и припадници народности (нпр. словеначки крај у жупнији Вас и др.). Отуда и закључак да се економској равноправности мора посветити значајна пажња, како због мањинског карактера народности тако и што, услед „историјског памћења“, ово становништво често много осетљивије реагује. Неиспуњена обећања, како се констатује, лако могу добити „национални набој“ у субјективној мањинској свести.

Мађари данас, неупоредиво више него пре, чување и неговање народносне „посебности“ сматрају својом интернационалистичком дужношћу и прворазредним задатком социјалистичког друштва, чиме уједно служе и сопственим националним интересима.

Душан Дрљача

John Michell, *The Earth Spirit, its Ways, Shrines and Mystries* Avon Books, New York 1975. Књига садржи 23 стране текста, 48 фотографија са објашњењима, документарни део (24 стр.) са фотографијама и важнију литературу

Џон Мичел у својој студији *Дух Земље, његови путеви, светилишта и мистерије* разматра веровање људи у то да је Земља живо биће, да је оживљена духом који кореспондира са космосом и са духом у човеку. Морамо напоменути да се у целој студији Џона Мичела „дух Земље“ схвата као женски принцип у космосу и да он реч „спирит“ (=дух) употребљава као именицу женског рода, што у нашем језику није могућно, па смо ми присиљени да овде користимо синтагму „дух Земље“.

Веровање, схватање и штовање духа Земље Мичел види у процесу који дели у три фазе: код луталачких народа у праскозорју историје, приликом насељавања и у најновије доба.

Првобитни луталачки народи су веровали да светом влада дух „креативне силе природе, манифестоване у свим феноменима природе, да он обликује пределе, регулише смене годишњих доба и циклусе плодности“ (стр. 4). У прадавна времена, излаже аутор, Земља је схваћана као универзално божанство, не материјална земља, већ њен дух, она је живо биће, женско, јер прима силу од Сунца и постаје плодна. „Сама Земља материјална је... и подложна променама, али њен дух је непроменљив и због тога је основна природа овог бића спиритуална“

(стр. 4). Дух земље, по Мичелу, кореспондира са небеским телима, нарочито са Сунцем и Месецом. Услед уочених промена на земљи приликом Месечевих мена (подизање и спуштање воде на Земљи, а вероватно и у човеку, као и периодичних промена у жена) Месец је небеско тело које се највише повезује и симболично, својим женским принципом, поистовећује са духом Земље. Сунце, чији је утицај на Земљу већ давно уочен, сматра се мушким принципом и одваја се од Земље као њена супритност.

Мичел сматра да би се период пре почетка цивилизације када су луталачки народи ишли стазама својих предака, шгујући дух Земље и усаглашавајући своја кретања са кретањима небеских тела, дакле, „живећи космогонију“ могао сматрати „златним добом“ које помињу многи антички писци. Ти првобитни људи су имали светковине на одређеним природним светилиштима која су за њих била манифестни облици духа Земље. Дакле, они су у свом кретању стицали извесно искуство, односно способност уочавања понављаних појава које су последица кореспондирања земље и небеских тела и те појаве су повезивали са својим животом, па су извесне своје радње и усаглашавали са тим појавама, мада, вероватно, не увек свесно.

Друга фаза, тј. преломни тренутак за човека, сматра аутор, јесте прелазак на седелачки начин живота. Насељавањем човек престаје да живи у тако непосредном контакту са природом, не „живи космогонију“ или, бар делимично, губи везу са космичким збивањима, и, по Мичелу, донекле постаје фрустриран. Но насељавајући се човек покушава да у ограниченом простору свог обитавања поново створи онај исти свет космичких односа само у малом. Један од ретких створова, тврди аутор, који није природно обдарен да себи прави станишта, човек се првобитно насељава у пећинама, но пре тога су, како Мичел наглашава, пећине биле светилишта духа Земље; и друга насеља су настајала на местима где су првобитно била светилишта и често су имала облике „космолошких представа њихових становника“ (94).

Дакле, човек се насељава на месту где је дух Земље давао најочитије знаке, где се човеку могао најјасније очитовати на датом географском месту и у датом тренутку — на месту са надземним или подземним водама, земљишту са посебном енергијом — висовима, долинама и шумама. Људи постепено покушавају да задрже луталачке духове и богове на једном месту, па подижу светилишта, а касније и храмове. Они су тада оно што су до тог времена искључиво живели, почели сажето понављати, и то у вези са кореспонденцијама и уоченим међузависностима, понављали су извесне радње које су добијале снагу магије и истовремено биле подсвесно сећање на ранија опсежна и дуготрајна кретања. Понављањем тих радњи и приношењем жртава у одређено доба године, у време које тиме од цикличног постаје линеарно, руководе специјализовани људи — свештеници. Можда бисмо у овоме, мада Мичел то експлицитно нигде не каже, могли нагледати начин и тренутак настанка ритуала.

Са седелачким начином живота предност штовања добија Сунце. Истицањем његовог симбола, тј. светлости, настаје потискивање светос-

ти пећина, а тиме занемаривање ирационалног, па, аналогно томе, и пре-небрегавање, потискивање „мрачних кутова душе“ (с. 80), које ће доцније називати „амбисом Сатане“ а то, наводи аутор, може „довести до болесних имагинација у човеку“.

Приликом подизања грађевина, наводи Мичел, коришћена је геомантија, тј. начин усаглашавања односа насељеног човека и богиње земље. Геомантија је под називом „фенг — шуи“ („ветар — вода“) била посебно развијена у Кини и по њеним правилима се све зидало.

Дух Земље, тј. текућа енергија, како каже Мичел, од антике па надаље представљана је као вијугава змија, а ток те енергије се симболично покушавао зауставити пробадањем копља кроз главу змије (змаја) и на том месту кумулисане енергије, центра света, постављао се камен темељац.

Занимљиво је да аутор помиње Платонову цикличну визију историје, која данас, наглашава он, није у моди, али која по неким својим идејама није незанимљива. Мичел као да верује да је раније постојала много развијенија и универзално распрострањена наука чија су само делимична сазнања, преко старог античког света (Египат, Грчка, Рим) доспела до нас. Јер, чини се, сматра Мичел, да су стари праисторијски споменици, менхири, долмени и гробља прецизно лоцирани у односу на небеска тела и природна обележја земљишта. Токове подземне енергије код тих споменика могу и данас да утврде рашљари, а за све то била су потребна и егзактна знања.

Мичел напомиње да је губитак дејства светилишта и пророчишта занимао још старе Грке. Античка пророчишта често су се налазила на пукотинама земље или код извора, а пророчанства су давале жене свештенице. Мушкарци своја пророштва — свете законе добијају од божанства на узвисинама. Према Мичелу, Плутарх је сматрао да је пут духа Земље само наизглед константан, али да он, због земљотреса и катаклизми, као и због орбиталних, истина спорих варијација, може да промени свој ток. На тај начин је објашњавао престанак дејства одређених светилишта, пророчишта и лековитих извора.

У најновије време, са индустријализацијом и тежњом за што већом економском добити, занемарују се сазнања о духу Земље, Земљиној енергији, а то, чини се, доводи до губитка равнотеже у космичким односима и штетно се одражава на човека.

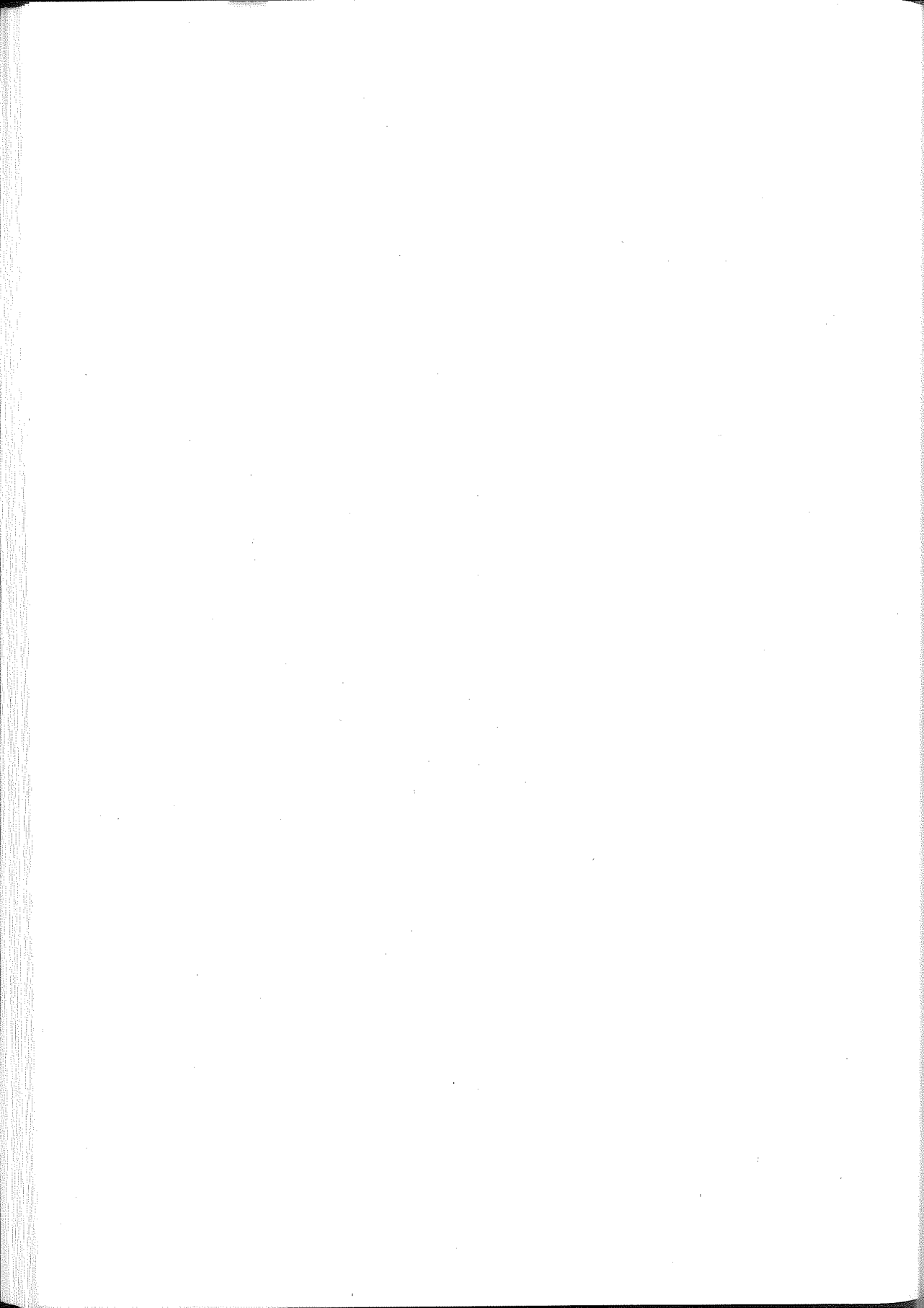
У илустрованом, документарном делу своје књиге Мичел је систематизовао постојећи материјал о духу Земље према томе где је лоцирано његово седиште: у дрвећу, изворима и рекама, у пећинама и пукотинама. Иначе, дух Земље се симболично представља као девица, млада, трудница, матрона, мајка и вештица. Функција духа Земље су оплођавање, лечење и прорицање.

Објашњавајући у овој краткој студији развој вечног односа људи и Земље, Џон Мичел је покушао да га посматра кроз историјска и антрополошка сазнања, али и кроз достигнућа других наука, посебно психологије, па и неких природних наука. Од безбројних термина он је — да би приближио, продубио, да би што обухватније објаснио феномен Земљине енергије, поштоване као дух Земље — изабрао следеће термине:

„змијски ток“, „земна сила“ и „Земљина суптилана енергија“, истовремено напомињући да је модерни „проналазачи“ називају „животињски магнетизам“ и „одил“.

Сматрамо да је ова књига посебно вредна наше пажње и због тога што је Мичел веома широко историјски (од најранијих времена до данас) и помоћу данашњих сазнања, интердисциплинарно, покушао да објасни и систематизује постојећа схватања и веровања везана за Земљу као оживотворену енергију која чини део космоса.

Ласта Баповић

БИБЛИОГРАФИЈА

UDK 39 (048.1)

Љубомир Андрејић

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ТИТОВОУЖИЧКОГ РЕГИОНА

Прилог етнолошкој библиографији титовоужичког региона рађен је на основу етнолошке, историјске, археолошке и друге сродне литературе, као и средњовековних путописа, нешто архивских података (из других радова), дипломских и других студентских теренских радова, енциклопедија, речника, статистичких података.

Библиографијом су обухваћени радови са подацима који се односе на: антропогеографске карактеристике и историјску прошлост предела; становништво; традиционалну привреду; кућу и остале зграде; домаћи живот и културу становања; традиционалну исхрану и пића; народну ношњу; друштвени живот; народне обичаје; народна веровања и празноверице; забаве; народно стваралаштво; менталитет; континуитет културе и промене у животу народном.

Прилогом је регистровано укупно 636 библиографских јединица.

Првобитно замишљен тематски распоред библиографских јединица није могао бити остварен из чисто техничких разлога — многи од прилога (чланака, радова) понављали би се и по седам до осам пута, с обзиром на врсту обрађених података, што би овај прилог чинило веома гламазним.

Скраћенице употребљене у библиографији

АНУ БиХ — Академија наука и уметности Босне и Херцеговине

Арх. друштво — Археолошко друштво

Визант. инст. — Византолошки институт САНУ

Гл. Г. др. — Гласник Географског друштва Србије

Гласник ЕИ САНУ — Гласник Етнографског института САНУ

ГЕМ — Гласник Етнографског музеја у Београду

ГЗМ — Гласник Земаљског музеја у Сарајеву

Гл. Ск. н. др. — Гласник Скопског научног друштва

Гл. Срп. г. др. — Гласник Српског географског друштва

Гласник СУД — Гласник Српског ученог друштва

Год. НЧ — Годишњица Николе Чупића

ЕИ САНУ — Етнографски институт САНУ

ЕП — Етнолошки преглед

Зб. за н. ж. и об. — Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена

- Зб. радова ЕИ САНУ — Зборник радова Етнографског института САНУ
- Зб. рад. Н. м. Чачак — Зборник радова Народног музеја у Чачку
- Зб. Фил. фак. — Зборник Филозофског факултета у Београду
- Ист. арх. Т. Ужице — Историјски архив Титово Ужице
- ИЧ — Историјски часопис
- ЈАЗУ — Југословенска академија знаности и умјетности Загреб
- ЈИЧ — Југословенски историјски часопис
- МС — Матица српска, Нови Сад
- Нар. енцикл. Ст. Ст. — Народна енциклопедија СХС Станоја Станојевића
- Н — Насеља српских земаља (СЕЗб)
- Н.Н.Ж. — Наш народни живот
- Н.С. — Народно стваралаштво (Фолклор)
- н. — ношња
- н.н. — народна ношња
- Пос. изд. — Посебна издања
- Прил. за књ. јез. и ... — Прилози за књижевност језик и ...
- СЕЗб — Српски етнографски зборник (САНУ Бгд.)
- Симп. С. дани С. Вукосављевића — Симпозијум Сеоски дани Срете-на Вукосављевића, Пријепоље
- САНУ — Српска академија наука и уметности, Бгд.
- СКА — Српска краљевска академија
- СКЗ — Српска књижевна задруга
- СХС — (Ст. Ст. — Срба, Хрвата и Словенаца
- Т. Уж. — Титово Ужице
- Уж. зб. — Ужички зборник

ПРИЛОГ ЕТНОЛОШКОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ ТИТОВОУЖИЧКОГ РЕГИОНА

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954, Београд, Завод за статистику, 1955, 14.

Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Vienne, II 1854, 128.

Рутине каравансераја у Пријепољу, половина XIX века.

Анализа развојне могућности општине Титово Ужице у 1973. години (Архив СО Титово Ужице, 1973).

Антонијевић Драгослав, *Етнолошка структурираност стихијних насеља данашње имиграције Титовог Ужица*, Гласник ЕИ САНУ, XI—XV (1962—1966), Београд 1969, 77—96 (+ карта + 14. слика у прилогу). О појму стихијних или „дивљих“ насеља. Методолошки приступ. Систематизација проблематике у девет тачака (узроци, географски положај, етнички састав становништва, сроднички односи, основне демографске карактеристике, финансијски и техн. карактеристике, нека битна овељја у етнолошким променама, закључак.

Аранђеловић—Лазич, Јелена, *Народне торбе*, ГЕМ ХХИ, 1958, 101, 103, 114, 116, 123.

Материјал за израду торби у околини Ужица, на Златибору. Употреба

торбе, ткање, боја, украшавање; торба у народном веровању и народној књижевности.

Арсенијевић Баталака, Лазар, *Историја српског устанка*, књ. 1, 2, Београд 1898, 1899.
Подаци о приликама у ужичком крају у време првог српског устанка.

Б. Д., *Ариље*, Народна енциклопедија СХС (Ст. Ст.), књ. I, Београд (1929), 72.
Варошица. Област Ужичана. Број становника. Назив у XIII веку. Знамитости.

Б. Д., *Бајина Башта*, Нар. енцикл. СХС (Ст. Ст.), књ. I, Београд (1929), 104.
Варошица у Србији на Дрини (област ужичка). Број становника, знаменитости.

Б. Д., *Ивањица*, Нар. енцикл. СХС (Ст. Ст.), књ. II, 10.
Варошица у Рашкој области. Место, број становника.

Б. Д., *Пожега*, Нар. енцикл. СХС (Ст. Ст.), књ. III, 1929, 429.
Варошица (ужичка област), број становника, римске старине, средњи век.

Б. Д., *Ужице*, Нар. енцикл. СХС (Ст. Ст.), IV, 1929, 686.
Варош — главно место области. Положај. Индустрија. Помени у XIV, XVII, XVIII, и XIX веку.

Барјактаревевић, Фехим, *Документи манастира Св. Тројице код Плеваља*, Споменик СКА LXXIX, 62, Београд 1936.
Решење пријепољског кадије о опорезивању „влашким порезима“; пописивање Нахије кричке у кадилуку пријепољском.

Барјактаревевић, Фехим, *Турски документи манастира Св. Тројице код Плеваља*, Споменик СКА LXXIX, 62, Београд 1936.
Датовање докумената, с. 32, бр. 1; 33 бр. 5, бр. 7; 34 бр. 8, бр. 15; 36 бр. 24; 40 бр. 43; 44 бр. 59, 63; 47, бр. 73; 49, бр. 91; 50 бр. 98. Ферман... и пријепољском кадији. Решење пријепољског кадије, исправе кадије у Старом Влаху, пресуда пријепољског кадије. Фермани и решења се углавном односе на испашу стоке и сечу шуме, напуштене и необрабене баштине, довођење у ред и оправку манастира.

Бандић, Душан И., *Крв у религијским представама нашега народа*, ГЕМ 37, Београд 174, 144.

Предање из околине Ивањице: члан рода Јевтовића „убио је у својој кући неког угледног Турчина“. „Леш убијеног... сакрио је у Ђубре, а његову крв наточио у један ћуп, који је закопао код огњишта, испод пријеклада“. Желео је да види хоће ли крв бити освећена. Тако је крв стајала 3—4 године и бивало је све мање. Једног дана крв је „проврела“ и скоро прокапала преко ивице ћупа. Од овог знамења Јевтовићи су се преплашили и напустили свој дом...

Барић, Д. — Пејовић, Д., *Исхрана и здравствено стање становника Старог Влаха*, Зб. САНУ 52, Институт за медицинска истраживања, Београд 1965.

Барјактаровић, Мирко, *Ариље*, Гласник ЕИ САНУ, II—III (1953—1954), Београд 1957, 313—324.

Прилог проучавања вароши у Србији. Место и положај. Географски и историјски преглед. Ариље као насеље. Становништво. Привредне прилике. Саобраћај. Живот становника. Цигани. Перспективе развитака.

- Барјактаровић, Мирко, *Етнолошки поглед на област Титовог Ужица*, Рад конгреса фолклориста Југославије, VIII, Београд 1961, 37—42.
Ранији назив за ужичку област (Стари Влах). Становништво. Први помен Ужица (XIV век). Ужичани као кириџије и рабације. Привреда. Исхрана. Кућа. Одећа. Обичаји о Божићу, слави, Бурбевдану. Сабори.
- Барјактаровић, Мирко Р., *Локалне миграције у правцу Титовог Ужица на примеру неколико нових привредних предузећа*, Гласник ЕИ САНУ, XXII (1973), Београд 1974, 151—160.
Титово Ужице као градски центар. Прилив новог, углавном сеоског становништва. Индустрија до другог светског рата и после другог светског рата. Разлике између некадашњих и данашњих миграција, на примеру Ужица. Грађа — пример најстарије ужичке фабрике — ткачнице. Конфекција мушког, деџег и постељног рубља. Случај малог кројачког предузећа „Кадињача“, ауто-транспортног предузећа „Ракета“, предузећа ПТГТ за дистрибуцију електричне енергије, „Металопрераде“, „Партизанке“. Положај радне снаге у наведеним предузећима, квалификациона структура, порекло запослених. Прилагођавање градским приликама, невоље и сукоби с новом средином. Ницање стихијних насеља и др.
- Барјактаровић, Мирко Р., *Локалне миграције у правцу Титовог Ужица на примеру једног индустријског предузећа*, Уж. зб. 1, 1972, 249—253.
Постанак и развој ужичке ткачнице. Порекло радника. Прилагођавање новим приликама.
- Барјактаровић, Мирко Р., *Мењање наших традиционалних облика живота*, Уж. зб. 4, 1975, 361—372.
Промене у етничким односима. Промене у начину привређивања. Измене у насељу и кући. Одевање. Исхрана. Друштвени живот. Обичаји. Веровања.
- Барјактаровић, Мирко Р., *О презименима у Пријеполу и његовој околини*, Зборник Филозофског факултета у Београду, XIII/1, Београд 1976, 287—289.
- Барјактаровић, Мирко Р., *Пријеполје*, Зборник Филозофског факултета IV/1, Београд 1957, 353—379.
Место, положај, прошлост, старине, привреда, становништво, исхрана, одећа, обичаји и веровања, перцептива развитка.
- Барјактаровић, Мирко Р., *Стеванија Драгаш гуслар*, ГЕМ, XVII, 1954, 141—143.
Из села Сељашнице, код Пријепоља, стара 50 година, родом из Рүтоше, код Нове Вароши. О жени као кућном старешини, одласку у рат, представник мушке главе. Гуслала и певала уз гусле све до 1950. године, до смрти мужа.
- Бејтић, Алија, *Прибој на Лиму под отоманском (или османлијском) влашћу*, 1418—1912, Сарајево 1945.
- Већлагић, Šefik, *Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka*, Музеј града Зенице, Радови III, Зеница 1973, 280.
Евидентирање стећака у Србији, ... Ариље, Ужице, Нова Варош, Пријеполје и др.
- Бјеладиновић, Јасна, *Народна ношња у рачанском крају*, ГЕМ 35, 1972, 9—46.
Н. ношња из околине Рогатице и Бајине Баште (материјал прикупљен 1965. и 1971.). Стари Влах „вес са шамијом“. Варијанта зубуна — Стари Влах, Драгачево, Ужичка Црна гора. Бела сукнена хаљина — Стари Влах.

Нештављени „пресни“ опанци — Бајина Башта, Ужице. Хаљине градске н.н. у Бајиној Башти (XIX и XX век). „Капа“ („вес“) од црвене чохе са кићанком и плетене капе од мрке вуне, домаће израде — Ужице, Стари Влах. Силај поред тканог „појаса“ — Бајина Башта, Ужице. Горњи сукнени хаљеци — Стари Влах.

Бјеладиновић, Јасна, *Одлике народних ношњи у подринским крајевима Србије и њихово место у односу на народне ношње дринског и панонског подручја*, ГЕМ, 39—40, 1976, 136.

О пореклу и саставу становништва. Кретање из сјеничког и новопазарског краја, преко Старог Влаха, ужичког краја, ... насељавање у подринске крајеве. Други досељеници (XVIII век). 142 — црвена сукнена кабаница карактеристична у женској и мушкој ношњи; изразити зимски хаљетак у мушкој ношњи и одевни елемент у свадбеном обреду. Позната и код кириџија и осталог становништва Старог Влаха.

Бјеладиновић, Јасна, *Сеоске ношње и њихова класификација*, ГЕМ 44, 1980, 81—82.

Становништво југозападне Србије (Стари Влах, Ужичка Црна гора). Извор исхране и привређивања — сточарство (овчарство, коме је прилагођен читав ток народног живљења). Народна ношња: поред кудеље и коже, највише вуна, прерађена за плетење и ткање. Елементи: црвена сукнена капа, односно фес са марамом, дугачка кудељна кошуља динарског типа, богато украшена везом, предња прегача, појас, сукнени зубун без рукава, сукнена дугачка бела хаљина са рукавима — украшена ... одлике женске и мушке ношње (сл. 1 и 2 на стр. 88—89).

Благојевић, Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

Благојевић, Милош, *О положају становништва пријеполског краја у доба Немањина*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријеполје 1976, 225—234.

Пријеполски крај и долина Лима у средњем веку. Положај и значај Пријепоља у немањинској држави. Хрисовуља о даривању „села и људи“ цркви Св. Богородице Бистричке. Регулисање положаја земљорадника на црквеном властелинству. Положај земљорадника и сточара на милешевском властелинству. Земљорадничка и сточарска насеља.

Благојевић, Милош, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији* (XIII — XIV век), Историјски гласник бр. 2—3, Београд 1966, 3—95.

Планине. Планине и насеља. Манастирске и властелинске планине. Пашњаци (летњи, зимски, обични). Средњовековни забел. Ливаде и сенокоси. Припремање сена. Трговина.

Благојевић, Наталија, *Вук у народним обичајима и веровањима у ужичком крају*, Уж. зб. 7, 1978, 375—404.

О вуку уопште. Вук у обичајима. Варовни дани. Вук у народним веровањима (вук и природна бића, вук у етномедицини (надрилекарству). Заштита од вука. Лов на вукове. Вук у духовном народном стваралаштву.

Благојевић, Наталија, *Народна керамика у ужичком крају*, Уж. зб. 3, 1974, 327—364.

Лончарство и препуљарство ужичког краја. Насеља десет општина (југозападна Србија и Санџак) у прошлости. Стари Влах. Занимање. Израда земљаних судова — мајдани — глина и врста: вађење, пренос, припремање. Алат, израда судова: рад, сушење, печење, каљење... Учење заната. Обичаји и веровања. Песме, приче и шале...

- Божих, Иван, *Доба Башића; Зета и Деспотовина, Владавина Црнојевића*, Историја Црне Горе, 2, т. 2, Титоград 1970.
30 — Н. Алтомановић у граду Ужицу; 188 — Пријепоље — поседи Стевана Вукчића, 1441; 31, 458 — Бродарево — варошица на Лиму. Херцег Стефан, подручје манастира Милешево. Давидовица (Бродарево). Крунисање краља Твртка у Милешеви за краља Србије...
- Божих, Иван, *Промене у друштвеној структури српских западних области уочи турског освајања*, Југословенски историјски часопис бр. 1, Београд 1964, 3—12.
Сељакање, земљорадња другоразредна услед сеоба. Сточарство важнија привредна грана. Сеоба као обична појава. Оживљавање рударства. Друштвена структура и организација јавне власти. Локалне управе. Аутономија ситних заједница.
- Бојанић, Душанка, *Два прилога историји Пријепоља и његове шире околнине у XVII веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VII, 1979, 97—103.
О тргу и саборима код манастира Милешево. Погибија Срба на Голији.
- Борели, Рада, *Лирска песма области Титовог Ужица*, Рад VIII конгреса Савеза фолклористе Југославије у Титовом Ужицу, 1961, Београд 1961, 129—135.
- Бошковић, Бурђе, *Манастир Мили на Лиму*, Старинар XIII, Београд 1938.
- Бошковић, Бурђе, *Неколико написа са зидова српских средњовековних цркава*, Споменик СКА LXXXVII, II раз. 68, Београд 1938.
4—8 — Милешева пре 1235 — 36; 8—9 — Ариље.
- Бошковић—Матић, Милица, *Народна ликовна уметност у ужичком крају*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 81—93.
- Брашанац, Јован, *Бабине у борби за слободу и у устанку 1875. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, 1976, 303—311.
- Бућих, Јаворка, *Неолитска насеља у Врањанима код Пожеге*, Уж. зб. 3, 1974, 5—15.
Керамика. Орнаментика. Пластика. Оруђа. Хронологија и закључак.
- В. Р., *Полимље*, Енциклопедија СХС (Ст. Ст.), III, 1928, 447—448.
Област, важност и култура области старе Рашке. Помени у средњем веку. Споменици. Подела и др.
- Васиљевић, Миодраг А., *Народне мелодије у Санџаку*, Пос. изд. Музичкошког института САНУ, књ. 5, Београд 1953 (Нова Варош, Прибој на Лиму, Пријепоље).
- Васић, Павле, *Белешке о уметничким споменицима ужичког краја*, Ужички зборник, 4, 1975.
Ариље, Бајина Башта, Бела Река, Бела Црква каранска, Биоска, Брезова, Бреково, Гвоздац, Годовик, Горња Добриња, Горобиље, Доброселица, Драгојевац, Дуб, Ивањица, Клисуре, Косјерић, Кремна, Куманица, Љубиш, Мачкат, Миланца, Негобина..., Титово Ужице, Ужичка Пожега, Чајетина.
- Васић, Павле, *Српска ношња за време првог устанка*, Историјски гласник 1—2, 1954, 149—192.
Разнолики подаци о начину одевања разних друштвених слојева у Срби-

ји (сеоска, варошка, војничка н.), и посебна група, одело старешина и војвода. Опис ношње, обуће, капа, фризура, поред осталих и у титово-ужичком региону.

Вељашевић, Љубомир М., *Ужичани и ужички крај ратне 1914. године*. Уж. зб., 3, 1974, 131—150.

Веруовић, Милорад, *Историјско-социолошки путеви села Сопотнице*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, II, Пријепоље, 1974, 155—162.

Сопотница (Водопадница), дивљи и егзотични бисер средњег Полимља, удаљена 17 km од Пријепоља (под Јадовником). Историјат развоја села, посебно у социјалистичким условима изградње. Најстарији писани историјски подаци из 1711. године. Миграциона кретања кроз Сопотницу за последња три века. Културолошки преображај...

Веруовић, Милорад, *Полимска виђења*, Савез бораца Србије и Дневник Нови Сад, 1969.

Развој устанка и НОБ у Ивању, Дивцима и Сопотници код Пријепоља.

Византијски извори за историју народа Југославије, I, Пос. изд. Византолошког института, књ. 3, Београд 1955, 57, 60, 61.

Подаци о градовима и утврђењима у Илирику у време Јустинијана, околина Пријепоља, књ. II, Београд 1959. Византолошки институт 7, с. 58 нап. 197.

Том IV, 1971, Византолошки институт 12, 30.

Град Пријепоље (пут којим је цар Манојло ишао Хунима у сусрет).

Vinski, Zdenko, *Kasnoantički starosedjelci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predсловenskog supstrata*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIX, 1967, Split 1974. 7, 8, 9—10, накит и посуђе откривени у гробницама у Дивцима.

Влајинац, Милан З., *Згон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана*, СЕЗБ XLIX (21), 1932.

Преношење војних товара (коморска служба); 169 — „та коморска служба захватила је рају и у Санцаку“; 183 — коморска служба из Нове Вароши (тиранисање сељака од стране Јашар-ефендије); 184 — Исти је прибегавао разним зулумима у нововарошком кадилуку. Грађевински радови за одбрану у Србији, особито грађење граничног плота; 233 — у ужичком округу 2 до 7 дана, како је где удаљена граница. Грађење кућа и др. грађевина; 252 — од „кулучења од те беде“ нису били ослобођени ни Нововарошани (лежање у хаосу, плаћање глобе и догађање јапије за непослушност), кулучење за државне грађевине; 264 — многа села из пожешке нахије (округ ужички) морала гонити јапију чак „на магистрат Ваљевски“; расписивање наредбе за сечење грабе по нахијама (ужичка, старовлашка, пожешка); 271 — седам година народ аријски прибавља грађу и довлачи материјал за грађење среске куће у Ариљу.

Влајинац, Милан З., *Моба и позајмица*, СЕЗБ XLIV, Живот и обичаји 18, 1929.

Подаци о народном животу и обичајима у ужичком крају, назив (име); 19 — сазивање моба; 34 — Полимље; 36 — ужички крај, Санцак; 36, 37, 41 — ужички округ, ко сазива мобе — Санцак; 46 — милосрдне мобе — Санцак 56; насилне мобе — Санцак 66. Добровољне мушке мобе, Санцак 74. Дневне и ноћне мобе, Полимље, Санцак 102, 103. Како се сазивају мобе, 109.

Влаховић, Бреда — Дрљача, Душан, *Нова етничка кретања и пре-групписање у Србији, у вези с развојем индустрије*, Цвијићев зборник, Београд 1968, 224—229.

Титово Ужице са Севојном — снажан привредни центар за досељенике, из Пријепоља, Нове Вароши, Бајине Баште, Ужичке Пожеге, а да с друге стране, велики број Ужичана мигрира у Колубарски басен и Младеновац.

Влаховић, Митар С., *О гусларима око Моравице и Скрапеза*, ГЕМ XIII, 1938, 101—116.

Пожега, Ивањица, Ариље — опис и изглед краја и пољопривредне прилике. Опadaње гусларства са опadaњем сточарства. Попис неколико гуслара начин гуђења, певања и садржај песме. Гуслари као личности, ствараоци и носиоци песме, од старијих ка млађима.

Влаховић, Петар, *Бродарево и његова околина*, Београд 1968, 184 + 2 сл. у прилогу.

Положај, географске и привредне прилике. Етничке прилике у прошлости и данас. Антрополошке и етничке особине становништва.

Влаховић, Петар, *Етничке прилике у пријепољском крају*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 167—176.

Староседелачке заједнице у пријепољском крају из римског доба. Етничка имена старог становништва захваћеног процесом романизације: Илири, Матаруге, Кричи, Кричкови, Кричковићи, Мацуре, „Грк“, Латини, Шпањи, Лужани — остаци споменика културе, топоними. Средњевековно становништво пријепољског краја из немањинског периода. Турски период. Промене у структури становништва у време велике сеобе, крајем XVIII и почетком XIX века.

Влаховић, Петар, *Етничка структура имиграције становништва*, ГЕМ 44, 1980, 25.

Стари Влах као етничка и предеона целина у низу значајних покрета у етничкој историји Србије, после првог и другог српског устанка. Границе Ст. Влаха.

Влаховић, Петар, *Етнографске карактеристике села у милешевском крају*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријепоље 1976, 367—376.

Насеља и њихова еволуција. Старовлашка насеља. Становништво, и његова старина и порекло. Govop. Привреда, кућа. Домаћи живот. Народна ношња. Друштвени живот, породица, род, братство; удруживање. Народни обичаји, празновернице, врачања, бајања, забаве. Душевне особине, телесне особине. Народна знања и усмено народно стваралаштво.

Влаховић, Петар, *Милаковићи и живот у њему*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VI, 1978, 195—201.

Старовлашки тип насеља, смештених на побрђу планине Јадовника. О настанку насеља. Живот у Милаковићима. Сточарство, станишта, земљорадња. Друштвени живот, школа и др.

Влаховић, Петар, п. предговора, Милисав Пузовић, *Епске песме о догађајима из НОБ-а*, Пријепоље 1963, 5—9.

Краћа биографија, опис места рођења и Пријепоља, 10—11; опис песничке куће, дворишта и економије у Коловрату — Љубомир Матковић.

Влаховић, Петар, *Народни песник Милисав Пузовић*, 36. радова ЕИ САНУ, LXXV/4, Београд 1962, 87—94.

Поред осталог, краћи опис касабе Пријепоља и села Коловрата. Песме из пријепољског краја које се односе на НОБ.

- Влаховић, Петар, *Неки елементи спајања и међусобног прожимања различитих етничких заједница у области Старе Рашке*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, II, 1974, 51—57.
- Vlahović, Petar, *Neki međuetnički dodiri i procesi na području Staroga Vlahu*, ЕП, 12, Јубљана, 1974, 77—84.
О имену, положају и границама Старог Влаха. Затечено становништво илирске етничке заједнице познате под именом Аутаријати. Сеобе народа. Измене етничке структуре доласком Словена. Кретање Влаха сточара у XIV веку. Кретање становништва доласком Турака. Непрекидно трајање међуетничких додира и прожимања, континуирано, са мањим и већим ерупцијама. Развој мањих локалних група, са специфичним карактеристикама локалног значаја, у оквиру старовлашке етничке заједнице.
- Влаховић, Петар, *Неки новији облици наших народних тужбалица*, Народно стваралаштво, год. IX, бр. 35—36, Београд 1970.
- Влаховић, Петар, *Неки проблеми словенизације ранобалканских становништва у Полимљу и Потарју* (прилог проучавању), ЕП 15, Београд 1977, 111—115.
- Влаховић, Петар, *Неколико мотива сличних народној песми Смрт Омера и Мериме*, Гласник ЕИ САНУ IV—VI, Београд 1957, 249—259.
- Влаховић, Петар, *Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије*, Београд 1972.
- Влаховић, Петар, *О млинару у нашем народу*, Огледи, Зб. радова асистената и студената Филозофског факултета у Београду, 1, Београд 1953, 32—38.
- Влаховић, Петар, *Остаци хришћанске религије код мухамеданаца у средњем Полимљу*, Огледи 2, Зб. радова асистената и студената Филозофског факултета, Београд 1953, 153—162.
- Влаховић, Петар, *Предвојена породица у условима социјалистичког развоја на подручју југозападне Србије*, ЕП 11, Београд 1973, 129—135.
Средње и доње Полимље, околина Нове Вароши, Увца, Златар, Прибој, Пријеполје, Кокин Брод. Промене и прилагођавање породице. Друштвено-историјско-економска условљеност. Утицај природне средине. Обезбеђење породичне egzистенције и прибављање материјалних добара за живот чељади као целине. „Полутани“; „привремени“ или „сезонски“ радници и др.
- Влаховић, Петар, *Прилог проучавању дрвеног оружја*, ГЕМ XVII, 1954, 104.
Гуца, буца, дула — пастирско оружје вишеструке намене (Прибој, Нова Варош, Пријеполје...)
- Vlahović, Petar, *Razvoj i tipovi ljudskih staništa u jugozapadnoj Srbiji — prilog za diskusiju*, Etnološke sveske, III, Beograd 1980, 43—47.
- Влаховић, Петар, *Раслојавање племена и прелазак на територијалну заједницу (у средњем Полимљу)*, ЕП 10, Цетиње 1972, 37—43.
О племенама и племенском животу. Патријархални социјални облик друштвеног живота. Честа усељавања и исељавања и настајање заједничке племенске територије и других елемената. Промене и усавршавање друштвених заједница, и др.

- Влаховић, Петар, *Рукописна збирка Душана Томашевића Ђирка*, Пос. изд. ЕИ САНУ, 10, 1960, 32.
Песме о Санџаку, посебно среза милешевског. Краћи опис области старог Раса. Културно, политичко и економско уздизање становништва Санџака. Важнији догађаји за време НОБ-а у Пријепољу и околини, итд.
- Влаховић, Петар, *Савремене везене тужбалице Бродарева*, Народно стваралаштво, Год. VI, св. 22—24, Београд 1967, 104—108.
- Влаховић, Петар, *Село као заједница у југозападној Србији*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, V, Пријепоље 1978, 95—103.
- Влаховић, Петар, *Сретен Вукосављевић као истраживач области Старе Рашке*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, I, Пријепоље 1973, 63—76.
- Влаховић, Петар, *Трговина у околини Бродарева*, Нова трговина, год. VI, бр. 7—8, Београд 1953, 371—373.
- Влаховић, Петар, *Три антигужбалице народне поезије ослободилачког рата*, Народно стваралаштво 3—4, Београд 1962, 209—212.
- Влаховић, Петар и Бреда, *Неки проблеми акултурације уз градилиште пруге Београд—Бар (кроз Србију)*, Гл. ЕИ САНУ, XXI (1972), Београд 1973.
О значају саобраћајнице у повезивању, спајању и прожимању. Градилиште и утицај на околно становништво. Локалне промене у народном животу (комуникације и пренос добара, становање, одевање и пренос добара, исхрана). Прихватање и преузимања новина, наметање истих процесом рада (Ужице, Пожега, Прибој, Пријепоље, Бродарево антропогеографске целине). Област Златибора као посебна целина: Средње Полимље и Пријепољска котлина као централни део средњег Полимља. Мешање становништва. Промене у саобраћају. Промене у становању. Значај електрификације у променама. Промене у одевању, побољшање исхране и хигијене.
- Вујић, Јоаким, *Путешествије по Србији*, Београд 1901, Књ. I, 212—218:
Ариље — црква манастира; Годовик.
Књ. II, 1902, 1—43: Манастир Клисуре — разговор о вампирима и народном сујеверју. Путовање из Клисуре, преко Брекова, Бјелеуше и Жељина у Сирогојну, из Сирогојна у Раковицу... Из Стапара у Ужице. Бављење у Ужицу итд. Подаци о насељима ужичког краја: Ариље, Годовик, Клисуре, Бреково, Бјелуша, Жељин, Сирогојно, Раковица, Чајетина, Стари, Ужице, Рача.
- Вујичић, А. М., *Речник места у ослобођеној области Старе Србије*, Београд 1914, 218.
Село Матаруге, срез милешевски, округ пријепољски.
- Вујошевић, Јован, *Прва пролетерска бригада у долини Лима*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 191—200.
- Вукановић, Татомир, *Етногенеза Јужних Словена*, Врање 1974, 370. ... Елементи старобалканске културе у генези материјалне културе (зграде, оруђа, одећа, грнчарство, орнаментика. Друштвене предрасуде, обичаји и веровања. Уметност. Архитектура, цркве, манастири.
- Вукановић, Татомир, *О занатима у Србији од 1866—1900* (рад у рукопису)
Статистички подаци за Пожегу и Ужице (1866), о броју пушкарских радњи, броју мајстора, калфи и шегрта.

- (Из рада Đurđice Petrović, *O puškarskom занату и Ужичу и XIX веку*, Vesnik Vojnog muzeja, V, Београд 1958).
- Вукосављевић, Славко, *Кадињача*. Поема. Прво издање 1950, друго издање у Титовом Ужицу 1961, треће издање у Титовом Ужицу 1970.
- Вукосављевић, Сретен, *Историја сељачког друштва*, I, 1953, II, 1965.
I — Организовање сељачке земљишне својине (друштвени односи у селима ужичког краја).
II — Социологија становања, подаци о животу села ужичког краја.
- Вукосављевић, Сретен, *Колективни елементи у организацији сељачке привреде*, Филозофија — социологија, 3, Београд 1958.
- Вукосављевић, Сретен, *Организација динарских племена*, Пос. изд. САНУ, CCLXX, ЕИ, књ. 7, Београд 1957.
Поред осталог, подаци и о животу села ужичког краја.
- Вукосављевић, Сретен, *О сељачком привредном менталитету*, Анали Правног факултета, јули — децембар 1959.
- Вукосављевић, Сретен, *Писма са села*, Социолошка библиотека, 1, Савремена школа, Београд 1962.
- Вукосављевић, Сретен, *Сеоске уредбе о водама*, Београд 1947.
У Ст. Влаху — народски главари, Правда, 7. VII 1935.
- Вукотић, Ратислава, *Старији начин осветљења у Србији*, ГЕМ XVIII, 1955.
„У Србији у пределима реке Лима, Моравице, ибарског и златиборског краја, луч се употребљава не само за домаће потребе него је и извожен и у остале крајеве који га нису имали“.
- Вукчевић, Славко, *Подгорско-зетска чета у милешевском срезу* (децембар 1941, фебруар 1942), Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 179—189.
- Вулић, Никола, *Антички споменици из наше земље*, Споменик СКА LXXI, 1931, 136 ид., 138—139, бр. 332, 333, 334, 335.
Споменик СКА XC VIII, Београд 1941—1948, 21—22, 160 ид. бр. 330, 333, 334, 335.
Бајина Башта, Ивањица, Нова Варош, Пожега, Прибој, Пријепоље, Селашница.
Споменик СКА LXXV, 1933, 76, бр. 216.
„Споменици у облику пирамиде од мрамора из два дела, у основи коцке и четворостране пирамиде. У основи на једној страни коњаник а на другој даћа... из околине Ужица“.
Споменик СКА LXXI, 131 — Прибој, 136 — Пријепоље (Бродарево, Давидовица, Избиње, Пријепоље, Сеља, 226 — Ужице (Бела Црква, Ужице).
Споменик XLVII, 1909, 176 (XIX) — Пожега и околина, 180 — Ариље.
- Вулић, Никола — Премерштајн, Антон, *Антички споменици у Србији*, Споменик СКА 37. и 39., 1900, 1903, 82 (XVII) Висибаба код Пожеге, 83 (XVIII) 57 (III. Ариље).
- Вулић, Никола, *Неколико питања из античке прошлости*, Глас СКА 155, 1933, 14, 18, 19, 20.
Октавијанов илирски рат — Босна, западна Србија; натпис посвећен

Јупитеру Партину у Биоски код Ужица. Доказ да је ужички крај припадао римској Далмацији. Култ Јупитера Партинског.

Вуловић, Бран., *Стара кућа у Пријепољу*, Музеји 2, Београд 1949, 25—32.

Вуловић, Данило, *Књажева канцеларија*, књ. I, Нахија пожешка 1815 — 1839, Граба, књ. III, Београд 1953.

Вуловић, Данило, *Нахија Пожешка*, Београд 1953.

Вучо, Никола, *Градови. Друштвено-економски развитак и државно уређење Србије у XIII и XIV веку*, Историја народа Југославије, књ. I, Београд 1953, 383.
Пријепоље као честа станица за трговачке караване који долазе из Дубровника.

Вучо, Никола, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955.

Вучо, Никола, *Распадање еснафа, I*, Београд 1954, 46 — статистички преглед заната у Ужицу 1900. године.
Књ. II, Београд 1958 — положај занатлија и занатлијских радника.

Гарашанин, Драга, *Ископавања у Кривој Реци код Титовог Ужица*, Гласник САНУ, књ. IV, св. 2, Бгд. 1952, 359.
Остаци халштатске керамике. Хумке заједничких гробова илирских становника. Сахрањивање у опруженом ставу, спаљивање и сахрањивање спаљених остатака у урнама.

Garašanin, Milutin, *Ilirski šlem iz Ražane, Vesnik Vojnog muzeja JNA*, 4, Beograd 1957.
Бронзани шлем „коринтског типа“, рад домаћих илирских мајстора, II половина V века нове ере.

Гарашанин, Милутин, *Ископавања у Ражани* (22. јуна 1953), Гласник САН, књ. V, св. 1, Београд 1953, 197—198.
Ископавања праисторијских хумки, у сарадњи са Музејом устанка у Титовом Ужицу. Некрополе од хумки груписане у два комплекса. Састав хумки. Гробни налази. Спаљивање мртвих. Више гробова у једној хумци — мушки и женски гробови. Гвоздени мачеви, копља, ножеви, бојне секире, бронзани шлем. Женски гробови са обиљем накита: фибуле разних варијанти, гривне, наруквике, огрлице од бронзе, филибарске перле и др. Керамика.

Гарашанин, Милутин, *Праисторија Србије*, књ. I—II, СКЗ, Београд, 1973.

Гарашанин, Милутин и Драга, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 164.

Garašanin, Milutin — Garašanin, Draga, *Neue Hügelgräberforschung in Westserbien, Archaeologia Jugoslavica*, II, Beograd 1956, 14—17.
Ископавање некрополе у Кривој Реци и Ражани. Керамика, гробни накит од бронзе, алат, шило, фибуле, фигуре и др.

Гецић, Милена, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник Фил. фак. III (1955), 126 — преко Пријепоља.

Гиљфердинг, Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*, Сарајево 1972, 263, 272 — Пријепољац, пријепољци. 20, 54, 90, 111,

- 116, 117, 369 — Нова Варош, Прибој, 271—273 Пријепоље, 265, 271 Милешевска ријека, 129, 250, 265 — 271, 322 — манастир Милешево, 271—Бродарево.
- Гледовић, Богдан, *Допринос Санџака победи над фашизмом*, Мостови 28, Пљевља 1975.
- Гледовић, Богдан, *НОР и револуција у пријепољском крају у другој половини 1943. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 201—213.
- Гледовић, Богдан, *Пријепољски крај у народноослободилачкој револуцији 1941—1945*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријепоље 1976, 343—358.
- Гравије, Г (астон), *Густина становништва у Србији*, Гл. Срп. г. др., III, Београд 1914, 34.
У веома слабо насељене крајеве долази и „Моравички Стари Влах са Ивањицом“ 38 ст. на 1. км²).
- Гравије, Гастон, *Новопазарски санџак*, Београд 1913, Нови Пазар 1977. Лим, Рашка, Нова Варош, Пријепоље, Прибој, Бродарево. Насељавање становништва. Начин живота. Миграције. Област.
- Грбић, Миодраг, *Историјско-уметнички музеј у 1931. години*, Годишњак СКА XL за 1931, Београд 1932, 236—238 — IV. Античко одељење. Научна експедиција у Полимље (римска гробница у селу Дивцима код Пријепоља).
- Грујић, Рад. М., *Када је грађен манастир Милешева*, Гл. Ск. н. др. XV — XVI, Скопље 1936, 356.
- Грујић, Рад. М., *Манастир Милешева и Дубровник крајем XVI века*, Гл. Ск. н. др. XV — XVI, Скопље 1936, 358—360.
Дарје и уздарје. Поред осталих, и манастир Милешева је у другој половини XVI и првој половини XVII века слао Дубровнику дарове у стоци и сточним производима. Као уздарје, Дубровчани су слали дар у дукатима, талирима, перперима и грошевима, а каткад и у скупоценој чохи.
- Даничић, Бұра, *Рјечник из књижевних старина српских*, Београд 1970, „Вук Караџић“, део I—III.
- Дворниковић, Владимир, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939.
- Дедијер, Јефто, *Нова Србија*, Београд 1913, 293.
- Дедијер, Јефто, *Херцеговина*, СЕЗб XII (насеља 6), Београд 1909.
111 — Пријепоље — пут долином Дрине, Лима, Пријепоља, Сјенице за Ниш.
- Дероко, Александар, *Народно неимарство*, књ. I, Београд, 1968.
Старе сеоске куће у Србији „брвнаре“, „бондручаре“, од „набоја“ и др. Књ. II, 1968 — Старе варошке куће у Србији, у некадашњем Новопазарском санџаку, сл. 16 врата једног конака са Златибора и пећ са лончићима, 18 — детаљи балкона (Полимље), итд.
- Дероко, Александар, *На светим водама Лима* (немањичке цркве и манастири у Полимљу, Гл. Ск. н. др., XI, 1932, 121—136.
Архитектонске белешке из долине Лима, Затон, Павез, Св. Борбе „у Дабру“, Бурбеве ступови „у Будимљи“, Судикова, Милешева, Давидо-

вица код Бродарева на Лиму, више села Гробнице, дигао га је Немањин унук а син Вуканов жупан Дмитар.

Дероко, Александар, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 119, 129 — 130 — град Милешевац.

Дероко, Александар, — Здравковић, Иван, *Још о камену са испитом из Дренове код Пријепоља*, Старинар, н.с. I, Београд, 1950, 183 — 184.

Divac, Zorica, *Prilog proučavanju savremenih promena u porodičnim obredima*, Etnološke sveske, I, Beograd 1978, 142 — 152.

Испитивања у Доњем Увцу, највећим делом у два насеља — Шупцима и Рачи.

Димитријевић, С., *Дубровачка караванска трговина у јужној Србији у XVII веку*, Београд 1958, 31, 38.

Сведочанства о већем броју крамара (превозника предузимача) у Ужицу.

Динић, Михајло, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ИИЧ, III, св. 1 — 4, Београд, 1937, 120 — 121, 122 — 124, 125, 126, 130, 141. Стари Влах, долина Лима, Ариље, Пријепоље, Милешево, Комарани.

Динић, Михаило, *Из историје рударства у средњовековној Србији и Босни*, Део I, Бгд. 1955, Део II, 1962.

Динић, Михаило, *Земље Херцеге од светог Саве*, Глас СКА 182, 1940. 173 — 175 — град Милешевски, Пријепоље, манастир Милешева — пад под турску власт 1465; 151, 160, 174 — Пријепоље, рушевине града Милешевца на брегу Хисарцику. Најистуренија источна тачка земље Херцеге Стевана. „Јеринин град“, 212 — 13. Прибој, Полимље, Рашка, Лим, 224, 225 — Полимље (Буковица), прибојски срез, село Северин, 228 — град Ковин и Милешевац, Комарани, 236 — град Оштрик између Милешевца и Ковина, са „Градинама“ недалеко од Нове Вароши, 242 — долина речке Милешевке, стара жупа Црна Стена. Границе простирања земље Херцеге...

Динић, Михаило, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Фил. фак., X/1, Београд 1970, 240.

Поч. XIV века краљ Милутин дарује манастиру Милешеви цркву Св. Николе у Хвосну, са свим поседима.

Динић, Михаило, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, II, Београд 1964. 183, 232, 237, 442, 444, 446, 457, 471 — пријепољски трговци Табалчаревићи и др.

Динић, Михаило, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 24 — 28, СКА, пос. изд. ХС, Друштвено-историјски списи, књ. 40.

4 — натпис на надгробном споменику мајке Николе Алтомановића, нађеном код манастира Бање, крај Прибоја.

Динић, Михаило, *Српске земље у ранофеудално доба (до XII века)*, Историја народа Југославије, књ. I (до почетка XVI века), Београд 1953, 252 — археолошка налазишта у Дренови код Пријепоља.

Динић, Михаило, *Три француска путописца XVI века о нашим земљама*, Год. НЧ XLIX, 1940.

99 — 100, 113. Пријепоље — велики хришћански град на реци Лиму.

Драгојловић, Драган, *Привредна структура општине Титово Ужице у периоду 1945 — 1975. године*, Уж. зб., 5, 1976, 279 — 292.

Државопис Србије, св. XII, XIII, Београд 1884.

Преглед пописа у години 1866, људство распоређено по занимањима, основу чега се може пратити објашњење развоја Ужица, посебно развоја појединих заната. (Подаци из рада Р. В. Познановића, Ужички зборник I, 1972).

Дрљача, Душан, *Будући етнопарк на Златибору*, ГЕМ 26, 1963, 295 — 298 са две слике у тексту.

Дрљача, Душан, *Нестајање отворених огњишта у нашој земљи*, Гласник ЕИ САНУ LXXV/4, Београд 1962.

100 — 101 — прављење нових кућа после првог светског рата са отвореним огњиштем, село Бесаровина (Бајина Башта). Тридесетих година XX века отвори за фурни добијају плочу. Јављају се и „немачки“ штедњаци. Огњишта се постепено преносе у шупе у којима се суши месо.

Дрљача, Душан, — Финдрик, Ранко, *Етнографски амбијент у Сиројојну — спој привредних и музеолошких интереса*, Етнолошке свеске III, Бгд. 1980, 60 — 66.

Дробњаковић, Боривоје, *Бајање против змијног уједа на Златибору*, ГЕМ XIII, 1938, 150.

Дробњаковић, Боривоје, *Етнологија народа Југославије*, I, Београд 1960.

Дробњаковић, Боривоје М., *О гулама и гусларима у златиборским Рудинама*, ГЕМ, XIII, 1938, 138 — 140.

Село Рудине које чини једну општину са Чајетином. Број кућа, насеље збијеног типа. Родови, порекло, почетак насељавања (прва десетина XVIII века) од ... Нове Вароши, Прибоја, ... физичке и психичке особине народа. Време гусала и гуслања. Свирке, игре, песме, арије. Имена добрих гуслара, старијих, млађих.

Дробњаковић, Боривоје, *Путевима наше земље*, Београд 1952.

109 — Трговина у средњем веку. Пuteви наше средњовековне трговине и саобраћаја. Саобраћај и саобраћајна средства. Саобраћај у Србији током XIX века. Друмови..., саобраћај и саобраћајна средства, кириције и др.

Дробњаковић, Боривоје, *Средства противу невремена на Златибору*, ГЕМ XIII, 1938 149 — 150.

Обичаји о Великом четвртку и Великом петку са јајетом бојеним у варилу; јаје „чуваркућа“; употребљава се као средство за одбрану од непогода. Вршење обреда, како и у које сврхе.

Бенић, Љубиша Р., *Гуслари на Златибору*, ГЕМ XIII, 1938, 140 — 141.

Простор који захвата висораван Златибора (од Бетине до Увца у јужини око 80 и ширини 60 km. Опис Златибораца. Гуслари, гусле, поштовање и цењење, гуслање, јуначке песме.

Бенић, Љубиша Р., *Ерске мудролије. Ера у шаљивим причама*. Предговор Радомир Ивановић, прво издање, Чајетина 1967, друго издање Чајетина 1971.

Бенић, Љубиша Р., *Златиборске школе (1859 — 1969)*. Прилог грађи за историју златиборских школа, Народна библиотека „Димитрије Туцовић“, Чајетина 1970.

Бенић, Љубиша Р., *приређивач, Златиборски мотиви*, Чајетина 1970.

Бенић, Љубиша Р., *Јован Мићућ, сердар и кнез рујански*, Уж. зб. 8, Ужице 1979, 51 — 78.
Учесник I и II српског устанка.

Бенић, Љубиша Р., *Кириције и катранције са Златибора*. Прилог грађи за етнографско проучавање Златибора, Чајетина 1968.

Бенић — Рујански, Љубиша Р., *Народне пословице и изреке са Златибора*, ГЕМ 43, 1979, 239 — 254.

Бенић, Љубиша, „Прикојасе“ (Gespekster) ГЕМ XIII, 1938, 149.

О необично развијеном веровању у вукодлаке, вампире и разне утваре и духове, на Златибору, који се појављују око воденице и на раскрсници путева. За нека места на којима се појављују духови Златиборци кажу прикојасе, посебно назначена (бели камен) или друго место, где се, по веровању, показују прикојасе. Јављају се у облику човека или неке животиње, најчешће јарца.

Бенић, Љубиша Р., *Прилог фолклорној библиографији области Титовог Ужица*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу, 1961, Београд 1961, 171 — 175.

Бенић, Љубиша Р., „Читање уз чашу“ — здравица на Златибору, Нар. стваралаштво, ФОЛКЛОР, год. VI, св. 28, Београд 1968, 263 — 268.
Ритуалне радње које нестају или мењају садржај и преображавају се у нове обичаје о празницима у златиборским селима. Један од видова тих радњи је „читање уз чашу“ или „наздрављање“. Мисли да овај обичај вуче корене из древних времена. „Читање“ не врши свако, већ посебно обдарени за то — наводи имена. Делење здравнице на: свадбене, славске, божићне, и Ђурђевданске. Место читања за софром. Ред при „читању“ — наводи неколико општих здравница славских, сватовских, свадбених, Ђурђевданских.

Бенић, Милисав Р., *Златибор*, Титово Ужице 1970.

Бенић, Милисав Р., *Златибор*, Туристичка панорама, Титово Ужице, 1972.

Бокић, Марија, *Прилог проучавању становништва у неким златиборским селима*, ГЕМ 41, 1977, 123 — 132.

Област. Назив Старог Влаха. Име старовласи. Назив Рујно (Рујански срез, 1844). Миграције становништва у граничном подручју Златибора (XIX век). Повластице за ибегличке породице. Одсељавање под турским феудалним режимом. Прва половина досељавања у XVII и XIX веку. Други талас досељавања, већи миграциони талас у Србији, преко Златибора, после Свиштовског мира 1791. Добровољачки одреди у ужичкој нахији учи првог српског устанка. Сукоби Срба и муслимана двадесетих и тридесетих година XIX века. Бабинска буна и насељавање Златибора (1875).

Бокић, Марија, *Становништво у селима Креманске површи*, ГЛ ЕИ САНУ, XXVII (1978), Београд 1978, 113 — 118.

Етнолошка испитивања у селима: Мокра Гора, Кремна, Биоска, Врутци, Стапари. О Креманској површи и Златибору као делу предела Стари Влаха. Гранични прелази и миграциони токови динарске миграционе струје у XVII и XVIII веку. Досељавање из политичких и економских разлога после ослобођења од Турака и пада ужичког града (1807). Највећи је четврти миграциони талас тридесетих до четрдесетих година XIX века (влада уставобранитеља). Последњи, пети миграциони талас 1875, после Бабинске буне.

- Борђевић, Димитрије, Аустро-српски сукоби око пројекта новопазарске железнице, ИЧ, књ. VII, Београд 1957.
214 настојање бечке владе (1878—1908) да сачува стечена права, војни гарнизони у Прибоју, Пријеполу, 230 (IV), 232, железнички пројект, (1908) северни крак, спој Вардиште — Ужице, 234 султанова ирада, ком. за проучавање трасе (1908), у Пријеполу, до Пријеполја долином Лима.
- Борђевић, Миливоје, *Старе штампарије у ужичком крају*, Уж. зб. 4, 1975, 45 — 64.
Штампарија манастира Рујна (1537); штампарија манастира Милешеве (1544 и 1557); штампарија манастира Мркшина црква (1552 — 1566).
- Борђевић, Тих. Р., *Неки обичаји и веровања у Старом Влаху*, Етнологија, часопис Етнол. друштва у Скопљу, год. I, св. 4, Скопље 1940, 235 — 241.
Уопште о пределима Старог Влаха у доба Турака и касније. О чувању и животу многих обичаја и веровања: Божић, Бурљевдан, пророк Јеремија; вампир; љубавне чини; око порођаја; болест; како се стиче видovitост.
- Борђевић, Тих. Р., *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847*, СЕЗБ XXXIII (15), Београд 1925.
- Борђевић, Тих. Р., *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815 — 1839)*, СЕЗБ XXXVII (насеља 22), Београд 1926.
Подаци о насељавању и становништву ужичког краја, 66,, 453, 558.
- Борђевић, Тих. Р., *Вароши у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815 — 1839)*, Гл. Г. д. 6, Београд 1921.
75 — сваки град је средиште нахије која се простире око њега. У Београдски пашалук, поред осталих спадало је и Ужице; 76 — по важности после Београда, долази Ужице. У XVII и XVIII в. значајан турски град и напредно место. До 1805. имало је око 5 000 турских кућа; 20 јуна исте године Срби су га запалили.
- Борђевић, Тих. Р., *Грађа за српске народне обичаје*, СЕЗБ XIV (8), 1909.
445 — 447 — отмица девојака и жалба Јована Мићића, из Ариља, кнезу Милошу, такође и отмица из Чајетине, суд нахије ужичке и пожешке кнезу Милошу о отмици девојака. Добегавање девојака, 448 — 449 нахија пожешка, 453 окружје ужичко (Чајетина).
- Борђевић, Тих. Р., *Економија и еволуција насеља*, Гл. Срп. г. др., I, Београд 1912.
41 — Збијање и ушоравање села, поред осталих и у округу ужичком, где је народ давао отпора, не желећи да се сели са плодне земље у шуме. Подаци, да у срезу чачанском округа ужичког, народ одговара кнезу „да није кадар височајшу ову заповест, због неудобног местоположенија, врлети и велике своје сиротиње у дејству привести“.
- Борђевић, Тих. Р., *Заштита младенаца*, Наш народни живот, III, Београд 1931.
64 — У Бајиној Башти „скидали су младу с коња и уносили у кућу по простром платну или поњави“. 73 — кад сватови наиђу на брод који треба пребродити (Бајина Башта) раде исто што и на Ђуприји.
- Борђевић, Тих. Р., *Збијање кућа и ушоравање села под кнезом Милошем*, Гл. Срп. г. др. 3 — 4, Београд 1914, 107.
О наредби кнеза Милоша извештава из Чачка Јован Обреновић „да је из рапорта исправничества Окружја Ужичког видео „да се сви људи среза Рачанског предписанију управителног Савета од 11. марта т.г. Но 646. А. касателно ушоравање и уједно збијање села не повинују“....

„да је народ среза Рачанског саслушавши височајшу наредбу Ваше светлости у смотренију ушоренија и сабијања села изјаснило се, да он није кадар... у дејство привести“.

Борђевић, Тих. Р., *Здухач у веровању нашег народа*, СЕЗБ LXVI (30), 1953. 238 — „У Санцаку здухе или здухаћи су људи који „пред олујину легну и успавају се ма где се затекли“. За то време њине душе изађу из њих, па иду испред облака и боре се са њима“. „У Санцаку здуха може бити човек, жена и девојка“ (Чед. А. Поповић, *Природа и наука*, 15 новембра 1929). 246 — по чему се познаје здухаћ: „У Санцаку кажу да се здухаћи, пре но што ће поћи у борбу, сви из једнога краја скупе, узјашу на сламке и заједно иду“.

Борђевић, Тих. Р., *Зле очи у веровању Јужних Словена*, СЕЗБ LIII (23), Београд 1938.

Кретање погледа на знаке или предмете на телу, 150 „У околини Пријепоља и Нове Вароши“, по мом личном сазнању, кад се дете први пут износи из куће, обуку му нешто од одела наопако да не би било уречено“.

Борђевић, Тих. Р., *Из брачних обичаја*, ГЕМ IV, Београд 1929.

5 — „У Бајиној Башти скидали су младу с коња и уносили је у кућу по простром платну или поњави“. Односи се на заштитну младе одоздо и одозго. 11 — Важно место за пролаз је ћуприја „у околини Бајине Баште кад млада прелази преко ћуприје сипају јој воде у недра“. „Кад сватови наиђу на брод који треба пребродити... и у Бајиној Башти, раде исто што и на ћуприји“. Избегаване да младенци нагазе на чини, за шта је веома погодно место праг, па треба бити обазрив да млада нигде не додирне земљу.

Борђевић, Тих. Р., *Из Србије кнеза Милоша*. Становништво — насеља, Београд 1924.

Подаци о становништву и насељима ујичког краја. 276 — класификација већих насеља у Србији у периоду турске владавине: Ужице у XVII и XVIII веку — град и трговачко место; број кућа, распоред (простор), број фамилија, улице, главна чаршија, дућани ханови, исхрана итд.; Била је запустела и Пожега од турске паљевине, па је поглаварство пожешке нахије било у Чачку.

Борђевић, Тих. Р., *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1922.

26, 27, 34 — саобраћај, путовање преко Бруснице, Пожеге, Ужица 1929. године, Крагујевца, Чачка — Ужица. Храна 48, 49 — нахија ујичка. 125, 112—145 — књижевност, о људима у Србији после 1820, који осим што књиге читају и књигу пишу, „писар суда Нахије пожешке у Чачку“ Василије Јовановић; 214 медицина, кнез Милош тражи лекара који лечи очи, да му га пошаљу на ујичку нахију, среза рујанског од 10. марта 1837 (189—236), 76 — 111 школе (93), 52—73 — ношња.

Борђевић, Тих. Р., *Један старински учитељ*, Прил. за књ. јез. и ... XII, св. 2—3, Београд 1932, 52.

Време Турака, када је Ариље опустело; станица моравичке епископије премештена је у Ужице.

Борђевић, Тих. Р., *Медицинске прилике за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839)*, Београд 1921, Београд 1938 — здравствене прилике у ујичком крају.

Борђевић, Тих. Р., *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839)*, Гл. Г. др. 5, 1921. Поступак према досељеницима са стране. Наредбе и упутства кнеза Милоша, 117 — 3. августа

1837. наређује Јовану Обреновићу да за народ који бежи из Нове Вароши прихвати и заштити „јербо хришћанска дужност налаже не одрећи покровитељство прибегавајућим“. Досељавање у Србију, 125, 17. фебруара 1837. пише Јован Обреновић кнез Милошу о неком Милошу Матејићу „из неког села близу Нове Вароши“, који је с фамилијом пре неколико дана дошао на састанак Василије Чешме и искао одобрење да пређе у Србију „од неког насилија чинећег му се од Турака“. 136 — протест Проте Милошу и покушај да врати пребегле породице, тј. све фамилије које су из Старог Влаха у Караборђево време побегле у Београдски пашалук.

Борђевић, Тих. Р., *Неки обичаји и веровања у Старом Влаху*, Етнологија цас. с. д. Скопље 1940, 235 — 241.

Борђевић, Тих. Р., *Наш народни живот*, Београд 1923, 194.

Наша народни обичаји. Кнежине у Србији за време прве владе кнеза Милоша. Село као друштвена заједница, за време прве владе... Целибат и брак... Развод брака. Посињење. Домазет. Село као насеље... Наши сеоски занати итд.

Борђевић, Тих. Р., *Неколико архивских података о нашим народним обичајима*, ГЕМ XIII, 1938, 3—4.

Кириције. Магистар окружја ујичког савету (12. априла 1938). „Кириције села Стапара предстали су магистру поискавајући да им се труд њихов на девет коња учињени за ношење овог митревског данка у Крагујевац на сваког по 25 гроша чаршијских“...

Борђевић, Тих. Р., *Преисламски остаци међу југословенским муслиманима*, Наш народни живот VI, Београд 1932, 26 (II), 55 (III).

Борђевић, Тих. Р., *Природа у веровању и предању нашега народа*, књ. I, СЕЗБ LXXI (32), 1958.

154 — О обичају сахрањивања коња у Санџаку. Лечење говеђе болести, 177 — Ужичка Пожега: кад на Божић изваде ражањ из печенице, боду њиме волове „да их муве не боду“. На Бурђевдан сипају расо на волове, да им обад, комарци и муве не досађују.

Књ. II, СЕЗБ LXXII (33), 1958, 49 — Шта житељи Ужичке Пожеге треба да кажу ждраловима с пролећа кад долазе, а шта кад одлазе на пут, наводно таквом лицу одговарју крилима: „од бога ти здравље“. „кад се ждралови селе или се враћају ако неко зарије оштрицу ножа у земљу они ће се побркати, тј. залутати и неће наћи пут док нож неко не извади из земље“. 57 — У Ужичкој Пожеги кад сврака учеста крештати на кућном прагу „укућани треба да се надају тога дана неочекиваним гостима“ — сврака предсказивачица. Кокош као биће, 60 — У Ужичкој Пожеги кажу да мозак од живине не треба јести, „ко га једе имаће памет као кокош, ћурка или гуска“, јер народ каже у пословицама да је „кокоши свега двије паре у глави“ или да има „само грош у глави“, 62, 188, 209, 211, 220, 223, 225, 228, 230, 231, 232, 233, 234—235, 236—240 (Ужичка Пожега, Стари Влах, ужички округ, Златибор) разни обичаји и веровања са јајима, пилићима, гнездима, квочкама, гуштерову отрову, пчела, воска, кошница, радње које се обављају углавном су везане за неки празник, Божић и др.

Борђевић, Тих. Р., *Становништво у Србији после велике сеобе 1690. године*, Наш народни живот, IV, Београд 1931.

Подаци о народном животу у Ужичком крају (исто што и у Годишњици Николе Чупића XXXVI).

Борђевић, Тих. Р., *Становништво у Србији после велике сеобе 1690. године*, Год. Н. Ч. XXXVI, 1927.

2, 3, 4, 15, 17 — становништво околине Ужица, Пријепоља, Милешеве, Старог Влаха, Пожеге, среза пожешког, округа ужичког.

Борђић, Петар, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 109, 189.

Бурђев, Бранислав, *О кнезовима под турском управом*, ИЧ, 1, св. 1—2, (1948), Београд 1949.

4, 5 — Стари Влах, старешине, наследно кнежевство, кнежина, канун-наме од 1530. године, пожешки, санџачки кнезови под турском влашћу. Протоколарно судско саслушање од 10. јуна 1688, које је извршио пријепољски кадија (види наведену обимну литературу у фуснотама).

Бурђев, Бранислав, *Развитак градова у Србији под турском влашћу крајем XVI и у XVII веку*, Историја народа Југославије, II, Београд 1960, 484 — Велики трговачки значај путева, преко Ужица за Цариград, за Дубровник, Београд, преко Ужица за Херцеговину и др. Развој Ужица у центар кожарског заната (XVII век). Ужички сахтијан и др.

Бурђев, Бранислав, *Србија*, Историја народа Југославије, књ. II, Београд 1960.

Насељавање влаха сточара у Србију и прве кнежине, 81—2 — исељавање сточара из области Старог Влаха у земљорадничке крајеве Србије. 83 — кнежине у ужичкој нахији (1516). Тимар Херака Бакића који је доносио приходе од скеле. 93 — Градови и занатство. Ужице као већи занатлијски центар (почетак XVI века), број муслиманских кућа (160), 40 занатлијских; хришћанских (95) домаћинских и 16 удовичких, нежењених 37. Број становника у Ужицу 1536, 1572, када има преко 550 муслиманских кућа, у 15 махала, и свега 44 хришћанске. Положај и улога српске цркве. 99 — манастир Милешево (1550), имање, број калуђера, годишње дажбине.

Бурђев, Б. — Чубриловић, В. — Тадић, Ј., *Народни покрети и устанци крајем XVI и почетком XVII века*, Историја народа Југославије, II 1960. 461, 472 — очуваност кнежина у XVII веку па и у XVIII веку, поред осталих и у Старом Влаху (кнежевска породица Рашковићи).

Бурић, Владимир, *Нови процеси у развоју сеоских насеља Југославије*, Цвијићев зборник, Београд 1968.

400 — исељавање становништва из планинских села због великог прираштаја, услед чега долази до конзервирања или деградација села (Стари Влах, Санџак). Развијена села Старог Влаха мало су изменила своју типолошку еволуцију, услед исељавања младе генерације која одлази у градове.

Бурић, Војислав Ј., *Милешева и дрински тип цркве*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 259 — 270.

Буровић, Радосав, *Досадашња проучавања говора доњег Полимља и његове фонетске карактеристике*, Уж. зб., 8, Ужице 1979, 519 — 530.

Евлија Челебија, *Путопис*. Превео и коментар написао Хазим Шабановић, Сарајево 1957.

261 — 263 — градови: Прибој, Нова Варош, 323 — касаба Прибој, 387 — 392 — Прибој, манастир Маржић, град Ковин, касаба Пријепоље, град Милешево.

Књ. II, с. 10 (нап. 24), по Шабановићу, данашњи Прибој се први пут помиње у турским изворима 1495. године у најстаријем сачуваном попису Босанског санџака, и то као Прибој у нахији Добрун, у вишеградском кадилуку. Гојна Гора, Честобрдица, Јабланица, Ужице — куће, број становника, џамија, јавна купатила, караван-сераји, трговачки ха-

- нови, безистан, воденице, кафане, школе, развијени занати. Сарајево 1967, 345 — касаба Нова Варош, 377 — Ужичка Пожега (Пожегацик), 380 — Шехер Ужице, 387 — Прибој, 388 — Крад Ковин, касаба Пријепоље, 391 — град Милешево.
- Елезовић, Глиша, *Из путописа Евлије Челебије*. Његов пут из Београда у Херцеговину. Опис Ужица из 1664. године. Турски натпис на Косанчића мосту у Ужицу, ИЧ, год. I, 1—2, (1948), Београд 1949, 111 — 125. Кадилук Ужице, варош Ужице, облик и положај града, знаменитости, текије топла купатила, караван-сераји...
- Елезовић, Глиша, *Турски споменици*, I, САНУ, св. I (1348 — 1520), Београд 1940, 272, 864.
- Ердељановић, Јован, *Доње Драгачево*, СЕЗб IV (насеља 1), Београд 1902. 90 — шта све улази у Стари Влах према народном казивању у Драгачеву, у Старој Србији..., Нова Варош и околина Пријепоља.
- Еснаф занатлија вароши Ужица, Ист. архив Титово Ужице, фонд, књ. инв. 15 — 19.
Књиге у којима су регистровани уговори о примању „чирака“, (шегрта) на занат, занатлије, еснафи, устабаше „писар“, „чауш“. (Подаци из рада Р. В. Познановића, Уж. зборник 1, 1972).
- „Жалостиво коло“ у Мачкату — белешка, Ист. архив Титово Ужице, монографска грађа, инв. бр. 777. Извођење жалостивног кола на Илиндан (2. август 1970), у Мачкату, код цркве (снимак М. Раонића, Ист. арх. Титово Ужице, Ф. 172/29).
- Живановић, Будимир, *Опасивање цркава у околини Ужичке Пожеге*, ГЕМ VIII, Београд 1933, 92.
- Живанчевић, Михајло, М., *Наше занатство и занатлијски покрет*, Београд 1938, 170.
- Живковић, Благоје, *Једна основна школа у ужичком крају шездесетих година прошлога века*, Настава и васпитање бр. 2—3, Београд 1952.
- Живковић, Благоје, *Ослобођење Ужица 1805*, Титово Ужице 1954.
- Живковић, Благоје, *Старо Ужице према необјављеној мемоарској грађи*, Титово Ужице, 1952, 16.
Промене у Ужицу у XIX веку. Ужичке занатлије. Ужице под Турцима. Како је горело Ужице. Положај радника, шегрта и калфи. Телесне казне. Улепшавање града и Ристо Тепић. Ужички радници и последњи Обреновићи.
- Живковић, Новак, *Ариљска села у првом устанку*, Ужички зборник 1979, 21 — 50.
- Живковић, Новак, *Ариљски бимбаша Вучић Пиперин*, Зб. рад. Н. м. Чачак, IX, Чачак 1978, 59 — 78.
- Живковић, Новак, *Горобиље 20. септембра 1941*, Пожега — Ариље 1972.
- Живковић, Новак, *Дрежничка градина*, Титово Ужице 1969.
- Живковић, Новак, *Жалба општина моравичког среза кнезу Милошу 1859. године*, Зб. р. Н. м. Чачак, V, Чачак 1974, 197 — 215.

Живковић, Новак, *Поглед на историју ужичког краја*, Рад VIII-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 13 — 26.

О траговима људске праисторије у овом крају. Најстарији утврђени људски траг (село Радоиња). Материјална култура — бронзано и гвоздено доба. Археолошки локалитети. Остаци споменика културе, римски период. Споменици средњег века. Црквени споменици. Надгробна монументална обележја. Турски период. Од априлских дана 1941. до ослобођења 1944.

Живковић, Новак, *Прилички кисељак — откривање и привремено уређење*, Зб. рад. Н. м. Чачак, VIII, 1977, 17 — 36.

Живковић, Новак, *Старовлашки немири и прикључење дела Старог Влаха Србији*. Зб. р. Н. м. Чачак, VI, Чачак 1975, 5 — 29.

Села преко Увца, Нова Варош, Пријепоље, Лим, Сјеница, Златибор, карта старовлашких села + скица граничне линије кроз Стари Влах.

Живковић, Новак, *Ужичка република прославља октобарску револуцију*, Титово Ужице 1967.

Живковић, Новак, *Ужички немири 1928 — 38*, Титово Ужице, СИЗ за културу.

Живуловић, Десанка, *Радоиње*. Хроника села, Београд 1960.

Жунић, Лепосава, *Песме ужичког партизанског одреда*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу, 1961, Београд 1961, 137 — 141.

Здравковић, Иван, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 25 — 28, 29 — 32, 48 — 50.

Здравковић, Иван, М., *Ужички град*, Старица, н. с. књ. III — IV, Београд 1952, 1953, 181 — 185.

Зејак, Бранко, *Историјска обележја у општини Пријепоље*, Уж. зб. 8, Ужице 1979, 437 — 458.

Зејак, Бранко, *Спомен-обележја у општини Пријепоље*, Пријепоље 1975, 92 (46 листа).

Игњић, Ст., *Моравички крај до 1918 год.* (рукопис), 1970.

Игњић, Ст., *Моравички крај од 1918 — 1941* (рукопис), 1972.

Зеремски, Милош, *Креманска котлина*, Гл. Г. др. XXXIV/1, Београд 1954, 3 — 21.

Зечевић, Слободан, *Преглед народних игара ужичког дела Санџака*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 117 — 120.

Зиројевић, Олга, *Млинови у време турске владавине (од XV до XVIII века)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VI, 1978, 153 — 161.

Зиројевић, Олга, *Турско војно уређење у Србији 1459 — 1683*, Београд 1974.

- Зиројевић, Олга, *Ужице до 1683 године*, Уж. зб. 2, 1973, 41—47.
Први јасно сачувани помен (1374). Турско освајање Прва половина XVII века — Нацрт града Ужица Бечки ратни архив. Сведочанства о цивилном насељу (осма деценија XV века). Турски попис у време Султана Мурата. Турски географ XVII века Хаџи Калфа о Ужицу као великој касабџи. Панорама града, грађевине, мостови, млинови, виногради, џамије, ношња, локални представници власти, привредни живот насеља, занати, занатлије.
- Зотовић, Михаило, *Антички споменици и предмети са локалитета Коловрата код Пријепоља*, Рашка баштина, 1, Краљево 1975, 179 — 184.
Камени блокови — надгробне стеле, жртвеници, ципуси са натписима и рељефним представама ликова покојника и митолошких ликова...
- Зотовић, Михаило, *Досадашња сазнања о археолошкој прошлости ужичког краја*, Уж. зб. 1, Ужице 1972, 5 — 18.
Важност, историјат, важнија налазишта, налаз и основни резултати истраживања, метално доба, важнија налазишта античког периода.
- Зотовић, Михаило, *Југозападна Србија у доба Римљана*, Уж. зб. 2, Ужице 1973.
10 — Пожега, 14 — подручје Титовог Ужица, 19 — подручје Бајине Баште, 19 — 29 подручје Радониће — Нова Варош, Пријепоље. На периферији Пријепоља, недалеко од Коловрата, откривени су остаци римског насеља, Налазишта у Селашници, Чадању...
- Зотовић, Михаило, *Некропола у Кремнама и потреба даљег истраживања територије Аутаријата*, Зб. рад. Н. м. Чачак, I, Чачак 1972, 1 — 10.
- Зотовић, Михаило, *Основни резултати ископавања на локалитету у Вишесави*, Археолошки преглед, Београд 5 — 1963, 7 — 1965, 9 — 1967.
Село Вишесава, око 25 km од Бајине Баште, десна, равничарска обала Дрине.
- Зотовић, Михаило, *Средњовековно утврђење и некропола у Стапарима*, Зб. рад. Н. м. Чачак, II, Чачак 1971, 1 — 12.
- Зотовић, Михаило, Бућић, Јаворка, *Резултати прелиминарних археолошких истраживања на територији општине Прибој*, Уж. зб. 4, Ужице 1975.
17 — 34 — историјске и културне вредности. Налаз у селу Крајчиновићима (оружје, накит, предмети за свакодневну употребу), појединачне гробнице, заједничке гробнице, трагови и остаци илирског и античког порекла. Праисторија: неолитска насеља, некрополе, метално доба. Антички период. Средњи век.
- Ивановић, Р., *Средњовековни баштински поседи Хумског епархијског властелинства*, ИЦ IX — X, Београд 1959, 91, 92.
- Ивић, Алекса, *Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII столећа*, Насеља XI, Београд 1926.
126 — Аустријска војска је покренула око 6.000 Срба из ужичког краја и ... населила их је у пустим крајевима Славоније.
- Игњич, Стеван, *Муслиманска имања у Ужицу*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862 — 1867, Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ, одржаном од 22. до 24. маја 1967. године у Београду поводом 100-годишњице ослобођења градова, Београд 1970, 377 — 387.
Хатишериф 1830. и 1833. Исељавање муслимана из Сокола и ужичке нахије у Босну. Судбина муслиманских имања. Комисија за имовинске спорове, купо-продаја имања — општина, имућни грађани...

Игњић, Стеван, *Последњи дани турске власти у Ужицу*, Историјски гласник 1 — 2, Београд 1960, 155 — 168.

Игњић, Стеван, *Постанак варошице Бајина Башта*, Уж. зб. 7, 1978. 95 — 111. Место, предео, географски положај... Простирање Ужица, урбани план. Одлука Државног савета (26. новембра 1859) о насељавању варошице Бајине Баште. Продаја грађевинског земљишта. Изградња и интензивно насељавање становништва.

Игњић, Стеван, *Ужице и околина од 1862 — 1914*. Докторска дисертација брањена 1965. године на Филозофском факултету у Београду, Београд 1967, 290 + карта. Ужички крај 1862 — 1878. Становништво, привреда, занати и еснафи, трговина, саобраћај итд.

Игњић, Стеван, *Ужичка нахија*, Београд 1961. Прошлост ужичког краја од праисторије до одласка Турака из Ужица (1862), средњовековне жупе, трговина, путеви, штампарија, турске верске, родовске и културне прилике, ..., српских устанака, ужичка тврђава, црква брвнара, становништво, миграције, занати, трговина итд.

Игњић, Стеван, *Ужички крај у време босанско-херцеговачког устанка и српско-турског рата (1876 — 1878)*, Војно-историјски гласник, 4, Београд 1962.

Игњић, Стеван — Обрадовић, С. — Савић, Р., *Бајина Башта*, Туристичка штампа, Београд 1969.

Из историје народноослободилачке борбе, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, 1976. 179 — 213: Славко Вукчевић, Подгоричко-зетска чета у милешевском срезу; Јован Вујошевић, Прва пролетерска бригада у долини Лима; Богдан Гледовић, НОР — и револуција у пријепољском крају у другој половини 1943. године.

Илијин, Милица, *Народна орска уметност у области Титовог Ужица*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу, Београд 1961, 107 — 115.

Илић, Радомир М., *Ослобођење Ужица*. Извештај гимназије, Ужице 1903. *Именик места у Југославији*, Београд 1956. Пријепоље, Прибој, Н. Варош, Титово Ужице, Чајетина, Ивањица, Ариље, Бајина Башта, Пожега.

Именик насељених места у ФНРЈ, Београд 1951. Милешевски (Пријепоље), Прибојски (Прибој), Златарски (Нова Варош).

Информативни годишњак општине Пријепоље, Скупштина општине Пријепоље, 1974.

Историја Црне Горе, I, Титоград 1967. 246 — 247, Н. Варош, 178, 234 Коловрат, 221 Прибој на Лиму, 224 Пријепоље, 30, 31, 58, 117, 152, 158, 173, 179, 185, 188, 221, 228, 247, 267 — Полимље, 12, 19, 29, 53, 58, 194, 236, 237.

Историјски архив Титовог Ужица, Ф. II, инв. бр. 131, 295, 2851, 3205, 3919, 3496, 4067, 3461, 1382, 4213, 3633, 4130, 4242, 4078, 646, 1379, 3800, 4213, 4225. Обезбеђивање материјалних и финансијских средстава за отварање школа у Ужицу половином XIX века, Ариљу, Бијелој Ријеци, Мокрој Гори,

- Биоски, Сирогојну, Доброселици. Такође о избору и постављању учитеља.
- Јастребов, И., *Подаци за историју цркве у Старој Србији*, Гласник СУД, 40, 1874.
225 — Старији подаци из породичних архива старовлашких кнезова. Ширење старовлашког кадилука (XVIII век). Фермени кадијама (1774. и 1775), ..., нововарошком, старовлашком, ужичком.
- Јевђевић, Михаило, свешт. у Прибоју, *Опис мобе и позајмице у Полимљу*, Санцак 1928 (рукописни извор, Влајинац, Моба 590).
- Јиречек, Константин, *Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима*, Зб. Константина Јиречека I, Београд 1959.
201 — катун (цемати) манастира Милешева.
- Јиречек, Константин, *Историја Срба I*, до 1371, Београд 1922.
86 (II) границе области православних Срба — Лим, 87 (I), границе Бијелог Поља на Лиму, 224, 227 — манастир Милешева, задужбина краља Владислава, Ужице.
Књ. II (до 1537), 1923, 12 (III) српски манастир на Лиму, 12, 85, 153, 161, 176, 185, 216, 217, 222 манастир Милешева, 85, 216 — Пријепоље на реци Лиму, 216 (II) границе Србије у доба деспота и до Горњег Лима. Војвода Сандаљ и ..., држали су поред осталих градова и Пријепоље и манастир Милешева. У српску деспотовину, улазили су читава горња долина Лима и Сјенице, 217 (II п.) — крунисање Ст. Твртка I, у манастиру Милешеви, 1377, 222 (IV) на босанском земљишту беше митрополит са седиштем у манастиру Милешеви.
Књ. III, 1923, 83, 195, 196, 224, 269 — Манастир Милешева, задужбина краља Владислава. 83 — Пријепоље, вода на Лиму, 224 (I) — каравански путеви, изнајмљивање теретних коња трговцима старешинама пастира брдских племена са територије манастира: Мораче, Милешева, ... који су довели хајкаче посланике.
Књ. IV, 1923, 86, 89, 104, 110, 119, 176, 177, 186 манастир Милешева, ... 86 ширење босанске државе у околину Пријепоља са манастиром Милешевом, 104 — манастир Милешева остао је и даље чувен, који се од Твртка налази у склопу босанске државе, 110 (II) — крунисање Твртка за краља Србије, на гробу св. Саве у манастиру Милешеви, 177 (III) — даровница Ст. Лазаревића, манастиру Милешеви 1407, којем се манастиру дају извесна прва и повластице.
- Јиречек, Константин, *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, Гл. Срп. г. др. III, Београд 1914.
160 — превозење робе преко Пријепоља.
- Јиречек, Константин, *Трговачки путеви и рудници Србије, Босне и Херцеговине у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека, пос. изд. САНУ, књ. CCCXXVI, Одељ. др. наука 33, Београд 1959, 290—291, 244.
- Јиреček, Konstantin, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1916, 76—77.
- Јовановић, Жарко, *Радничка уметничка група „Абрашевић“ у Ужицу у периоду између два светска рата*, Уж. зб., 8, Титово Ужице 1979, 181—210.
- Јовановић, Коста, *Горње Драгачево*, СЕЗб XI (Н. 5), 1908.
359—360, пресељавање становништва из Старог Влаха, ужичког округа, од Златибора, Нове Вароши.
- Јовановић, Милка, *О старовлашкој народној ношњи*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VI, 1978, 163—169.

- Јовановић, Петар Б., *Изградња пруге Београд — Бар*, Симпозијум о изградњи пруге Београд — Бар, Златибор 1971, 5—17 са картама.
- Јовашевић, Драгољуб Д., *Давање „презимена“ — невестински народни обичаји у западној Србији*, Зб. рад. Н. м. Чачак, VI, Чачак, 1975, 283—298. Анкетом су обухваћена и села око Ужичке Пожеге, Титовог Ужица и даље преко Златибора, све до Нове Вароши. Опис обичаја. Избор „презимена“. Казивања. Попис наћених „презимена“ по намени.
- Јовашевић, Драгољуб Д., *Паљење петровданских лила — народни обичај сточара западне Србије и Пештера*, Зб. рад. Н. м. Чачак, VII, Чачак 1976, 197—212. Опис обичаја обухвата и сточарске пределе Голије, Јавора, Златибора, Санцака, Ужица. Обичајне песме и специфичност обичајног призора. Казивања. Попис истраживачких места. Тумачење речи.
- Јоксимовић, Живко, *Ужичке црепуље*, СЕЗБ XIII (7), Етнолошка и етнографска грађа, Београд 1909, 485—497 + 7 сл. у тексту. Материјал, опис црепуље, сврха, облик, величина, врста глине, припремање (спремање „теста“), „коло“ и друге помоћне справе. Израда, обликовање, шаре, сушење, печење. Промет, рентабилност, потрошња.
- Јукић, Иван Франо, *Путописи (историјско-етнографски радови)*. Путовање из Сарајева у Цариград (1852), Сарајево 1953. Лим, 124 — 6 — Прибојска Бања, сеоце Кратово, Нова Варош. Становништво, број кућа турских, хришћанских. Изглед насеља. Слављење Бурђевдана. 196 (II) — 98 — Лим и Увац, границе кнежевине Србије. Ариљска коса, Дјетиња. Плодност земљишта, пољопривреда, 261 — ужичка парохија, број цркава, самостана, попова и калуђера, 202 — царски гарнизон у Ужицу, 206 — Ужице, варош с тврђавом на Бетињи, број турских и српских кућа, са бројем душа. Ивањица, Пожега, мала варошица.
- Јуришић, А., *Градине западне Србије*, Археолошко друштво Југославије, Праисторија, секција I, 1960, 9—98. Основни резултати археолошких истраживања на градинским локалитетима западне Србије. Шенгољска градина у Расној (доминантан брег изнад реке Бетиње).
- Јуришић, А., *Заштитна ископавања у селу Радоињи*, Старинар, н. с. XI, Београд 1960, 99—111. Локалитет Пљосна стијена на крајњој тачки котлине реке Увца. Краћи преглед ископавања у Старинару IX—X, н. с. 1958—1959 и XI, 1960, 230.
- К. Р. Ћ., *Stari Vlah*, Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971, 133. Планински крај у Србији. Простор, сеоска насеља у Старом Влаху, смештај, распоред, тип. Трансферзала путева — вароши и варошице.
- Казимировић, Радован Н., *Чарање, гатање, врачање и прорицање у нашем народу*. Прилог испитивању тајанствених духовних појава. Друго издање, Београд 1941 (Подаци и примери и из ужичког краја — кремманско пророчанство).
- Кајмаковић, Здравко, *Неки иконографски мотиви на стећцима*, Музеј града Ужица, Радови III, Зеница 1973. 299 — стећци украшени представама људи са подигнутим рукама..., датовање око XV века, Милешево, Бања код Прибоја.
- Калић, Јованка, *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 141—151.

- Kanitz, Felix, *Das Königsreich und das Serbien und das Serbienvolk*, Leipzig 1904.
Serbien, Leipzig 1868.
Römische studien in Serbien, Wien 1891.
Боравио у ужичком крају два пута (1860, 1888)
- Кануни и канун-наме за босански, херцеговачки, зворнички, црногорски и скардарски санџак, Оријентални институт у Сарајеву, I, Законски споменици, св. I, Сарајево 1957.
- Караклајић, Борђе, *Из културне хронике старог Ужица*, Уж. зб., 2, 1973, 317—320.
- Караклајић, Борђе, *Ужице у народним мелодијама*, Уж. зб. 4, 1975, 415—420.
- Карановић, Милан, *Народна ношња у Дринској бановини*, Алманах — календар народног јединства Дринске бановине, Сарајево 1931, 185—188.
- Карацић, Вук Стефановић, Даница, Беч 1827, под „кнез“, „кнежина“. Даница 1928, 222—235, имена села у Србији изван Београдског пашалука.
- Карацић, Вук Стефановић, *Живот и обичаји народа српског*, Београд 1957, 341.
Обичаји о различитим празницима; о најзнатнијим људским догађајима; вјеровање у ствари којијех нема..., живот, село, кућа, задруга и др.; игре и др.
- Карацић, Вук Стефановић, *Први и други српски устанак*, Београд 1947, 17.
После Београда највише има кућа у Ужицу. Подаци из ужичког краја.
- Карацић, Вук Стефановић, *Српски рјечник*, Београд 1898, 1935.
608 — Пријепољац, Пријепоље, град и варош у Херцеговини (на ријеци Лиму) „Па кад дођеш Пријепољу твоје“, Пријепоље, чета, момче или дијете из Пријепоља. „Бјежи јадно момче Пријепоље“.
- Карић, Владимир, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 682—730.
Моравица, Златибор...оловима заорава Златибор (од Груде до Муртенице). Физички изглед народа у Моравици, психичке и моралне особине. Познати производи Ужичана пршута, сир, катран, луч, памучно платно, ужичке барутане, кујунџијски занат. Нова Варош, на важном дубровачком путу, чувена трговачка варош. Исхрана пољопривреда. Пожега, некада велика римска варош. Остаци из далеке старине. И за време Немањина знатно место. Ужице као главна варош, место, положај, остаци старина, Ужице у XVII, XVIII и XIX веку.
- Кашанин, Милан, *Бела Црква каранска, њена историја, архитектура и живопис*, Београд 1928.
- Кашанин, Милан, *Две црквине код Пријепоља*, Гл. Ск. н. др., I, св. 2, Скопље 1925, 365—369.
- Кемура шех Сејфудин Фехми, *Из Сејахатнаме Евлије Челебије*, Гласник ЗМ, XX, 1908.
304 (V, VI) — Прибој на Лиму, 305 (II, III, IV—VIII) 306, Пријепоље, велики град. Дели се на два, Горње и Доње — следи опис. Река Милешева, град Милешево — опис (настанак, величина, значај).

Кијановић, Јово Н., *Камена Гора у прошлости, данас и сутра*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 221—230.

Кнежевић, Мил. В., *Две легенде о проклетој Јерини из ужичког краја*, ГЕМ XV, 1940, 174.

Висоравац позната под именом „Поникве“. О Јерини и Бурбу Бранковићу.

Кнежевић, Мил. В., *Растеривање градобитине у Ужичком крају*, ГЕМ XV, 1940, 176 — 177.

Села Биоска, Стапари, Салотуша и др. градобитина се везује за „здухаће“ изнад којих лете огромне тичурине. Њихови противници су „врани во“ и „трогодишњи пијавац“ (који се не коље, него чува као кућни заштитник). Противник може да буде и жена која зна да „маше и разбија“. Чиме се још све врши растеривање градобитине.

Кнежевић, Миливоје В., *Ужичка народна беседничка проза: здравица*, Рад VIII, конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 155—157.

Кнежевић, Сребрица, *Жене ковачи*, ГЕМ XXI, 1958, 332—338.

Поред још две, о Ајши Реџеповић из Пријепоља (25-годишња Муслиманка), ковач. Помагање оцу у радњи. Пошто није имао мушке деце, отац је одлучио да је научи занату.

Кнежевић, Сребрица, *Мутавије — „козопреди“ у Ивањици*, Зборник Филозофског факултета III, Београд 1955, 253—266.

Место и изглед варошице, архитектура. Кириџије и рабације. Мутавије: набавка сировина, прерада козје длаке и справе у употреби, процес рада, предење, сновање и ткање, вертикални разбој, производи, мере, цене, тржиште, рабоши, учење заната, живот у радњи, радна снага.

Ковачевић, Д., *Трговина у средњовековној Босни, Сарајево 1961*, 112—115 — Пријепољци (трговци) дужници Дубровчана и дубровачки трговци у Пријепољу.

Ковачевић, Иван, *Вредност усменог извора за проучавање традиционалног друштвеног живота*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, V, Пријепоље 1978, 126—129 — на примеру података из пријепољског краја.

Ковачевић, Иван, *Научно дело Сретена Вукосављевића*, Пријепоље 1978, 5—147.

Ковачевић, Јован, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века*, II, Зборник Фил. фак. VIII/1, Београд 1964, 113—114, село Коловрат, код Пријепоља.

Ковачевић, Јован, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953.

Којић, Бранислав, *Архитектура српског села — Шумадија и Поморавље*, Београд 1941, 12.

Којић, Бранислав, *Архитектура у области Титовог Ужица*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961.

77—79. Сеоска и градска архитектура. Сеоска архитектура припада динарској архитектури. Ужичка динарска брвнара. Нестанак старих и настанак нових градских насеља: Пожега, Бајина Башта, Косјерић, Чајетина.

- Којић, Бранислав, *Новија сеоска кућа у Србији*, Зборник ЕИ САНУ, IV/1, Београд 1950, 293—307.
Најкарактеристичнија обележја сеоске куће простор, просторни састав, привредни и културни живот села, развој куће и др. Говори и о пределу који захвата западну Србију, ближе Стари Влах. Уопштено говори о стању и развоју сеоске куће почетком XX века, пореклу новије куће, спратној кући и осталим обележјима новије куће.
- Којић, Бранислав, *Приградско село у Србији*, Глас СКА, ССХСIV, Одељ. др. науке 19, Београд 1975, 281—334.
- Којић, Бранислав, *Систематизација насеља у Србији*, Глас СКА, 268, Одељ. др. наука 13, Београд 1966, 175—220.
Методска категорија савремених насеља, појмови, дефиниције, терминологија, категорија насеља, територија СР Србије. Раздобља у развиту система у Србији.
- Којић, Бранислав, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949.
- Којић, Бранислав Б., *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976.
- Косанчић, Иван, *Новопазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912.
Поред осталих, улази и у састав пријепољског краја, које је географски целина, посебна област. Границе Старог Влаха протежу се и преко Нове Вароши до Пријепоља. Етнографска слика, прелазак српског становништва у ислам. Пријепоље као јак усељенички муслимански центар. Немири и буне српског становништва у Пријепољу.
- Костић, Иван, *Испитивачки радови на цркви Св. Николе манастира Бање код Прибоја*, Републички завод за заштиту споменика културе, Саопштења, VIII, Београд 1969, 133—136.
- Костић, Коста Н., *Наши нови градови на југу*, Београд 1922.
72 — Нова Варош, 73 — Прибој, Бања, 66—69 Пријепоље, манастир Милешева, градић Милешевац. Време помена. Ранији назив. Данашње име. Број кућа, број становника. Национални састав.
- Костић, Коста, *Стара српска трговина и индустрија*, Београд 1904.
- Костић, Коста, *Трговачки центри и друмови по српским земљама*, Београд 1899, 194.
- Костић, Мита, *Исељавање Црногораца у Србију 1889*, Гласник ЕИ САНУ II — III, Београд (1953—1954), 1954.
- Костић, Мита, *Преглед босанско-херцеговачких мухацира и њихових првака по Косовском вилајету 1883. године*, ИЧ, I (1948), 1949.
252—253, исељавање мухацира из Босне после аустроугарске окупације 1878. У Новопазарском санџаку поставила је Аустроугарска своје гарнизоне у Пљевљима, Пријепољу, Прибоју. Насељавање исељених мухацира у Косовски вилајет ... Пријепоље ..., Нову Варош ...
- Костић, Петар, *Обичај постављања застава на гроб*, ГЕМ 33, 1970.
11 — Распрострањење обичаја (Нова Варош), кад умре младић или девојка, у погребној поворци носе заставу „окићену огледалом, вуном и јабуком“. „После сахране, заставу пободу на гроб поред крста“. У Врбову (околина Пријепоље) кад умре девојка „дигну барјак“ на крст који

- оките марамицама њених другарица; с. 13 — сличан обичај је раширен и у околини Титовог Ужица и Бајине Баште. „Перјаница“ — дрво окићено марамом, кошуљом, огледалом и прећом, дрво се забодје код крста“ околина Нове Вароши. У Чајетини не носе заставе, крстове ките марамама и пешкирима; с. 25 — о процесу влашко-словенске симбиозе, већи број старинаца и досељеника из северне Албаније у XIV веку, Стари Влах (околина Нове Вароши и Прибој на Лиму).
- Костић, Цветко, *Селаца индустријски радници*, Београд 1955, 245.
Облик понашања радника полутана у селу и у предузећу, начин живота, становање, одевање, специјализације, настањивање у градским насељима.
- Крешевљаковић, Хамдија, *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво БиХ VIII/7, Сарајево 1957.
102—106 — пут из Сарајева, преко Рогатице — Вишеграда — Добруна — Увца — Прибоја — Нове Вароши (до Прибоја 157 km). Опис ханова. Прибој — један караван-сарај, саградио га је Синанбег, пре 1582. године. У Новој Вароши састаје се овај друм са оним што је полазио од Сарајева преко Горажда, Чајнича и Пљеваља. На овом путу се помињу 39 ханова, 1900. их је радило 30.
- Крповић, Милорад, А., *Кроз наш крај*. Физичкогеографски и геолошки преглед среза Титовог Ужице, Пријепоље 1964 (карта среза Титовог Ужице).
- Крповић, Милорад, А., *Пријепоље до 1912. Прилог за проучавање прошлости Пријепоља*, Пријепоље 1963.
- Крунић, Јован, *Пријепоље — структура и развој типа старе куће*, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Саопштења X, Београд 1974, 197 — 215.
Географски положај места — вароши. Помен Пријепоља 1345. године. Изглед вароши. Положај и карактеристике. Развој типа куће. Облик и маса. Конструкција и структура. Опрема.
- Купрешанин, Вељко (приређивач), *Сведочанство о првом устанку*, Београд 1954 (Догађаји у ужичком крају у време првог српског устанка).
- Купарић, С., *Гађење лана у Ужицу и околини*, Тежак бр. 4, Београд 1902, бр. 25 (1890), 33 и 34 (1898).
- Курипешић, Бенедикт, *Путонис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румунију 1530*, Сарајево 1950.
26 — 27 старе зидине града Прибој. Трговиште (место), Прибој; испод порушене тврђаве протиче река Лим.
- Куртовић, Нађа, *Одрази турског градитељства на развој насеља у старој Рашкој*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоља 1978, 193 — 206.
- Лазаревић, Анђелка, *Сексуална потенција — импотенција као појам у нашим народним обичајима*, Гласник ЕИ САНУ, XXIV (1975), Београд 1975.
120 — свадбени обреди као превентива импотенције, казивања Јеле Смиљанић из Равни на Златибору и Андријане Ојданић из истог села, шта чини млада пре поласка на венчање; девер и млада — обред око огњишта пре поласка на венчање; 121 — терапија — лечење импотенције враћањем и скидањем „чини“ (Андријана Ојданић из села Равни). Бајање и чини противу брачног неверства; 122 — (Јела Смиљанић, Равни)

„мушкарцу се може нашкодити кад му се белега (кончић) од учкура узме и стави у нечији „гроб“; 123 — исти казивач о везаности мушкараца само за себе — радње.

Лазаревић, Анђелка, *Хирургија и ортопедија у народној медицини*, Гласник ЕИ САНУ, XXVI (1977), Београд 1977.

113 — ортопедске интервенције народних видара — Петар Бакић, опанчар из Титовог Ужица, обрађује уштип, утануће, изглављење и ломове екстремитета. Санирање мишића и нерава код уштипа (отворени прелом) — ток лечења и примена медицинског мелема који сам прави.

Лазаревић, Јованка, *Ваљаоница бакра и живот становника села Севојна*, Рад VIII конгреса Савеза фоклориста Југославије у Титовом Ужицу, 1961, Београд 1961, 149 — 153.

Лапчевић, Драгиша, *Белешке о пореклу становништва у северозападној Србији*, Гл. Г. др. VII — VIII, Београд 1922, 136 — 141.

Досељеничке породице у околини Пожеге. Старо становништво; становништво у XVII и XVIII веку. Досељеничке породице из разних крајева.

Лапчевић, Драгиша Н., *Из моје постојбине*. Удружење Ужичана, Београд 1930.

Лапчевић, Драгиша, *Из ужичког краја. Прилози историјски и етнографски*, Београд 1926.

Четири жупе. Пожега. Белешке о кретању становништва. Народне пјесме. Круг божићнијег празника. Ступе и жрвњи. Занимање. Разни одломци: Ајдучко гробље. Некадашњи сибир. Подвозна средства. Вршај с воловима. Ритам и рад. Сабор. Убијање стараца. Куповина девојака. Јурук. Музика. Пословице.

Лапчевић, Драгиша Н., *Наша стара пољопривредна култура*. За истраживање етнографска и културно-историјска, Београд 1923.

Лапчевић, Драгиша, *Наша стара пољска привреда*, Београд 1922.

Лапчевић, Драгиша Н., *Наша стара трговина*. Прилози културно-историјски и етнографски, Београд 1926.

Лапчевић, Драгиша Н., *О нашим Муслиманима*. Социолошке и етнографске белешке, Београд 1925.

Лапчевић, Драгиша, *Пожега*, Гл. Г. др. X, Београд 1924.

Лапчевић, Драгиша Н., *Пољопривредно газдовање у околини градова*, Београд 1921.

Лапчевић, Драгиша Н., *Пословице из Моравице*, Београд 1924.

Лапчевић, Драгиша Н., *Србија у бројевима*, Београд 1929.

Лапчевић, Драгиша Н., *Ужичка Пожега*, Гл. Г. др. 10, Београд 1924.

116 — 118 — у римско доба знатно место. У средњовековној српској држави резиденција обласног старешине. Пожешка нахија. У турско доба незнатно место. Исељење Турака 1830. године, од када се усељавају Срби. Трговина, занатство, сточарство, земљорадња. Заобилазак путева. Исхрана становништва. Живљи привредни живот тек од 1880. године. Духовни живот.

Лапчевић, Драгиша, *Четири жупе*, Гл. Г. др. VII — VIII, Београд 1922. 179 — 197. Жупа Моравица касније као велика област названа Стари

Влах, појам сужен на удолину око Пожеге. Деспот Стефан је, 1405. године, дао манастиру Милешеви „пет села у Моравицах“. Пожега као седиште области. Римске старине око Пожеге. Жупа Лужница. Жупа Црна гора. Жупа Рујно. Материјална и духовна култура.

Љубурић, Андрија, *Прилог за испитивање Матаруга*, Гл. Г. др. XI, Београд 1925.

134 — 139 — предање о Матаругама, 137 (VI) село Матаруге у срезу милешевском, округу пријепољском.

Лукић, Марија, *Брезова*. Хроника села, Београд, б.г.

Љутовац, Милисав, *Бихор и Корита*, СЕЗБ LXXXI (н. 40), Београд 1967. 64, 97 — Пријепоље, засеоци и град. Породице досељене из Пријепоља.

Љутовац, Милисав, *Долина Лима — географски значај и привредногеографске промене*, Гл. С. г. др. св. XLI, бр. 1, Београд 1961.

Lut(ovac), M(ilisav), *Ivanjica*, Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, 406. Варошица — југозападне Србије на обалама Моравице. Број становника 1953. Основана 1830. Првобитно друмско насеље. Напредак од српско-турских ратова 1876. Занати, трговина, сточарство.

Љутовац, Милисав, *Прибој на Лиму. Антропогеографски поглед на развитака насеља*, Зборник радова ЕИ САНУ, књ. 3, Београд 1960.

1 — 17. Положај и природни услови. Прошлост и развитака. Град. Варош. Територијални развитака. Нови Прибој. Кретање становништва и радни утицај индустрије на стварање нових и преображај старих насеља. Перспективе.

Lut(ovac), M(ilisav), *Priboj na Limu*, Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965.

612. Варош у Доњем Полимљу. Број становника 1961. Први помени у XV веку. Караванска станица (турски период). Прибој после аустријске окупације 1879. После ослобођења од Турака (1912).

Љутовац, Милисав М., *Привредногеографске карактеристике ужичке области*, Рад VIII Конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 27 — 35.

Географска слика области. Територијална распрострањеност ужичке области. Привредногеографске промене у четири фазе. Турски период владавине; 1945 — најновија фаза социјалистичког преображаја. Нови период развитака: Ваљаоница бакра у Севојну; „Партизан“ — метална фабрика у Крчагову; Текстилни завод „Цвета Дабић“ итд.

Lut(ovac), M(ilisav), *Prijepolje*, Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965,

615. Варошица у средњем Полимљу. Број становника (1961). Управна и саобраћајна средина. Трговина у XIV веку; у XVI веку варош хришћана, са караван-сарајима; XVII век — опис путописаца (Евлија Челебија). Број становника у XVIII и XIX веку, после 1879 — 1908, после 1912. Састав становништва. Напредак после 1945. године.

Љубинковић, Мирјана, *Археолошка ископавања у Давидовици*, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, IV

М. Бић, *Polimlje*, Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965. 530.

М. Д. Р., *Kosjerić*, Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb 1962, 333.

Варошица, западна Србија. Настанак, 1854. Варошица од 1893. Број домаћинства са бројем становника. Типичност друмског насеља.

Максимовић, Бранко, *Идејни развој српског урбанизма*. Период реконструкције градова до 1914, Споменик САН СХХI, н.с. 23, Београд 1978. 1 — миграциони процеси и насељавање земље српским живљем, изражен у основној урбанистичкој концепцији, по принципу социјално-хуманистичке идеологије о прихватању и смештају Срба избеглица. Пожега ће бити регулисана просторним кружним кругом ради смештаја избеглица из Ужица. Нове чаршије за јачање градске трговине и занатства; Бајина Башта, Ариље... Улога трговине и занатства у процесу урбанизације; 16 — ужички еснаф пред крај XIX века тражи од државне управе укидање свих дућана не само по селима већ и по варошицама, изузимајући Ивањицу, Пожегу и Бајину Башту; у противном предстоји црна перспектива „...јер ће Ужиче, као окружна варош морати да пропадне и да се у најкраћем року расели“.

Организовање државне делатности на реконструкцији градова, с. 20 период оснивања нових градова, Бајина Башта — 22.

Малетић, Михајло, уредник, *Прибој и околина*, Прибој на Лиму 1960.

Манастир Милешева, Управа манастира Милешеве, Београд 1972, 32, текст и ликовни прилог.

Мандић, Светислав, *Милешева*, Београд 1961, Споменици културе, св. 4, Оснивач, време, дозиђивање, крунисање Твртка за краља (1377). Милешева и Херцог Стјепан Вучић Косача (1446), харање Турака (1459). Прва српска штампарија у XVI веку. Мошти св. Саве у Милешеву. Милешева крајем XVII века у доба народних устанака и др. Милешевско сликарство.

Маринковић, Миливоје, *Партизанске радионице у Ужицу 1941. године*, Уж. зб. 1, 1972, 211 — 248.

Ткачка радионица, 216. Коларска, ковачка и поткивачка радионица, 231, фабрика коже, 233, обућарска радионица, 237, Партизанска блуза 1941. (слика на стр. 240). Партизанска кухиња и пекара, 243.

Марић, Свет. М., *Смочи и — осмочи (глагол смочити)*, Караџић, II, Алексинац 1900.

22 — „под именом „смок“ разумеју се у округу рудничком, ужичком... све прерађевине које се од млека добијају, као и сир, кајмак — скоруп, павлака итд.“. „Кад се каже „смочи“ онда се једе помало; а кад се каже „осмочи“ онда се може узети више, управо колико хоће“. Прича у вези са „смочи“ и „осмочи“ у вези са таштом и зетом.

Марковић, В., *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 41, 61, 62, 64 — 67, 71 — 79, 80, 81.

Марковић, Загорка, *Печење катрана на Златибору*, ГЕМ XXI, 1958. 215 — 230.

О посебној врсти привређивања, јединственој привредној грани која није прелазила оквири кућне радиности. Златиборска висораван. Опис радње добијања катрана, боја, мирис, материјал, од чега се прави. Печење, пренос, продаја, употреба..., значајно место у лекарству за људе и стоку.

Марковић, Загорка, *Прилог проучавању израде гумених опанака у ужичкој области*, ГЕМ, XVII, 1954, 272 — 276.

(1936) време од када златиборска села углавном носе опанке од гуме. Упоредо са фабричком израдом јављају се и ручни гумени опанци прављени од спољне аутомобилске гуме. Изглед, практичност, издржљивост, потражња, стварање новог заната (занатлије). Први мајстори, алат...

- Марковић, Загорка — Бошковић Матић, Милица, *Самарцијски занат у ужичком крају*, ГЕМ XVII, 1954, 277 — 285.
 Саобраћај између села преко Златибора, Санџака, Ариља, Ивањице, осамареним коњем, којим се сва роба преноси. Теретни или товарни коњи, научени да носе самар и седло, не знају да вуку кола, плуг, али се зато натоварени крећу најстрмијим теренима. Каравани некад у Србији. Кириџијање, посебно и најдуже очувано у Старом Влаху. Време од када се губи кириџилук у Ужицу као бившем седишту кириџија. Развој заната: ковачки, самарцијски и мутавцијски, под утицајем развијеног кириџилука. Самарцијски занат (средина и друга половина XIX века). Опadaње заната и узрок. Доброселица (мајстор самарџија Драгослав Марјановић (1954), занатом се бави 30 година. У селу Дубоком мајстори, браћа Михајловић, раде за пијацу. Израда самара, делови и називи, радионица, алат, опис самара.
- Марковић, Јован Б., *Географске области СФРЈ*, Београд 1966, 376, 377, 378.
 Познате станице миграционих струја, метанастазичка вратница, старовлашки тип развијеног насеља (села), поред осталих помиње Прибој, Пријепоље, Нову Варош.
- Марковић, Љубомир М., уредник, *Моравички крај*, фотомонографија, Ивањица 1965.
- Марковић, Милисав Д., *О намештању (саљевању) струне у ужичком округу*, Караџић, III, 1901, 130 — 132.
 Најобичнија обољења желуца у народу зову струна. Струна је обична и потајна. Јаки и напрасни болови. Потајна дуже траје, болови блажи, на трбуху се покаже оток. Вештаци за лечење су средовечне жене.
- Матић Вошковић, Милица, *Preslice na nadgrobnim spomenicima u užičkom kraju*, Zb. za n. ž. i ob. 40, Zagreb 1962, 343 — 353.
 Стављање преслице на гроб, сахрањивање са покојником, везивање за надгробни споменик, урезивање. Најстарији помени сахрањивање преслице са покојником (словенске и скитске некрополе). Проучавање појаве преслице на гробовима у ужичком крају, шире и уже области (Стари Влах, Ужичка Црна гора, Рујно). Становништво ужичког краја. Привреда. Уметничка обрада камених надгробних споменика. Лепота урезаних ликова и симбола као дела народне уметности и домаће радиности. Истраживања вршена на гробљима (1954, 1955, 1958) у срезovima: ариљском, пожешком, ивањичком, ужичком, златиборском и драгачевском. Појава два типа преслица, у неколико варијаната у ужичком крају. Орнаментика на преслицама урезана на гробовима, итд.
- Matković, Petar, *Putovanje po Balkanskom poluostrvu za srednjega veka*, Rad JAZU, XLII, Zagreb 1878.
 182 — Пријепоље...
- Matković, P(etar), *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XIV veka*, Rad JAZU LVI, Zagreb 1881.
 64 — 65, 170, 200 — 201, 216 — описи који се односе на ужички регион.
- Матовић, Ана, *Последњи резултати етномузиколошких истраживања у титовоужичком крају*, Уж. зб. 4, 1975, 395 — 414.
- Медаковић, Дејан, *Графика српских штампаних књига XV — XVII век.*, Београд 1958.
 30, 53, 83, 158, 159, 163, 195, 197, 223, 227. — односе се на књиге штампане у ужичком региону.

- Медаковић, Дејан, *Сликари манастира Милешеве*, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Саопштења, I, Београд 1956, 167 ид.
- Медаковић, Дејан, *Сликарска породица Лазовића*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријепоље 1976, 271 — 282.
- Меденица, Радосав, *Кратка ерска прича као карактеролошка грађа*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 159 — 170.
- Мијатовић, Радослав, *Средњовековне жупе дуж Лима*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VII, 1979, 209 — 223.
- Мијатовић, Чедомир, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*, Гласник СУД, 37, Београд 1873.
- Мијушковић, Милинко М., земљорадник из Богојевића код Ариља, *Опис молбе у срезу пожешком, округа ужичког*, 1925 (рукопис: извор: Влајинац, Моба, 591).
- Miklošić, Franjo, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienaе* 1858.
72 — дарови Милешевих од оснивача „села и власи“ (зависни земљорадници и сточари), 71 — даровање Милешевих цркве св. Николе у Хвосну са свим поседима, 334 — села у средњем веку у жупи Моравици, сада у непосредној околини Пожеге: два Гупља, Храско Поље, Шенгаљ, Рупељево.
- Милић — Криводељанин, Божидар, *Исхрана сеоског становништва општине Пријепоље*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, 1976, 69 — 86.
- Милићевић, Милан Б., *Живот Срба сељака*, Београд 1894.
42 — 43 — у ужичком округу вибају се на људима пеленгири и око главе зими црвенојасеви, као шалови. Селак Рујанац (Ужичанин) има на себи: фес, кошуљу од конопљана платна итд. све до бр. 15 — опис комплетне мушке и женске ношње Рујна; с. 44 — одело Јована Боке Васиљевића из Карана, у округу ужичком (6. II 1867); облачење младих жена и девојака; тумачење појава у природи и лечење стоке, 63 — Ужице; чељади — Ужице, 66 — ваља се и не ваља се код деце — Ариље; тумачење појаве певања петла на кућном прагу, 67 — веровања у вези са кокошкама, псима, лисицама, кукавицама, говечетом, човеком — Стари Влах, 77 — врачања и погађања у Рујну, у селу Кремнима (прорицања и пророковања Лаза Тарабића). 82 — пророковања старца Стања из Бабина. 111 — врачања у вези с грмљавином пре Бурђевдана (ужички). 112 — Зелени четвртак, зашто се у Старом Влаху не хватају волови у петак, 113 — 115, 119, 120, 137, 140, 143, 161, 168, 170, 171, 173 — 74, 176, 177, 179, 180, 183, 192, 193, 194, 201, 262, 263, 267, 268, 270, 274, 277, 278... 332, — разни обичаји и веровања, обреди, гатања, врачања, лечење људи и стоке... везаних за неку природну појаву, празник и др.
- Милићевић, Милан Б., *Кнежевина Србија*, Београд 1876 (ужички округ, 527 — 643) — границе, планине, воде, равни, шуме, рудно благо, остаци од старина. Становништво: историјска судбина, заслужне личности, знатна места, вароши, села, куће, привреда (занимање, стање), одело, говор, песме, игре, прела и друге карактеристике, управна подела (некад и сад), нове тековине.

- Милићевић, Милан Б., *Поменик знаменитих људи у српског народа новејег доба*, Београд (1888), (1979).
- Милићевић, Милан Б., *Слава у Срба*, Београд 1877.
- Милојевић, Боривоје, *Раћевина и Јадар*, СЕЗБ XVIII (н. 9), Београд 1912,
681, 706, 729 — досељене породице Нове Вароши из Бијелог Поља.
- Милојевић, Мирослав Д., *Западна Србија*, Аграрно-географска проучавања, САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, пос. изд. књ. 26, Београд 1975.
170 (Ариље, Ивањица, Пожега, Чајетина, Титово Ужице). Положај и границе. Природни услови. Аграрна структура. Имовинска поларизација становништва после доношења Хатишерифа. Домаћинства по имовинском стању на почетку XX века и између два рата. Имовински односи становништва у првим послератним годинама... Комуне према величини земљишних поседа домаћинстава. Ратарство и структура — производња...
- Милојевић, Мирослав, *Послератни развој сточарства у западној Србији* — Аграрно-географска проучавања, САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, пос. изд., 30, Београд 1977. 136.
Стоочарство на поседима неких газдинстава из различитих социјално-имовинских категорија... Дрежник — СО Титово Ужице; Узићи — СО Пожега; Мачкат — СО Чајетина...
- Минић, Душица, *Неколико средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 101—110.
Средњовековни споменици — градови, некрополе, цркве и манастирска здања, највише из XIII и XIV века.
- Мирковић, Мирослава, *Из историје Полимља у римско доба*, Годишњак АНУ БиХ XIV, Центар за балкан. испитив., књ. 12, Сарајево 1975, 95 — 108.
- Мисаиловић, Миленко, *Социолошка и психолошка значења српског хумора*, Уж. зб. 7, 1978, 255—272.
Општа својства ерског менталитета, непрекидна активност према свету, сазнање и знање као средство и потврда егзистенције, двострука функција речи и разговора, однос према нужностима и случајностима. Хумор као одбрана. Савлађивање и превазилажење нужности, суштина ерске егзистенције: самоактивирање својом немаштином, распадање колективних ерских представа..., ерски хумор као сазнање свог идентитета.
- Мићевић, Митар, *Историја века једног занатлије*, рукопис, мемоари, Ист. архив, Титово Ужице, библи. инв. бр. 1459.
Учење заната, куповина и продаја разне робе, више трговац него занатлија (абација). Друштвена хијерархија занатлија. Израз „момак“ уместо калфа. (подаци из рада Р. В. Познановића, Уж. зб. 1, 1972).
- Мићић, Божидар, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, СЕЗБ XXXII (жив. и об. 14), 1925.
344—355 — трмке и пчеле. Цеђење меда, вађење воска. Употреба меда и воска код старих пчелара. Мишљења, веровања, гатања и изреке старих пчелара.
- Мићић, Божидар Ж., *О пчелама и пчеларењу*, Београд 1930.

- Мићић, Љубомир Ж., *Златибор*, СЕЗБ XXXIV (Н. 19), Београд 1925, 398—501.
Географске особине. Економске прилике. Етнографске особине. Порекло становништва. Посебни део (опис села): Чајетина, Крива Река, Рожанства, Алин Поток и Трнава, Сирогојно, Дренова Жељине и Гостиље, Раковица и Љубиш, Бјела Ријека, Јасенова и Ојковица, Кућани, Буроба, Негбина, Сјеништа, Драглица, Расница, Јаблаца, Семегјево, Мокра Гора, Шљивовица, Бранешци. Регистар: географско-етнографски називи и необичније речи. Старинска, лична, породична и празнична имена. Топографска имена.
- Млађеновић, Љубо, *Ужичка омладина на изградњи омладинске пруге Брчко—Бановићи 1946. године*, Уж. зб. 8, 1979, 335—384.
- Моловић, Јордан, *Белешке о ужичком говору*, Уж. зб., 2, 1973, 285—303. Подручје појма „ужички говор“. Порекло становништва. Садашњи ужички говор.
- Моловић, Јордан, *Нагласак ужичког говора*, Уж. зб., 3, 1974, 379—418.
- Моловић, Јордан, *Ужички надимци*, Уж. зб., 6, 1977, 365—380.
- Moravica*, Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, 160.
- Moravički kraj*, Ivanjica 1965.
- Мркоњић, Петар, *Средње Полимље и Потарје*, СЕЗБ IV (н. 1), Београд 1902, 227—356. Предео. Лим и његов слив. Поља. Економика. Историјски развитац насеља. Кретање и порекло становништва. Кућа — помоћне зграде, колибе. Економске прилике. Преглед становништва. Приче и тумачења о именима места. Преглед етнографских и географских назива.
- Мушић, Омер, *Посланица шејха Мухамеда Ужичанина београдском валији Мухамед-паши*, Прилози за оријен. филолог. и историју југословенских народа под турском владавином, II, Сарајево 1951, 185—194. Ужице је у турској књижевности дало неколико значајних имена, а за све време турске владавине значајан центар дервиша. Наводи значајна имена ужичких шејхова. У писаној пословици је веома одважан, бори се против насиља власти и тлачења раје (глобе, терета). Његов покрет има социјално-економски значај.
- Мушовић, Ејуп, *Новопазарско-пријепољски крај у турској административној подели*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 161—166.
- Мушовић, Ејуп, *Санџачке миграције и имиграције у XIX веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VI, 1978, 207—218.
- Наметак, Алија, *Фолклор ужичких муслимана у Босанској Посавини*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 143—148.
- Недељковић, Душан, *Развитак ужичког народног стваралаштва*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу, 1961, Београд 1961, 43—75.
- Недељковић, Душан — Антонијевић, Драгослав — Борели, Рада, *Из наше прошлости. Борити се не уморити се. Прва прослава*

празника рада у Бајиној Башти. Ужичка народна партијна песма, „Вести“, Титово Ужице 1958.

Ненадовић прота Матија, *Мемоари*, I и II издање, Београд 1867, 1894. Подаци о ужичком крају у време првог српског устанка.

Нешковић, Јован, *Тврђаве ослобођене од Турака: Смедерево — Шабац — Кладово — Ужице — Соко, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862 — 1867*, САНУ, Одељ. др. н., Београд 1970, 533—561.

Николајевић, Иванка, *Пријепоље и околина у рано византијско доба*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, 1976, 199—209. Важни археолошки споменици. Гробница у Дивцима. Натпис у Избињу. Предмети материјалне културе. Грађевине у Коловрату и две надгробне плоче. Натписи из Падежа.

Николић, Милица, *Два средњовековна града у југозападној Србији*, Уж. зб. 4, Ужице, 1975, 35—44. Град Северин, на путу Прибој — Рудо. Јагат (Бишћански град), код Прибоја. Први помени ових градова. Значај. Прилагођавање терену. Пут према Пљевљима и Пријепољу на левој обали Лима. Стратегијски положај у средњем и новом веку.

Николић, Радојко, *Записи о занатима и занимањима*, Зб. р. Н. м. Чачак, I, 1972, 87—119. Занимања исписана на надгробним споменицима, урезана ликовним симболима. Сеоски занати који се помињу у записима на надгробницима западне Србије: Рудник — Златар — Ибар — Дрина. Најстарији сеоски занати важни за обраду дрвета; после дрводељских занатлија, највише је ковача, поткивача, ћурчија, терзија, абација, шнајдери — кројачи, туфегџије екмеџије, мумџије, рабације, кириџије, сарачи, записи о новим занатлијама 80-тих година XIX века, часовничари, фотографи и др. Караборбено војевање по Санџаку 1809 (битка на Вилловима, брдо и село код Нове Вароши).

Николић, Радомир, *Иконостас Борћа Крстића у Горњој Добрињи код Ужичке Пожеге*, Републички завод за зашт. спомен. културе, Саопштења, IX, Београд 1970, 263—266.

Новаковић, Реља, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд 1981.

Новаковић, Сретко, *Сто година рада школе и педесетогодишњица школе у Сељашници*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, V, 1978, 295—304.

Новаковић, Стојан, *Васкрс државе српске, Политичко-историјска студија о првом српском устанку 1804—1813*, Београд СКЗ, 1904 (подаци о приликама у ужичком крају).

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава у средњем веку*, Београд 1912. 389, 394, 431, село Брезова, удаљено од Ариља на путу за Ивањицу, 589, 619 — власи манастира, ..., Милешеве, ... 606—607 — манастир Св. Николе у Хвосну као подручје Милешеви. Деспот Стефан Лазаревић, 1405, даје Милешеви села и повластице.

Новаковић, Стојан, *Никољ Пазар и Бихор град. Прилог к српској географији*, Год. Н.Ч., IV, Београд 1882, 323—347. Полимље; долина Лима; споменици у лимској долини — задужбине Не-

мањића; градови; важнији рудници, тргови и путеви; Никољ Пазар и Бихор град; границе Ужица; Мокра Гора, Ивањица.

Новаковић, Стојан, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, Глас СКА, 86, Београд 1911.

151—166, 151, 154 — писмо краља Владислава (1233—1242) манастиру Бистрици у Полимљу, у коме се спомиње спремање слада и охмеливање, ради справљања пива. Прерада сировине за добијање пива, технологија, што је доказ да манастирски људи знају како се то ради.

Новаковић, Стојан, *Село*, Београд 1965.

26 — повеља краља Владислава цркви Бистричкој у Лиму. 52 — Старовлашани, пастири, продаја сточних производа Београду, а из Београда носе еспап за Ужице, Ивањицу, Нову Варош и Пожегу; 59 — у селу Комаранима помиње се Богдан Крчелеј (који је суђе излевао од туча); 91 — Хрисовуља краља Уроша I, којом обнавља Мирослављев манастир св. Петра на Лиму, помиње се уз једно село више заселака и планина, Брскове Простеније, са засеоцима: Бистрица, Добрихнина, Гостиловина, Стрча, Плавковина, Селца, Јасеново..., 96 — са селом Градом. Дечанска хрисовуља прелази већ у Лимску долину, где се помињу села Коморјани (Комарани), Велика Трепча, Грнчарево, Врмаш, са бројем кућа и засеоцима; 142 — наведена села и засеоци по првом и другом попису — заједница сеоског имања или сеоска задруга; 162 — села у Полимљу која су припадала властелинству дечанском; 169 — Власи манастира Св. Петра на Лиму, обновљена хрисовуља краља Ст. Првовенчаног, 172 — број попова у Полимљу.

Новаковић, Стојан, *Српске области од X до XII века*, Гласник СУД 48, 1880 (1879), 75.

Новаковић, Стојан, *Стара српска војска*, Београд 1893.

Новаковић, Стојан, *Хаџи Калфа или Батиб Челебија, турски географ XVII века, О Балканском полуострву*, Споменик СКА XVIII, 1892.

71 — Град Ужице веома тврд, сазидан крај реке, на једном вису, на воду се силази степеницама, доле је једна кула.

Обрадовић, Стојан, *Описание окружја Ужичког*, Гласник Друштва Србске словесности, X, Београд 1858.

296—339 — О простору и природним границама; о положенију и квалитету простора овога; о рекама и неким својствима; о производима природним; о житељству уопште; о народним обичајима уопште; о древностима и о предањима народним.

Обрадовић, С. — Потежица, Вл., *Срез Титово Ужице*. Туристички водич, Титово Ужице — Београд, 1964 (карта среза Титово Ужице).

Основне могућности развоја општине Пожега у периоду 1976—1980. године, (Архив СО Пожега 1975).

Оцокољић, Драг. С., *Коњ — вампир*, Карачић, IV, 1903, Алексинац 1903. 47 — претварање коња у конац који се обавије око човека и дави га — Ивањица.

Павловић, Д. Ст., *Етно-парк „златиборска брвнара“ — предлог за изградњу*, Уж. зб., 1, 1972, 263—272.

Локација. Концепција. Будући изглед етно-парка „Златиборска брвнара“ (идејни предлог). Слика — кућа из Чајетине (Шиповик); слика — црква брвнара у Доњој Јабланици; слика — механа у Драглици (Расница).

- Павловић, Иван С., *Из наше офанзиве 1914. Бој на Крстацу изнад Пожеге 22. новембра 1914. г.*, Нови Сад 1928.
Из наше офанзиве 1914. године. Заузеће Ужица. Гоњење аустријанаца 25—28 новембра 1914, Београд 1932.
- Павловић, Љуба, *Соколска нахија*, СЕЗБ XLVI (н. 26), Београд 1930, 349 (VI).
Санџак са целом долином Лима даје 87 родова са 1254 дома, што чини по 13 домова на један род или 18,20% од целокупног овог становништва.
- Павловић, Љуба, *Ужичка Црна гора*, СЕЗБ XXXIV, (н. 19), Београд 1925, 3—191.
Област: положај и границе области (Косјерић). Економски односи: врта својине, занимање становништва; саобраћаја; насеља; друмска насеља; положај и типови села; постанак и развитак села. Старине — трагови ранијих насеља. Порекло становништва (села разврстана по крајевима). Регистар; топоними; породична имена.
- Пантелић, Душан, *Војно-географски опис Србије пред Кочину крајину од 1773—1784*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936.
- Пантелић, Никола Ч., *О мушком гуњићу — јелеку*, ГЕМ XIX, 1956, 146 — опис јелека из околине Ужица.
- Parazoglu, Fanula, *Le municipium Malvesatium et son teritorie*, *Živa anti-*ka, god. VII, sv. 1, Skoplje 1957.
Западна Србија у саставу римске провинције Далмације. Значајан римски град на комплексу села Висибаве (муниципијум), велико трговачко, занатско и војно средиште источног дела провинције, са развијеном општинском управом.
- Parazoglu, Fanula, *Srednjbalkanska plemena u predrimsko doba*, ANU BiH, Djela knj. XXX, Centar za balkanol. ispitivanja 1, Sarajevo 1969.
- Patsch, Karlo, *Sandžak novopazarski u rimsko doba* (са 35 сл. у тексту) ГЗМ, VI, 1894, 465—490.
Пут из Пљеваља, преко Јабуче и Сељана у Пријепоље на Лиму. Милешеве, развалине Хисарџика, Дренова, Бистрица, Бања Прибој, Увац. Старински споменици у Пријепољу — Коловрат, Чадиње, Дренова.
- Перетић, Ј., *Опис западне Србије и једног дела Босне (1784)*, Споменик LXXXII, Други разред 64, Београд 1936, 103—105, 117, 120—121, 129, 132.
Од манастира Никоља до Ужица. Од Ужица до Вишеграда. Од Ужица до Пожеге. Од Пожеге до Чачка. Од Палежа до Ужица. Од Ваљева до Ужица.
- Перић, Младен М., *Ношња, Старо Ужице, Сеоске слике* (рукопис) „опанци и опанчари западне Србије“, Ист. архив Титово Ужице, Фототека МГ 634.
Највећи број становништва (сеоских, градских) као обућу носио опанке. Српска војска у балканском рату 1912 (80%) обувена у опанке. Занати и еснафи. Ко је све уписан у еснаф. Прави и пуноправни чланови еснафа. Улога калфи и шегрта. Како се ступа на занат. Учење заната и описмењавање. Однос мајстор — шегрт. Стицање звања калфе; однос према мајстору, становање, исхрана и др. (Из рада Р. В. Познановића, Уж. зб. 1, 1972).
- Перовић, Радослав, *Грађа за историју првог српског устанка*, Ист. друштво Србије, књ. III, Београд 1954.
Подаци о догађајима и личностима из ужичког краја.

- Петковић, Владимир, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, САНУ, пос. изд. CLVII, Београд 1950, 189—192.
Милешева, манастир код Пријепоља — значај за ширење културе и писмености. Путописци о Милешеву.
- Петковић, Поповић, Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970.
- Петковић, Вл., *Ариље*, Енциклопедија СХС (Ст. Станојевића), I, 72.
- Петровић, Вукашин и Никола Ј., *Грађа за историју Краљевине Србије*.
Време прве владе Милоша Обреновића, књ. прва (1815—1821), Београд 1882. Поред осталог, и о друштвеним приликама у ужичком крају.
- Петровић, Бурђица, *Пушкарски занат у Ужицу у XIX веку*, Весник ВМ бр. 5, Београд 1958, 219—230.
Подаци на основу архивске грађе Историјског архива у Титовом Ужицу. Занат у XIX веку. Припадност групи заната. Значај. Занатлије. Развој заната везан з привредни ток не само краја већ и Србије. Први архивски податак из 1836. године. Процес насељавања страних занатлија. Живот пушкара у првој половини XIX века. Знаци опадања заната по истеривању Турака, итд.
- Петровић, Милоје Јб., земљорадник из Бјелотића, *Опис молбе и позајмице у срезу ужичком 1926. и 1928. године*.
(Рукописни извор: Влајинац, Моба, с. 592).
- Петровић, Мита, *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877 и 1878*, св. I, *Догађаји са Јавора 1876*, Чачак 1955.
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I—III, Београд 1897—1899.
Поред осталог, подаци о насељима, становништву и установљавању ужичког краја.
- Петровић, Петар Ж., *Прилози проучавању тужбалица у северној Србији*, ГЕМ XI, Београд 1936.
120 (II пасус) — забелешке М. Влаховића (1936) с путовања по Старом Влаху. „О Младенцима скупља се сваке године народни сабор код Бијеле цркве (Јање цркве) у околини Ивањице... И ове године тога дана било је доста народа... По подне су дошле три поворке људи и жена од по 15 до 25 душа. Жене су уз пут „кукале“ за скоро преминулим покојницима“. Образовање поворке, редослед, чело поворке. Гласно „кукање“ жена... код цркве су „на жалостан глас“ жена зазвонила црквена звона. Обилазак поворки око цркве и „кукање“ жена. Свирачи у жалосној поворци“, итд.
- Петровић, Петар Ж., *Стари Влах*, ГЕМ 24, Београд 1961, 25—46.
Етничка прошлост (карта у тексту). О имену предела. Положај и границе предела. Подела старовлашких насеља: моравичка, златиборска, нововарошка, прибојска, вишеградска...
- Петровић, Петар Ж., *Шумадијска Колубара*, СЕЗБ LIX (н. 31), Београд 1940.
52 — Нова Варош у Старом Влаху, преглед досељених породица; 52, 108, 166, 196, 228 — Пријепоље (у Полимљу) — преглед досељених породица, 51 — досељеници из околине Пожеге, Ариља, Ивањице, са Златибора, из околине Ужица, Бајине Баште, Старог Влаха уопште (133 рода, око 704 куће).

- Петровић, Радмила, *Народни мелос у области Титовог Ужица*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 95—106.
- Петровић, Радмила, *Неке карактеристике народне музичке традиције пријепољске општине*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, V, 1978, 265—272.
- Петровић, Светлана, *Погребни обичаји код православних и муслимана у Алиновићима и Сељашници, код Пријепоља*, Дипломски рад брањен на Одељ. за етнологију Филозофског факултета у Београду 1975, 5 + 42 са прилозима у тексту.
- Пецо, Асим, *Неке специфичности говора Вукосављевићевог завичаја*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, I, Пријепоље 1973, 77 ид.
- Пилчевић, Борбе, *Ужички пекари у колони борбе и изградње, Титово Ужице, 19... год.*
Прилике у другој половини XIX и почетком XX века. Развитак заната и еснафа, стварање „чаршије“.
- Пирх, Ото Дубислав, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900. 131—139. Ужице као представник града оријенталног феудалног типа, после Београда највећи град у тадашњој Србији. Подаци о Ужицу и ужичком крају.
- Плавшић, Лазар, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд 1959. 114—120 — штампарија манастира Милешеве.
- Познановић, Раде В., *Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815—1974* (хронологија), Уж. зб., 8, 1979. 79—130. Трагови најстаријих територијалних јединица. Административна подела у новој српској држави (1815—1834) Ужичка нахија, соколска нахија. Границе 1834. године. Промене после хатишерифа од 1839. и Ужице после одласка Турака (ужички округ и срезови). Реорганизација срезова и општина 1890. године. Области и бановине 1921—1941. Период окупације и Ужичка партизанска република 1941—1945. Период народних одбора 1945—1947. Укидање округа 1947. Оснивање области 1949. Укидање области и поновно формирање општина 1951—1952. Увођење комуналног система 1955. Промене од 1962—1974. године.
- Познановић, Раде В., *Жетелачке мобе у ужичком крају*, Уж. зб. 7, 1978, 405—414.
Обичај жетелачке мобе. Ко сазива мобу, за коју прилику, време моба, свирачи на моби, певање и весеље.
- Познановић, Раде В., *Пальке и палькари у ужичком крају*, Уж. зб., 5, 1976, 407—419.
Стари музички народни инструмент очуван у неким златиборским селима. Назив инструмента, опис делова.
- Познановић, Раде В., *Развитак ужичке занатлијске чаршије после изласка Турака*, Уж. зб., 1, Ужице 1972, 19—50.
Настанак насеља Ужице. Варош (град); величина; развитак. Ужице после одласка Турака. Занати у Ужицу после одласка Турака. Три карактеристична заната: пекари, опанчари, ковачи. Како и одакле долазе нове занатлије. Социјални положај занатлијских радника. Културни живот занатлија.

- Попис становништва 1961, 1971* — документациони материјал, св. 1—10, Статистички завод Србије, Београд.
- Поповић, Здравко, *Златибор у песми и причи*, „Нови дани“, Београд 1962.
- Поповић, Здравко, *Титово Ужице и Златибор, некада и сада — људи и догађаји*, Београд 1968.
- Поповић, Здравко М., састављач и уредник, *Ужице са околином и Златибор*, Београд 1940.
- Поповић, Илија, *Социјогеографске карактеристике Мокре Горе*, Уж. зб., 8, Ужице 1979, 475—498.
- Поповић, Јован М., *Из српске прошлости*, б. м., б. г.
Подаци о Ужичанима из доба првог српског устанка.
- Поповић, Милан П., *Из народног пчеларства у Старом Влаху и Златибору*, СЕЗб XXXII (живот и об. 14), 1925, 339—343.
Опис кошница, начина пчеларења (просте, прост и примитиван скопчан са многим празноверицама). Гатање против урока и злих очију, да се пчеле боље држе и боље напредују, да се ројеви пре заустављају и да су ближе пчеларнику...
- Поповић, Мирко, *Историја Ужица*, Извештај ужичке гимназије за школску 1913—1914. годину, Ужице 1924.
- Поповић, Сретен Л., *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, Београд 1950, 281 — Ужице.
- Поповић, Сретен А. — Срета, *На мирисном Златибору*, Београд 1896 (из Српских новина), друго издање, Београд 1903.
- Потежица, Влајко, *Омладинске радне акције у току НОР-а и у годинама обнове и изградње у средњем Полимљу*, Симпозијум Сеоски дани Срете-на Вукосављевића, Пријепоље 1978, 273—286.
- Пријепоље, „Полимље“, недељни лист.
- Протић, Коста, *Ратни догађаји из првог српског устанка под Карађорђем Петровићем (1804—1813)*, Год. НЧ, XIII, Београд 1893.
169—173 — ослобођење Ужица (Ужице је у то време велики, град са 5.000 турских домова, са јаком каменом тврђавом). 254—258 — Заузеће Ужица као највећег града после Београда. Подаци о догађајима и личностима у ужичком крају у време првог устанка.
- Протић, Милутин Д. Гучанин, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш (1940).
Подаци о неким насељима и личностима ужичког краја.
- Prošić, Mirjana, *Savremeni način odevanja — indikator unificiranja kulture (na primeru prijevoljskog kraja)* — Етнолошке свеске II, Београд 1980, 100—107.
- Пузовић, Милисав, *Епске песме II*, Пријепоље 1964.
Епске песме III, Пријепоље 1966.
Епске песме о догађајима из НОБ-а, Пријепоље 1963, 13—67.
- R. R. š., *Nova Varoš*, Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, 304.
Варошица. Географски положај, место на караванском путу у XVI веку. Скендер-пашина паланка. Данашње име у XVII веку. Значајан сточарски трг у XIX веку. Број становника 1912. и 1961. године.

- R. Si., *Požega Užička*, Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb, 1965, 579.
 Варошица у западној Србији. Становништво 1961. Помен у римско доба. Средњовековна Србија Турски период. Седиште нахије (кнез Милош). Вођарски центар.
- Рад осмог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961 (историјска, географска, етнолошка и др. грађа о ужичком крају).
- Раденић, Андрија, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ CXIII, н.с. 15, Београд 1964, 45.
 Ужице августа 1858. Окружно начелство у Ужицу попечитељство унутрашњих дела — о последицама презадужености народа, 75 — посланици ужичког округа Скупштини: о злоупотребама судија, 103 — Ужице 29. децембра 1858 одборници општинари вароши Ужица Скупштини — о данку, суду, администрацији, зеленаштву, трговини, панаџуринама, свештенству, школама и злоупотребама турског становништва, 156 — Ужице 30. децембра 1858 — представници општине Љубиње Скупштини — да се заштите од именованих зеленаша.
- Радивојевић, Тодор, *Лепеница*, СЕЗб XV (н. 7), Београд 1911.
 184, 185, 226, 227—232, 236, 239, 244, 250, 255—300 — подаци досељеника из Нове Вароши, Пријепоља, Прибоја. Породице досељене 1788—1803, 1804—1814, 1885—1903. године из Нове Вароши, 189 Ивањице, 190 — Ужица, Пожеге, 234, 244, 260 Ужичке Пожеге, 234 — Старог Влаха, Ужица, Моравице, 254.
- Радичевић, Бр., *Сеоски надгробни споменици и крајпуташи у Србији*, Београд 1965.
 Поред осталих, опис и сл. из околине Ариља, Ужичке Пожеге, Ивањице, Титовог Ужица.
- Радишић Борбе, *„Буна против дахија“ и „врабац“ у Ужицу 1941*, Народно стваралаштво (Фолклор), год. X, 37—38, Београд 1971, 36—41.
 Културна и уметничка делатност у ослобођеном Ужицу 1941. Драматизације осавремењене народне песме. Извођење под називом „Почетак буне на дахије 1941. године“, са новим дахијама: Данкелман, Недић Алија, змија Љотић и Коста Пећанац.
- Ра(dovanović), V(ojislav), *Arilje*, Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, 203—204.
 Место у сред. в. жупе Моравице. Име. Варошица, срез. Помени места и манастира. Проглашавање за варошницу. Број кућа са бројем становника.
- Ра(dovanović), V(ojislav), *Bajina Bašta*, Enciklopedija Jugoslavije, I, Zagreb 1955, 286.
 Град, општина, седиште рачанског среза, место и положај. Манастир Рача (1834). Социјални састав насељаваног становништва, 1838. напредна варошица. Привредне културе — дрво, дуван.
- Radovanović, Vojislav, *Brodarevo*, Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956.
 228 — средњовековни град, варошица у милешевском срезу (Пријепоље). Положај, место, значај, број становника, број домаћинстава.
- Радовановић, Војислав, *Жупа (Велика и Мала)*, Народна енциклопедија Ст. Ст. IV.
 1351—1352 — од дела жупе Црна стена, развила се Мала жупа и непосредно око Лима, више Пријепоља,...

- Радовановић, Војислав, *Јелова Гора ... 1944*, Уж. зб. 4, 1975, 291 (IV, V)
Пробој групације НО војске у Србију, преко села Бање, Лима у Прибој.
- Радовановић, Војислав, *Нова Варош*, Енцикл. СХС, III Ст. Ст.
96—97 — положај и место, број кућа, број становника, први помени (и називи), састав становништва итд.
- Радовановић, Војислав, *Прибој*, Нар. енциклопед. Ст. Ст. III, 1928, 568—569.
Варошица (ужичка област), број кућа, важност пута, турско доба, XVII, XVIII и XIX век. Становништво (муслиманско). После аустријске окупације Босне 1878. Прибојска Бања, трговина, привреда, саобраћај.
- Радовановић, Војислав, *Пријеполје*, Нар. енциклоп. Ст. Ст. III, 1928, 574—575.
Варош у ужичкој области, број кућа, број становника. Положај становништва. Значај пута. Зnamenитости, споменици, трговина, средњовековне установе.
- Радовановић, Војислав, *Стари Влах*, Нар. енциклопед. Ст. Ст., IV, Београд 1929, 424—425.
Предео, простор, границе, привреда. Први помени (1169 Стеван Немања, повеља). Појединачна презимена у XV веку. Првобитна област, ширење у време Турака. Етнографско језгро земље, ширење. Насеља у Старом Влаху; сточарство; насеља старовлашког типа и др.
- Радовановић, Војислав, *Џајетина*, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1956, 516.
Варошица у срезу Титово Ужице. Географски положај. Џајетина у турско доба. Настанак Џајетине у Караборђево доба. Број кућа и становника 1812, 1924, 1953.
- Радовић, Босиљка, *Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу*, ГЕМ XIX, 1956.
30, 45, 67, 72, 73, 84, 89, 91, 92 — историјат; камене трлице, ступе; пожешка жупанија крајем XVIII века; брига сваке жене у задрузи за своје потребе; обичаји везани за сејање, брање, мочење и трљење конопља, и лана.
- Радовић, Боривоје, земљорадник из Поточања, *Опис мобе и позајмице у срезу ужичком* (белешке по његовом казивању) 1926 (Влајинац, Моба, 592).
- Радовић, Босиљка, *Печење ракије у нашем народу*, ГЕМ XVIII, 1955.
70, 73, 75, 79, 82, 84, 85, 86, 90, 94, 104, 106. Врста шљива. Справљање пива у средњем веку (Србија 1233—1242), манастир Бистрица у Полимљу. Казан за печење ракије манастира Ковиља (Стари Влах). Најбоља ракија у срезу пожешком, број вагона. Време печења ракије, опис казана (дрвени капак Санцак, Полимље, Стари Влах. Казани за печење ракије, од иловаче. Капак од дрвета, у облику зарубљене купе. Опис дрвених делова старог казана, судова, поставе, казанџијских чаша, рабоша, претега (натега). Узимање казана под „испек“. Стављање зелених орашчића у шљивовицу (Каран код Ужица).
- Радовић, Миладин, *„Самоуки рукопис“*, Нар. м., Титово Ужице, библиотека.
Опис и изглед дућана у вароши Ужицу. Занатлије, тржиште, цене, конкуренција, основ за прибављање сировина, сточарски и др. производи, мере, новац, занатлије (Срби, Турци), пушкари, барутџије, кујуџије, мутавџије, терзије, дуванџијски дућани, пекари и пекарски занат, идеја о

- градњи парног млина. Радно време занатлија. Исхрана шегрта. Калфа (квалитет исхране и др.).
- Радовић, Миодраг, *Промене у занимањима становништва општине Пријепоље од почетка овог века*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, 1976, 55—68.
- Радовић, Миодраг — Драгиша, *Неке карактеристике демографских кретања у општини Пријепоље у послератном периоду*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, V, 1978, 47—78.
- Радовић, Слободан, *Имена, презимена и надимци у Карану*, Уж. зб. 3, 1974, 419—428.
Лична имена за последњих осамдесет година. Творба имена (сложена, изведена, хипокористици, надимци, презимена).
- Радојчић, Борђе Ст., *Историјски развитак српске рукописне и штампане књиге*, Каталог изложбе „Рукописна и штампана књига“, Београд 1952.
- Радојичић, Борђе, Сп., *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија XV—XVII в.*, ИЗ, 6, 1950.
- Радојчић, Никола, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
- Радојчић, Светозар, *Милешево*, Београд 1963, 1967, 1971.
- Радојчић, Светозар, *Милешевске фреске страшног суда*, Глас САНУ, ССXXXIV, одељ. др. н. 7, Београд 1959, 69—79.
- Радонић, Јован, *Дубровачка акта и повеле*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељ. књ. XI, Извори за историју Јужних Словена, сер. I, књ. IV, св. I, Београд 1941.
- Радонић, Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX века*, САНУ, пос. изд. CLV, Одељ. др. н., н.с. 3, Београд 1950.
- Ракић, М., *Качер*, СЕЗб VI (н. 3), Београд 1905.
772—774 — насељавање породица из Нове Вароши у више махова; по броју чине другу главну масу досељеног становништва; 802, 804, 811, 826, 831 — називи насеља и породица досељених из Нове Вароши.
- Раонић, Милун Р., *Обичај жалосног кола у околини Титовог Ужица*, Уж. зб., 1, 1972, 255—261.
- Раонић, Милун Р., *Погребни обичаји са архаичним ритуалима Мачкатске површи*, Дипл. рад браћен на Филозофском факултету, Одељењу за етнологију 1970. године.
- Речник места Краљевине СХС*, Београд 1925.
- Ристић, Милован, *Стари Влах до ослобођења од Турака*, Београд 1963, 330.
Пространство и име. Народно тумачење имена. Географски и привредни преглед, клима, реке, привредне прилике. Етнографски преглед — психичке црте, порекло становништва; нарочите психичке особине, телесне особине. Насеља, тип села, кућа, народна ношња. Историја. Градови и вароши Старог Влаха. Манастири и цркве, итд.
- Ршумовић, Р., *Друштвеногеографске промене златиборског Старог Влаха од почетка прошлог века до данас*, Гласник СГД LIII, бр. 1, Београд 1973.

- Ršumović, R., *Nova Varoš*, Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965.
304 — варошица у изворишту Бистрице, притоке Лима у северној модгорини планине Златара. Настало на караванском путу Цариград — Босна, у XVI веку Скендер-пашина Паланка. Данашње име добила у XVII веку, у XIX веку је значајан сточарски крај.
- Ршумовић, Р., *Сточарство на Мучују*, Гл. Г. др. 40, 1960, 31—41.
- Ршумовић, А. — Николић, В., — Недељковић, Д., *Ужичке хајдучке песме, хајдуковање и хајдучија*, Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, 121—127.
- Сабо, Б., *Ужице*, Нар. енциклопед. Београд, СХС, Ст. Ст., IV, 686. (1929).
- Савић, К., *Саобраћајне прилике ужичког краја*, Београд 1925.
- S. M. S., *Titovo Užice*, Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971, 339—340.
Варош, бр. становника (1961), положај, први помени (XIV век). Средњовековни град, XVI век седиште нахије, у XVII веку седиште кадилука. Ужице у аустро-турским ратовима. Први српски устанак. Занатство и трговина под Турцима. Дубровчани (XVI век). Опис у XVII веку (Евлија Челебија). Ужице у НОР-у, после ослобођења, привреда.
- Савић, Миливоје, *Наша индустрија, занати и трговина VI*, Сарајево 1928, VII 1929.
173—182. Привредно стање Нове Вароши и околине; Пријепоља и околине; Прибоја и околине и др. Први опанчарски занат, по свим до сада познатим изворима јавља се као нови у Ужицу, III 1923, 432—433 — кожарска фабрика Орловића Браунштајна у Ужицу (1880).
- Савић, Миливоје, *Привредне прилике*. Подизање индустрије земаљске одбране у сливу реке Дрине и Западне Мораве (округу ужичком и суседним окрузима), Привредни преглед, Београд, б. г.
- Савић, Миливоје, *Привредне прилике и подизање индустрије земаљске одбране*, Београд, б. г.
115—117 — фабрика вунених тканина (1868), боље опремљена занатска радионица, чије је машине покретала вода из корита Бетине.
- S. Rič., *Arilje. Manastir s crkvom*, Enciklopedija Jugoslavije, I, Zagreb 1955, 204.
Просвета. Седиште Моравичке епархије од 1219. У средњем веку Моравица, задужбина Драгутина и Милутина 1296. Црква спада у групу споменика рашке школе.
- Самарџић, Радован, *Друга похара Милешеве*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, 1976, 153—159.
- Сведочанство о прошлости Пријепоља*, „Политика“, 4. јуна 1975, 13.
- Симовић, Радомир, *Привредногеографске зоне Пожешке котлине*, Гласник СГД, XXXI, св. 1, Београд 1951, 41—55.
- Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, VIII, 1980, Пријепоље 1981, 262.
Неки од радова: В. Шалипуровић, *Територијална подела регије Полимље 1912—1918. године*
Ј. Трифуноски, *Послератни санџачки досељеници у Македонији*
М. Пантић, *Милешева и Дубровник у књижевности*
Р. Самарџић, *Из историје милешевског краја*
Б. Петровић, *Прилози познављању Пријепоља у касном средњем веку*

- В. Хан, *Налази средњовековног и новијег стакла у Полимљу*
 О. Зиројевић, — П. Влаховић, *О насељима пријепољског краја у турском периоду и савременом добу*
 Д. Радовић, *Роми чергари општине Пријепоље*
 З. Дивац, *Структура породице у неким насељима прибојског и пријепољског краја*
 Д. Ристовић, *Култура становања у насељу Коловрат*
 М. Веруовић, *Село Хисарџик у прошлости и садашњости*
- Спасојевић, Александар Кале, *Прилог проучавању историје фабрике чоке и њебади Стојана Поповића у Ужицу 1868—1880*, Уж. зб., 1, 1972, 73—83.
- Србија пре сто година*, Београд 1946 (подаци о приликама у ужичком крају).
- Срез пожешки у обнови и изградњи 1945—1949*, Београд 1950.
- Срејовић, Драгослав, *Римска некропола у Коловрату*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 89—92.
- Српски занатлија*, календар са сликама (Бгд), 1890, 29—30.
 Занати и еснафи — снага друштвеног утицаја. Еснафи вароши Ужица у односу на занатлије подручја околних насеља па и више. Занатски еснафи 1886. у ужичком округу, број занатлијских радњи свих врста. Струковни еснафи (Из рада Р. В. Познановића, Уж. зб., 1, 1972).
- Станић, Радомир, *Око проблема истраживања научног проучавања и заштите споменика културе у средњем Полимљу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, V, Пријепоље 1978, 161—175.
- Станић, Радомир, *Стејци у средњем Полимљу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, 1976, 111—128.
- Станковић, Тодор П., *Путне белешке по старој Србији 1871—1898*, Београд 1910.
 186—188, 195, 197—199 Пријепоље, до Пријепоља и у Пријепољу, у манастиру Милешево. Пријепољски срез са прибојском нахијом. Положај Пријепоља, број кућа, џамија, црква, школе, становништво.
- Статистички подаци о Босни и Херцеговини и старој Србији*, Гласник СУД, књ. III, св. XX (ст. реда), Београд 1866.
 224 — У старој Србији, у Санџаку новопазарском, у нахији..., Пријепоље, ... Нова Варош, број православних, римокатолика, мухамеданских и јеврејских кућа (фамилија), мушких глава, 226—228 — преглед прихода.
- Стипетић, Владимир, *Становништво у же Србије у XIX вијеку и први српски устанак*, Глас САНУ, ССХСIV, Одељ. др. н. 19, Београд 1975, 219—280.
- Стојановић, Љуба, *Старе српске повеље и писма*, I, II, Београд — Сремски Карловци 1929, 1934. Подаци о прошлости ужичког краја.
- Стојановић, Љуба, *Старе српске штампарије*, Београд 1902.
 32, 33, 40, 154, 157. Милешево, Рујно, Мркшина црква.
- Стојановић, Љуба, *Стари српски записи и натписи*, Београд — Сремски Карловци, књ. I, 1902, 11, 158, књ. III 1905, 140, 153, 158; књ. IV 1923, запис 8377 бр. 523, 1141, 1895, 1918, 4164. Подаци о прошлости ужичког краја.

- Стојановић, Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, САНУ, Београд — Сремски Карловци 1927. Српски родослови и летописи, Гласник СУД, Београд 1883 (подаци о прошлости ужичког краја).
- Стојановић, Љуба, *Старо Ужице, белешке из успомена из године 1866—1875*, Гл. Г. др. 7—8, Београд 1922.
157—176. Белешке и успомене из године 1865—1875, место, становници, занимање, живот (живот у кући, друштвени живот) и др.
- Стојанчевић, Видосава, *Развој сеоских насеља СР Србије и индустријска седишта и преображај живота њихових становника*, Гласник ЕИ САНУ XXI (1972), Београд 1973, 119—136.
Пример насеља Севојна, Вучја и Јелашнице. О преображају традиционалне културе становања. Индустријализација сеоских насеља, посредством измењене економске структуре и нагле урбанизације. Праћење промене и преображаја традиционалне културе становања на примеру три наведена насеља. Утицај етничких и антропогеографских фактора на развој локалне индустрије; одраз урбанизације на промене у стилској структури, антропогеографске карактеристике насеља двојног — пољопривредноиндустријског карактера.
- Стојанчевић, Владимир, *Косовскополимске миграције у Србију кнеза Милоша*, Гласник ЕИ САНУ IX (1960), Београд 1961.
179, 181, 182, 183, 184, 188, 192, 195, 196. Поједини примери кретања српских миграција у Полимљу, Старом Влаху. Измене етничких односа путем исламизације, етничке промене у смислу денационализације. Места колонизације у нахији пожешкој, ужичкој, у Рујну.
- Стојанчевић, Владимир, *Турско становништво у Србији пред први српски устанак*, Зборник за др. науке МС, 13—14, Нови Сад 1956.
- Страњакловић, Драгослав, *Михајло Радовић војвода златиборски и обр-кнез ужички*, Београд 1955.
- Тадић, Јорјо, *Писмо и упутства Дубровачке Републике*, I, Београд 1935, 7, 178.
- Тарановски, Теодор, *Историја српског права у Немањинској држави*, I, Београд 1931.
- Татић, Мирјана, *Ариље*, Београд 1960.
- Тешаћ, Момчило, *Календар народних обичаја*, Уж. зб. 7, Титово Ужице 1978.
415—438. Почетни рад необјављене књиге, Народни обичаји из пожешког краја. Стални обичаји преко године. Остали периоди времена у години (месојеђе, велики пост, Петров пост, илинске врућине, Госпоћин пост, међудневица, миољско лето, покров пост. Предјесен (подјесен), Божићни пост. Дани. Обичаји свакодневног живота. Календар народних обичаја.
- Тешаћ, Момчило, *Обичаји из околине Пожеге (рођење, детињство)*, Уж. зб., 6, 1977.
271—302. Обичаји, веровања и радње за нероткиње, за једнак број мушке и женске деце, престанак рабања, да женска деца стану с рабањем, имена за децу „која се не дају“. Веровања у вези са младином спремом. Обављање радњи ради лакшег ношења и рабања. Бабице, бабинаре, кумство, крштење и др. Веровање и радње за дете у дупку, за ходање, говор, „одбијање од сисе“, прво шишање, први зуб. Чиме се дете не сме уда-

рити; забављање деце, исхрана, песме, играчке, дечје игре, васпитавање и одгој. урочи, одећа, накит и др.

Титово Ужице у борби за слободу, Споменица посвећена двадесетогодишњици ослобођења Титовог Ужица, Титово Ужице 1951.

Тодоровић, Драгоје, *Дневник Ранка Тајсића*. Слободарске традиције Драгачеваца у XIX веку, Чачак 1970.

Подаци о приликама у неким насељима ужичког краја.

Тодоровић, Драгоје, *Ужички гласник*. Лист за политику, привреду и књижевност (1903—1904), Уж. зб. 8, Ужице 1979, 131—149.

Томић, Гордана, *Касносредњовековне чаше из Народног музеја у Титовом Ужицу*, Уж. зб., 2, 1973, 49—63.

Томић, Персида, *О типовима грнчарског кола и керамике у Србији*, ГЕМ 22—23, 1960.

6, 8, 14, 15 — типови грнчарског кола у Старом Влаху, коло из Потпећи (срез ужички) — опис. Употреба ручног кола у Старом Влаху, до наших дана. Израда судова на ножном колу. Препуљари у селу Рогама (Ужице). Територијално распрострањење ножног кола.

Томић, Светозар, *Комунице*, Нар. енциклопед. СХС (Ст. Ст.), II, Београд 1929.

361—362. Заједничке испаше, горе, шуме, планине једног племена, селишта једне породице. Удео у комуници недељив је, не може се присвојити ни отуђити. Настанак комуница. Комуноско право. Сеоски млинови и ступе (ваљавице) — извесна врста сеоских комуница, грађевине које гради цело село на реци која протиче кроз комуноско земљиште.

Томић, Светозар, *Пива и Пивљани*, СЕЗБ LIX (н. 31), 1949.

447 — Пријепоље — породице досељене од Пријепоља са Лима, 476 (VII) породица Веруси досељена из Пријепоља (са Лима).

Трифковић, поп Стјепо, *Вишеградски Стари Влах*, СЕЗБ V (н. 2), 1903.

624—625 — досељавање становништва из доњег Полимља (Прибој) из Старог Влаха (ужички округ, Нова Варош, Рупац, Јабланица). 625, 631, 643, 644 — села у којима су насељене породице досељене из Прибоја; 653, 655 — села у којима су досељене породице из Пријепоља.

Трифковић, С. и В., *Сарајевска околина*, I Сарајевско поље, СЕЗБ XI (н. 5), Београд 1908.

9, 232, 233, 239 — села у којима су насељене породице из Прибоја на Лиму; 103, 139, 154 — порекло породица из Пријепоља, настањених у појединим селима ове области.

Тројановић, Сима, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, СЕЗБ XLV (жив. и об. 19), 1930.

74—77 — вађење живе ватре (опис тока и предмета радње) ужички округ (Сокол, Висока, Чајетина, златиборски срез), 215 — свеће о циклусу крсног имена — Висока (ужички).

Тројановић, Сима, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗБ XVII, (ж. и об. X), 1911.

199 — ужичка села, општи обичај; осим печенице за Божић пеку и петла на ражњу. Ово раде да се кокоши боље множе. Певац би овде био као птица бдења (будности) који се приноси пробуденом и повраћеном сунцу; 207 — свакодневне ситне жртве (ужички округ); на месту где се

јело обавезно се оставља неколико мрвица јела, пазе да све од јела не поједу, од свачега помало врате кући — ради берићета.

Тројановић, Сима, *Наше кириције*, СЕЗБ XIII (7), Београд 1909.

3—153 са 4 сл. у прилогу текста. I. Кирицијање и караван. II Крамар. III Кириције, IV Опрема кирицијских коња и судова. Калауз. Кирицијски предели и трговачки правци и др., 10 — самарције у нас, најбоље су у Ужицу, 12 — рачваста сахара у Пожези, 14 — ужичка бременница, 15 — кретање калауза Ужичанина, 18 — најчувенији кирицијски крај је ужички округ, а поглавито Стари Влах, 31 — кретање критиција преко Пријепоља, Нове Вароши, 36 — Прибоја, 40 — извоз из Ужица, Пожеге, Ивањице. Производи из Старог Влаха, 41 — број кириција у срезу ужичком, 42 — роба из среза златиборског, 44 — срез ариљски, рачански, пожешки, 51 — кирицијски путеви, мостови и ханови ужичког округа (Мокра Гора, Пожега, Нова Варош, Стари Влах), 64 — рабаџијска кола у Ужицу, 67—68 обућа и одећа (Ужице), 82 — предеона имена (Стари Влах).

Тројановић, Сима, *Психофизичко изражавање српског народа поглавито без речи*, Београд 1935.

Вабљење и терање домаћих и дивљих животиња, 152 — у лимској долини (усту — приликом презања и заустављања; узвици: оајс, вош за волове, за краве сикуш, сике, за телад љоко, љоке, кавујс. Позивање волова и крава, галоња, голуља, жуоња — жујака, шароња — шаруља, сивоња — сивуља, зекоња — зекуља, мркоња — мркуља, исто и кад их терају, само што то онда брже изговарају. Одударење (заварчивање), 195 — у ужичким брдским селима, кад се руком одмери до лакта, то се зове кривак, а значи „не боји га се и неће да му учини по жељи“, уз то се дода и по нека непристојна реч. Затим се удари другом руком испод лакта.

Тројановић, Сима, *Старинска српска јела и пића*, СЕЗБ II (2), Београд 1896.

Од чега Срби пеку хлеб и како, 30 — „Ужичани само лети замешују прохину брашно хладном водом, из разлога што се таква проха дуго неће да упаучини (убућа)“. Парење и кухање усијаним камењем, 49 — „У Старом Влаху кад има расуте воде у кући, људи затреју камен у ватри и спуште у барице; тада се дигне густа пара у вис и одмах вода почне чврклати и усахњивати“, 54—55 ... „Стари Влах, пун је етнографских оригиналности у свим правцима народног живота... следи опис послова и правила владања, почев од устајања... 59, 77, 79, 83, 94, 98 — употреба усијаног камења; прављење белог смока, сиришта, сирење, прављење масла на Златибору...“

Truhelka, Ćiro, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931.

210, сл. 140 Натпис на споменику из Дренове, Wissenschaftliche Mitteilungen, IV, 1896, 295.

Туцовић, Димитрије, *Изабрани списи*, СКЗ, Београд 1964.

Бертић, Љиљана, *Кућа брвнара у околини Ивањице*, ГЕМ 43, 1979.

201—212 са 5 сл. + 2 цртежа + II табеле. Засеок Маће, села Шареник, кућа брвнара грађена 1855. године.

Бирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

Бирковић, Сима, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, 1976, 211—223.

Живот старог Пријепоља на основу оскудних историјских извора. Манастир Милешева; жупа Црна стена (Мала жупа „непосредно око Лима више Пријепоља“, Велика жупа, на левој обали Лима). Помен Пријепо-

ља као трг манастира Милешеве у изворима 1343. Успон пријеполског трга. Значај путова преко Пријепоља. Караванске станице. Дубровачки трговци и Пријепоље са Милешевом у граничној области 1373.

Бирковић, Сима, *Средњовековна српска држава*, Загреб 1959.

Бирковић, Сима, *Херцег Стефан Вукчић — Косача и његово доба*, Београд 1964.
75, 76, 97 — Пријепоље.

Боровић, Мирјана, *Цркве брвнаре*, Старијар VII, Београд 1932.

Боровић, Љубинковић, М., *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, I западна Србија, Београд 1953, 169—197; II Централна Србија, Београд 1956, 231—261.

Боровић, Љубинковић, Мирјана, *Остаци живописа у Давидовици*, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, IV.

Букловић, Љубивоје, *Педесет година рада основне школе у Каменој Гори*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 231—236.

Букловић, Мирко, *Саветовање КПЈ за Санџак у Чадању код Пријепоља 22. јуна 1941. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, V, Пријепоље 1978, 225—264.

Букловић, Мирко, *Санџак*, Београд 1964.

Ужичка ткачка радиност, Историјски архив Титово Ужице (фонд), књ. инв. 16. Обавештење о градњи и почетку рада прве електричне централе у Ужицу. Из наведене књиге записника види се да су прве електричне сијалице упаљене у Ужицу 2. августа 1900. године, подаци из рада Р. В. Познановића, Уж. зб. 1, 1972.

Урошевић, К. — *Ужице*, Простирање четинара у југозападној Србији, Гл. Ср. г. др., III, Београд 1914.
82—90, количина воденог талогa Ужица. Четинари у околини Ужица, врсте. Област Златибора.

Ускоковић, Радоје, *Бјела Црква*, Гл. Г. др. 10, Београд 1924, 119.

Мала и стара у народу добро позната Бела Црква у старовлашком селу Брезови, више Ивањице. „Црква Јања у Влаху староме“. Традиција каже да је задужбина Деспота Стевана Лазаревића. Опис цркве, старог гробља.

Ускоковић, Радоје, *Ивањица*, Гл. Г. др., VI, Београд 1921, 135—140.

Место, терен, простор, географски положај, долине и суседна села; назив крајева; паланка — правац простирања, трг, чесме. Ослобођење од Турака 1830, подизање новог насеља. Опис Ивањице као малог друмског насеља, бедних кућа. Данашње становништво, порекло. Досељавање Васојевићких породица око 50-их година XIX века. Бежање породица у рату 1876—78. у Ивањицу, и у Нову Варош, Пријепоља и др.; број досељених породица; сточарство и трговина; занатлије и др.

Ускоковић, Радоје, *Израда корита у околини Ужичке Пожеге*, ГЕМ, VI, 1931, 117.

Ускоковић, Радоје, *Кирицилук Ивањичког Старог Влаха*, Гл. Г. др. 13, Београд 1927.
226—228 — стара и једина врста саобраћаја по планинској области око

Ивањице. Опасан и тежак посао који се углавном обавља зими. Места до којих су све разносили земљораднички и сточарски производи (Призрен, Скопље, Приштина, Ниш, Неготин, Видин, Тузла и др.). Кирицилук после ослобођења од Турака. Губљење услед побољшања саобраћаја. Утицај кирицилука на развитак напреднијег економског и културног живота, на иселавање и ор. Занати, у народу у вези са кирицилуком: ковачки, самарцијски, мутавцијски и др.

Ускоковић, Радоје, *Манастир Ковиље*, Гл. Г. др. 7—8, 1922.

176—178. Мала стара црква у селу Смиљевцу, у врху Ивањичког Старог Влаха, од старине црква као и заселак око ње зову се Ковиље. „Стара“ и „нова црква“. Манастир у записима XVIII века. У старо време ова црква је сматрана за „лековиту“.

Ускоковић, Радоје, *Народна ношња по старовлашким селима око Ивањице*, ГЕМ, I, Београд 1926, 94—98.

О сиромаштву ношње сиромашног планинског краја Старог Влаха и Ивањице. Ношња имућнијег света, нарочито богатих трговаца. Разлика између старије и новије ношње, боја бела. Следи опис хаљетака мушке и женске ношње, посебно младине.

Ускоковић, Радоје, *Сеоске и црквене славе по селима око Ивањице*, ГЕМ, V, 1930, 93—97.

Назив за сеоску славу „завјетина“ или „објетина“. Прослава свечана и богата, носе се крстоноше са свештеником, иде се по атару села. Прва заветина почиње „у недељу Спљепог (недеља пред Велики спасовдан), а завршава се Бијелом суботом (прва субота по Духовима)“. Место одакле полазе крстоноше; где „остављају молитву“; „саборисање“ после завршене молитве крстоноше. Чување и држање сеоске заветине. „Цепане“ крстоноша при нарастању насеља. Црквена слава као друга заветина. Велики сабори још од старина.

Ускоковић, Р., *Ужичка Пожега*, Гл. Г. др. 10, Београд 1924, 116—118.

У римско доба; за средњовековне српске државе; у доба Турака; у доба кнеза Милоша; занати; трговина; привреда; насељавање; исхрана становништва; духовни живот; просвета; забаве.

Ускоковић, Радоје, *Шарање ускршњих јаја у Ужицу*, ГЕМ VI, Београд 1931, 117—118.

Филиповић, Мил. С., *Лончарство у Кучину у Цурову код Прибоја на Лиму*, Гласник ЕИ САНУ, I, Београд 1952, 507—509, са 9 сл. на 2 табле у прилогу.

Породице које се баве овим занимањем, које је иначе узгредно, поред земљорадње; глина — припремање, трговина, печење, украшавање, намена, продаја.

Филиповић, Миленко С., *Различита етнолошка грађа*, СЕЗБ LXXX (Расправе 5), Београд 1967. Црна Гора и Санцак. 155 (IV) — начини крчења шуме у Пријеполу, 156 (I) — шта је угар, њива, ораница, „подивљала“ земља, гнојење (Пријеполје) (IV) љусеви (други љусев у сезони) Пријеполје, (V) Крупник у планинским селима око Прибоја. Занати и еснафи, 160 (VIII) — сеоске терзије који кроје и шију сукнене делове одела (Пријеполје), 161 (I) — мајстори за израду дрвенарије (Пријеполје), (V) — израда ћумура у селима око Прибоја и Нове Вароши, 167 (II) у исхрани, млеци жир и додавали другом брашну, 169 (VIII), (IX), 170 (I), (II), 171 (II), 175 (VII), 177 (XI), 178 (X), 181 (III), (V), 182 (I), (V), (VI), (VII), 183 (I), 184 (I), (V), 187 (III), 188 (VII), 192 (II), 193 (IV), 194 (II), 200 (VIII, XI), 202 (IX), 204 (I—IV), 205 (II), 206 (VI) — исхрана додатна, биљна, сокови, лов рибе, клетве, ношење црне кабанице, обичја стрижења косе де-

војчицама, дељење задруге — непокретног имања, хране и вуне и др. заједничких ствари (кантар, казан, круњач, шума...), заједничко што припада родовима (софра, молитва, „бденије“), сеоски кмет, пољак, поштар, сеоски збор, тежакбаша, веровања у вези са почетком пољских послова, обичаји у вези са спором око меће (ношење камена на глави), бацање појасева са себе да преко њега прођу крстоноше, бацање људи (болесних од костобоље, ишијаса и др.), паљење лила (Петровдан), народно лекарство и лечење, веровања у вези са змијама, култно дрвеће, радње ради одбране од града и грома, раскопавање гробова итд. — Нова Варош, Пријепоље, Прибој.

Филиповић, Миленко С., *Тежачке свеће и слични обичаји у неким крајевима*, ГЕМ, VIII, 1933, 95—98.

Бијело Поље, низ Лим, области између Сјенице и Пријепоља у Пријепољу „јаче породице прилажу редовно потребне свеће за „часну трпезу“ и за палалије у манастиру Милешеви“.

Ханџић, Мехмед, *Исламизација Босне и Херцеговине и порекло босанско-херцеговачких муслимана*, Сарајево 1940.

Хасанагић, Едиб, *Музеј села у Пријепољу*, Симпозијум Сеоски дани Срећена Вукосављевића, II, Пријепоље 1974, 163—166.

Хасанбеговић, Рабија, *Мађијски и емпиријски елементи у народним обичајима око рођења*, ГЕМ 36, 1973.

85 — околина Пријепоља и Нове Вароши, чак и данас „има појава да се старија жена која је рађала, скине гола и за једну ноћ оплете или отка „појас којим ће се опасати трудница“. У селу Хисарцику, близу Пријепоља „по која трудница носи појас направљен од потковица угинулих коња, који ће је, наводно, штитити заједно са њеним плодом...“. Санџак — „не ваља се“ да трудница прескаче плот или, било какву ограду, а посебно да не прелази преко сјекире.

Хасанбеговић, Рабија, *Сеоска кућа у Санџаку*, Зборник радова Института за здравствено просвећивање Србије, Београд 1956, 153.

Хацијахић, Мухамед, *Хамзевие у свјетлу посланице уџичког шејха*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, III—IV, 1952—53, Сарајево 1953, 215—227.

Хаци-калфа (Батиб — челебија), турски географ XVII века, о Балканском полуострву, Споменик САНУ XVIII, 1892, 53, 58, 79, 88, 93, 106, поред осталог и о границама Старог Влаха. Градови. Нова Варош. Оснивање Новопазарског кадилука. Прибој — 81, 80, 92, 93 Пријепоље, Санџак, Босна, где се бележи Пријепоље, Санџак, Херцеговина (11), Препоље (Пријепоље).

Хацић, Шабан, *Миграције муслиманског становништва из Србије у сјевероисточну Босну*, између 1788—1862. године. Тузла 1958 (муслиманско становништво исељено из Ужица).

Храбак, Богумил, *Дубровачки трговци у Ужицу средином и у другој половини 16. века*, Уж. зб. 4, 1975, 65—80.

О прошлости Ужица. Први дубровачки архивски податак о Ужицу, опису уџичког града, турског шехера Ужица. Архивске вести о првим дубровачким трговцима 60-те и 70-те године XVI столећа. Имена неколико дубровачких трговаца у Ужицу и број трговаца по насебинама. XVII век нема стално насељених дубровачких трговаца у Ужицу. Трговачка роба по којој је био познат уџички крај.

- Храбак, Богумил, *Пословни људи Полимља (1350—1700)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријепоље 1976, 235—257.
Полимље као матична област српске средњовековне државе. Подаци о лимским трговцима. Настанак Пријепоља, Никољ-пазара. Извори за податке деловања пословних људи. Просперитет Пријепоља. Трговина и трговци; угоститељство; претпоставка о раду рудника обојених метала код Пјеваља. Пословни људи Бродарева, Бистрице, Буковице и Милеше-ве. Полимље XIV и XV века према подацима о караванској трговини.
- Храбак, Богумил, *Трг Рујно у области Ужица у XV веку*, Историјски преглед, бр. 1, 1954.
- Храбак, Богумил, *Грговачки град Ужице у ратним збивањима од средине XV до краја XVIII века*, Уж. зб., 8, Ужице 1979, 5—20.
Градски живот Ужица. Ужичка тврђава. Ужице и суседна трговишта. Интензивно повећање становништва. Ужичке кадије. Ужице као трговачка варош. Број села у ужичкој нахији. Јевреји трговци у Ужицу. Турски трговци у Ужицу у XVI и XVII веку. Ужице муслиманско варошко насеље, на раскрсници путева Београд — Дубровник — Босна. Број крамара (превозника — предузимача). Аустријска окупација (1683—1699). Устанак у Ужицу. Ужице после Карловачког мира (1699). Ужице у аустро-турском рату (1737—39). Ужице у XVIII веку.
- Цветић, Емило Ј., *Новопазарски Санџак*, Јагодина, б.г. (Географија, етнографија), 1—32 + карта области.
- Џвијић, Јован, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, СЕЗБ IV (н. I), 1902.
Типови насеља; положај вароши и варошица (растурени тип вароши и варошица, LVI — Пожега). Типови насеља, LXVII — старовлашки тип; узорци типова; типови кућа, CIII — Полимље, CVII — Златибор, CVIII — Стари Влак; кућне зграде или стаје, CX, CXXIV, CXXVI, CXXVII — врсте сточарства, станови, катун, мандре; имена насеља; миграције и порекло становништва; врсте и правци сеоба и узроци сељакања; порекло становништва појединих области.
- Џвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, II, Београд 1966,
63—65 — централни предео или рашко Полимље, лимска жупа до Пријепоља, 131—137, 145—153, 153—158, 159—190 — подаци о насељима у ужичком крају.
- Џвијић, Јован, *Говори и чланци*, I, Београд 1921, 136—137, 144, 215 (II), 237—248.
- Џвијић, Јован, *Метанастатичка кретања, њихови узроци и последице*, СЕЗБ 24, (н. 12), Београд.
- Цермановић — Кузмановић, Александрина, *Антички споменици из Полимља са посебним освртом на римску некрополу у Коловрату код Пријепоља*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VI, Пријепоље 1978, 47—52.
- Цобел, Штефанија, *Ивањица са освртом на Моравички крај — Етнографска скица* (рукопис), Београд 1972, с. 189а + примедбе (нап.) 190 — 218 + речник карактеристичних речи 219—229 + библиографија 330—244.
- Цобел, Штефка, *Обредна јела и хлебови у годишњим обичајима*, Зб. р. Н. м., V, Чачак 1974, 113—143 + 14. сл.
Теренска грађа и из моравичког краја, Ст. Влаха са Златибора, 116, 117,

- 118 — Бадњи дан, 119—120, 122, 124, 126 — божићни дани, 126, 129 — ускршњи период, 129—130 Бурбевдан.
- Цобел, Штефка, *Основне карактеристике исхране у моравичком крају*, Уж. зб., 3, 1974.
365—377 — регистар народних јела: хлеб, млечни производи, чорбе и супе, кашаста јела, месо, поврће, воће, конзервирана храна, пића, посуђе...
- Цобел, Штефка, *Осврт на народну ношњу Моравичког краја*, Уж. зб., 2, Титово Ужице, 1973, 101—114, са 4 сл. у тексту.
Шира привредна област око Ивањице. Краћи опис мушке и женске народне ношње.
- Чанак, Медић, Милка, *Да ли је Давидовица изгледала као гробне цркве Немањина*, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Саопштења XIII, Београд 181, 67—75.
- Чубриловић, Васа, *Историја Југославије*, књ. II, Београд 1960.
- Цацић, Т., *Шведски стандард у Ивањици*, НИН, бр. 1067, од 20. јуна 1971, Београд.
- Шабановић, Хамдија, *Босански пашалук*, Сарајево 1959.
181—182 — кадилук Стари Влах; 164, 165, 166 — поседи манастира Милешева.
- Шабановић, Х., *Период турске владавине до краја XVI века, Краљево и околина*, Београд 1966.
169 — ужички кадилук.
- Шабановић, Хазим, уредн. и превод., *Турски извори о српској револуцији 1804*. Списи царске канцеларије 1789—1804, књ. I, Београд 1956 — подаци о Ужицу и ужичкој нахији.
- Шакота, Мирјана, *О ктиторској композицији у припрати цркве манастира Бање код Прибоја*, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Саопштења XIII, Београд 1981, 47—56.
- Шакота, Мирјана, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Републички завод за заштиту споменика културе, Саопштења, X, Београд 1974.
11—36. Непубликовани извештај о стању манастира Бање из 1857. године. Описанне обштежителнаго манастира Бање.
- Шакота, Мирјана, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења IX, Републички завод за заштиту споменика културе 1970, 19—46.
Св. Никола, Дабарски или Бања, крај извора топле воде. Први помен као насеља (XII век). Епископија аутокефалне српске православне цркве. Народна предања о манастиру. Обнављање манастира Бањске (Ст. Дечански, Ст. Дупан). Манастир у доба Турака. Нагробне плоче.
- Шалипуровић, Вукоман, *Бабинска буна као класини сељачки покрет против феудалног чифцијског поретка*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, III, Пријеполје 1976, 283—298.
- Шалипуровић, Вукоман, *Два фрагмента манастира Бање*, „Полимље“.
- Шалипуровић, Вукоман, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903—1912*, Нова Варош 1972.

- Шалипуровић, Вукоман, *Милешевска штампарија 1544—1557*, Пријепоље 1972.
- Шалипуровић, Вукоман, *Питомци Србије у ваљевској гимназији из Полимља и других неослобођених крајева 1890—1895*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље 1978, 245—253.
- Шалипуровић, Вукоман, *Списи Државног савета Србије о обнови манастира Милешеве*, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Саопштења XIII, Београд 1981, 257—259.
- Шалипуровић, Вукоман, *Средњовековни метох и трг манастира светог Борћа у Мажићима по до данас сачуваним називима места*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IV, Пријепоље 1976, 129—140. Прибојски крај. Заселак Баре на месту које се данас зове Манастирина.
- Шалипуровић, Вукоман, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970.
- Шалипуровић, Вукоман, *Устанак у западном делу старе Србије 1875—1878*, Титово Ужице 1968.
- Шкоро, Гојко, *Неке карактеристике моралних норми становника ужичког краја*, Уж. зб. 5, Титово Ужице. 1976, 293—314.
- Шкоро, Гојко, *Основне школе у златиборском срезу у XIX веку*, Уж. зб. 1, Титово Ужице, 1972, 51—71.
- Шкрбовић, Бошко, *Учешће и допринос нашег краја народноослободилачкој борби у револуцији*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље 1978, 287—294.
- Шкриванић, Гавро, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 111, 112. Пут из Пожеге за Ваљево преко Маљена; 1805. године. Прота Матеја Ненадовић овим путем изводи попове за напад на Ужице. Налази римских остатака у селима око Ужичке Пожеге и Косјерића. У XVII веку Евлија Челебија иде из Београда за Ужице, поред осталих и преко Севојна, где стиже у шехер Ужице. 123—128 — Пут из Хрватске кроз Босну за Косово... Пријепоље (1343 — караванска станица) — Милешева — Добрун — Лим — Ужице...
- Шобајић, Петар, *Удео динарских племеника у првом српском устанку*, Гласник ЕИ САНУ, II — III (1953—1954), Београд 1957. 90 — споменици из Ужичке Црне горе, 91 Старог Влаха, 95 — ужичке нахије, Старог Влаха.
- Шобић, Јерина, *Опанци и опанчарски занат у Србији с освртом на музејске збирке*, ГЕМ XVIII. 1955, 29, 34, 35, 36, 37, 39, 46 — Израда пресних опанака, „опућење“ опанака. Трговачке везе Ужица са Босном, што је доводило и разне занатлије; опанци од првене коже израђују се прво у Ужицу, где су пренети из Босне (Јово Цвијановић); ширење израде првених опанака према Чачку, Горњем Милановцу, Ваљеву, Шапцу, Крушевцу, Београду; занат су до 1862. године већином обављали муслимани (Ужице). Настанак чаршија: Бајина Башта, Рогатица, Чајетина, Ариље, Ивањица, развитак заната. Најстарији опанчари у Ужицу; штава и прерада коже; називи за опанчаре; врста опанака, занат, радионица, алат.
- Stein, E., *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, Wien 1928. *Mata imperium romanum, Anno 390 P. Chr. (In praefecturas dioceses divisum)* Подручје Пријепоља у антици, провинција Далмација.
- Шћепановић, Жарко, *Средње Полимље и Потарје, историјско-етнолошка расправа*, ЕИ САНУ, пос. изд. 20, Београд 1979, 274.